Міністерство освіти і науки України
Білоцерківський національний аграрний університет
Міжнародний навчально-науковий інвестиційний центр БНАУ
Кафедра мовної підготовки БНАУ
Музей історії та науки БНАУ
Німецько-українське наукове об'єднання ім. проф., доктора Юрія Бойка-Блохина

Збірник доповідей і наукових матеріалів міжнародної конференції

Українці – жертви німецьких концентраційних таборів, остарбайтери, діти війни

(14 травня 2021 року)

Біла Церква – Нітра

2021

УДК: 94(=161.2):355.1-058.65"1939/1945"

Упорядкування та загальна редакція: доц. ***Ольга Дмитрівна Будугай,***
асист. ***Андрій Олександрович Будугай***

Редакційна рада:
Олена Анатоліївна Шуст (м. Біла Церква);
Ольга Миронівна Варченко (м. Біла Церква);
Тетяна Миколаївна Рудакова (м. Нітра, Словаччина);
Ольга Дмитрівна Будугай (м. Біла Церква);
Андрій Олександрович Будугай (м. Біла Церква).

Збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної онлайн конференції

Українці – жертви німецьких концентраційних таборів, остарбайтери, діти війни: Збірник доповідей і наукових матеріалів Міжнародної конференції (14 травня 2021 р.) / Укл. і заг. ред.: доц. О. Д. Будугай, асист. А. О. Будугай. – Біла Церква – Нітра: Електронне видання, 2021 - 2022. – 195 с.

ISBN 978-966-2122-68-8

У Збірнику «Українці-жертви німецьких концентраційних таборів, остарбайтери, діти війни» поміщені доповіді та матеріали учасників Міжнародної конференції з такою ж назвою, яка відбулася в режимі онлайн 14.05.2021 на базі Білоцерківського національного аграрного університету. Вони є результатом співпраці вчених України з членами НУНО, вищих навчальних закладів Канаді і Словаччина, а також вчителів шкіл й коледжів у дослідженні актуальних питань..

УДК 94(=161.2):355.1-058.65"1939/1945"

Автори несуть особисту відповідальність за повноту та правильність висвітлення теми, грамотність, системність викладу, достовірність фактів, правильне цитування та посилання на відповідні джерела, написання власних імен, назв, дат і фактів життя людей, які стали в центрі уваги досліджень тощо.

Права застережені.

ISBN 978-966-2122-68-8 © Автори статей Збірника, 2021

ЗМІСТ

ЗМІСТ..... 3
Тетяна Миколаївна Рудакова (м. Нітра, Словаччина)**, Ольга Дмитрівна Будугай, Андрій Олександрович Будугай, Єлизавета Юріївна Скрипкіна** (м. Біля Церква, Україна)
Співпраця НУНО (ФРН) та БНАУ (Україна) в дії: підсумки Міжнародної наукової конференції «Українці – жертви німецьких концтаборів, остарбайтери, діти війни …….... 6
Дарина Дмитрівна Блохин, Ґергард Мей (м. Мюнхен, ФРН)
Вітальне слово до учасників конференції ……..... 8

В'язні концтаборів

1 **Дарина Дмитрівна Блохин** (м. Мюнхен, ФРН)
Доля українців в німецьких концентраційних таборах та остарбайтерів в роки Другої світової війни …….....… 10
2. **Бойко Златев** (м. Едмонтон, Канада)
Історія появи книги спогадів Єви Мозес Кор із Румунії «Пережити ангела смерті» (Surviving the Angel of Death: The Story of a Mengele Twin in Auschwitz) про її перебування в концтаборі Аушвіц (Овенцім) 27

Остарбайтери

3. **Ірина Михайлівна Березанська** (м. Переяслав, Україна):
Українські остарбайтери: вербування, примусова праця, правовий статус ... 30
4. **Володимир Анатолійович Карпенко** (м. Бердянськ, Україна)
Остарбайтери м. Бердянська Запорізької області …….....……. 37
5. **Лідія Олександрівна Нестеренко** (м. Чернігів, Україна):
Епістолярій остарбайтера Ганни Билім про життя в Німеччині у 1942–1943 роках ……..... 43
6. **Катерина Володимирівна Плівачук** (м. Сквира, Україна)
Остарбайтери в родині Плівачуків – Віра Сидорівна Журавель (у заміжжі – Плівачук) зі Сквирського району Київської області та Олександра Олександровича Плівачука із Збаражського (нині – Кременецького) району Тернопільської області ……..... 50
7. **Наталія Миколаївна Ревега** (м. Переяслав, Україна):
Остарбайтери із затопленого села Комарівка Переяслав-Хмельницького району Київської області ……..……. 56
8. **Олександр Васильович Тунда** (м. Бердянськ, Україна)
Життєва доля остарбайтера Ніни Андріївни Тунди (у дівоцтві – Мальованої) із села Терпіння Мелітопольського району Запорізької області ……..… 62
9. **Микола Олександрович Хоптинець** (с. Липники Лугинського району Житомирської обл.)
Остарбайтери із села Липники Лугинського району Житомирської області: Іван Ларіонович Гаврилюк та Анастасія Артемівна Колесник (у дівоцтві – Козаченко) ……..... 67

10. **Наталія Миколаївна Антонова** (м. Запоріжжя)
Неповнолітні учасники Другої світової війни з Гуляйпільського району Запорізької області – подружжя Микола Антонович Тихенко та Любов Сидорівна Тихенко (у дівоцтві Стригун) …… 72
11. **Андрій Олександрович Будугай** (м. Біла Церква, Україна)
Дитинство, обпалене війною: доля Григорія Митрофановича Верби з міста Переяслава Київської області …… 81
12. **Ольга Дмитрівна Будугай** (м. Біла Церква, Україна)
Складна доля Ніни Григорівни Філіпченко (у дівоцтві – Лукаш)з міста Нікополя Дніпропетровської області – дитини війни та юної учасниці війни водночас …… 87
13. **Людмила Григорівна Дубченко** (м. Біла Церква, Україна)
Війна і ...фото на згадку: долі дітей війни Григорія Афанасійовича Хоменка та Катерини Миколаївни Хоменко (у дівоцтві – Сохацька) …… 96
14. **Тетяна Віталіївна Латишева**, **Євгенія Володимирівна Глушко** (м. Бердянськ, Україна)
Важка доля дитини війни Валентини Іванівни Латишевої (у дівоцтві – Мазанко) та інших членів родини Латишевих із міста Бердянська Запорізької області …… 107
15. **Валерій Васильович Маринченко** (селище Понорниця Чернігівської обл., Україна), **Євгеній Олегович Маринченко** (м. Глухів Сумської обл., Україна)
Діти війни Марія Миколаївна Маринченко (у дівоцтві – Стрижак) та Василь Григорович Маринченко, уродженці селища Понорниця Чернігівської області …… 112
16. **Костянтин Сергійович Піхотенко, Тетяна Федорівна Піхотенко** (м. Біла Церква, Україна)
Неповнолітній ветеран трудового фронту в роки Другої світової війни Зинаїда Григорівна Піхотенко (у дівоцтві – Дуля), уродженка села Морівськ Чернігівської області …… 118
17. **Тетяна Миколаївна Рудакова** (м. Нітра, Словаччина):
Доля дитини війни Петра Андрійовича Науменка із с. Ошитки Велико Дубичанського району Київської області …… 124
18. **Єлизавета Юріївна Скрипкіна** (м. Біла Церква, Україна)
Життєві дороги дітей війни – сестер Ольги Леонтіївни Лісової (у дівоцтві – Шами) та Ганни Леонтіївни Гордієнко (у дівоцтві – Шами) із села Запруддя Київської області, Миколи Михайловича Осадчого із села Чупира Київської області та Івана Васильовича Багатих із села Гвазда Воронцовського району Воронізької обл. (Росія) …… 128

Голодомор

19. **Катерина Володимирівна Плівачук** (м. Сквира, Україна)
Голодомор на Сквирщині 1932-1933 років: спогади очевидців 135
20. **Любов Андріївна Сердунич**
«Мене сусідка мало не з'їла...»: свідчення очевидців голодоморів у Старосинявському районі Хмельницької області 142

Репресовані

21. **Олена Володимирівна Поліщук**, **Олександр Валентинович Мартиненко** (м. Біла Церква, Україна)
Трагічні дати в історії Білоцерківського сільськогосподарського інституту в першій половині XX-го століття: хвилі репресій 153

Співпраця НУНО (ФРН) та БНАУ (Україна) в дії: підсумки Міжнародної наукової конференції «Українці – жертви німецьких концтаборів, остарбайтери, діти війни»

У 2021 році виповнилося 80 років від початку воєнних дій нацистської Німеччини на території України. Оскільки в історії Другої світової війни в усіх окупованих нацистами народів залишилося ще чимало недослідженого, 14 травня 2021 року відбулася Міжнародна наукова онлайн конференція «Українці – жертви німецьких концентраційних таборів, остарбайтери, діти війни», ініційована Німецько-українським науковим Об'єднанням імені проф. Юрія Бойка-Блохина (Мюнхен) (*далі НУНО*).

Тема конференції *актуальна* й стосується кожної родини, яка пережила Другу світову війну, яка нині уболіває за перемогу в сучасній війні на Сході України. Конференція була організована й проведена на базі Білоцерківського національного аграрного університету (*далі БНАУ*) кафедрою мовної підготовки (*далі КМП*) Міжнародного навчально-наукового інвестиційного центру БНАУ спільно з НУНО. Цю наукову установу очолює громадянка ФРН Дарина (Даріана) Дмитрівна Блохин, проф., д-р філософії, член-кор. УВАН, акад. АН ВШУ, лауреат премії Фонду імені Т. Шевченка.

У своєму *вітальному слові* Д.Д. Блохин звернулася до учасників конференції, подякувала за роки нашої плідної співпраці, накреслила плани на майбутнє. До учасників наукового зібрання з *вітальним словом* звернулася ректор БНАУ Олена Анатоліївна Шуст, д-р екон. наук, професор. Привітала учасників і побажала їм плідної праці проректор з наукової та інноваційної діяльності БНАУ Ольга Миронівна Варченко, д-р екон. наук, професор.

Доступ учасників конференції до роботи на пленарному та секційних засіданнях був здійснений через використання *програми ZOOM*. Технічне забезпечення взяла на себе доц. КМП Тетяна Миколаївна Рудакова, вели конференцію викладачі КМП Ольга Дмитрівна Будугай та Андрій Олександрович Будугай.

В умовах пандемії коронавірусу учасники конференції знайшли можливість активно долучитися до проведення цього актуального наукового форуму, перебуваючи вдома за моніторами своїх комп'ютерів та інших гаджетів.

Пленарне засідання відкрив гість із Канади, викладач Університету Альберти з м. Едмонтон Бойко Златев (його доповідь розміщена в цьому Збірнику). Зацікавили слухачів і доповіді Наталії Ревеги, ст. наукового співробітника НІЕЗ «Переяслав» з м. Переяслава та Т. М. Рудакової, канд. філол. наук, доцента БНАУ.

Далі в роботі *двох секцій* конференції представили доповіді українські науковці з ряду міст і сіл Житомирської, Запорізької, Київської, Сумської, Хмельницької, Чернігівської областей. Виступи на конференції нікого не залишили байдужим. Вони унаочнювалися презентаціями, світлинами дітей війни, колишніх остарбайтерів, в'язнів нацистських концтаборів, цінними документами з архівів.

У прийнятій *резолюції конференції* намічено майбутні кроки з виконання пунктів угоди про спільну наукову працю БНАУ та НУНО.

Резолюція Міжнародної наукової онлайн конференції «Українці – жертви німецьких концтаборів, остарбайтери, діти війни»

1. Висловити подяку всім науковцям – учасникам онлайн конференції, які виявили глибоке зацікавлення предметом наукового форуму, змогли взяти в ньому активну участь науковими онлайн доповідями, повідомленнями, переслали свої статті оргкомітету конференції в умовах пандемії;
2. Оприлюднити результати роботи конференції на сайті Білоцерківського національного аграрного університету, на сайті НУНО, у соціальній мережі Фейсбук та в інших ЗМІ;
3. Розмістити в Репозитаріях вишів та інших навчальних закладів публікації учасників міжнародної конференції «Українці – жертви німецьких концтаборів. Остарбайтери. Діти війни»;
4. Продовжити краєзнавчий пошук про життя колишніх в'язнів нацистських концтаборів, остарбайтерів, дітей війни.
5. Долучитися до збору та оформлення матеріалів про колишніх політичних в'язнів радянських таборів ГУЛАГу, про незаконно репресованих українців.

Тетяна Миколаївна Рудакова – *канд. філол. наук, доцент, лекторка української мови філософського факультету в університеті імені Костянтина Філософа (м. Нітра, Словаччина);*

Ольга Дмитрівна Будугай – *канд. філол. наук, доцент КМП МННІЦ, модератор з виконання міжнародного проекту НУНО та БНАУ «Імена замість номерів. Остарбайтери. Діти війни»;*

Андрій Олександрович Будугай – *асистент КМП МННІЦ БНАУ; член редакційної ради збірника наукових матеріалів НУНО;*

Єлизавета Юріївна Скрипкіна – *асистент КМП МННІЦ БНАУ.*

DEUTSCH-UKRAINISCHE WISSENSCHAFTLICHE GESELLSCHAFT e. V
Eingetragen im Vereinsregister Amtsgericht München. VR 201749
Dülfer Str. 14, 80933 München; Tel/Fax: 089/157-18-12
E-mail: darjana.blochyn@gmail.com; Skype: darianab1

Мюнхен, 14.05.2021

Вітальне слово до учасників конференції

Вельмишановна пані ректоре, професоре Олено Анатоліївно!

Вельмишановні проректори Білоцерківського національного аграрного університету Віталію Петровичу, Ольго Миронівно, Тетяно Миколаївно та керівник Міжнародного навчально-наукового інвестиційного центру БНАУ Наталіє Володимирівно! Вельмишановна в. о. завідувача кафедри мовної підготовки МННІЦ БНАУ Тетяно Миколаївно!

Шановні співорганізатори конференції Олено Володимирівно, Ольго Дмитрівно, Андрію Олександровичу! Шановні учасники конференції та гості! Від імені Президії та членів Німецько-українського наукового Об'єднання імені професора Юрія Бойка-Блохина щиро вітаємо Вас із проведенням важливої Міжнародної конференції «Українці в німецьких концтаборах, остарбайтери, діти війни».

Тема актуальна і потрібна в різних аспектах: не допустити Третьої світової війни, припинити російську агресію в Криму та Східних областях України, що провокує небезпечне становище в усьому світі. Нам не потрібна війна, весь світ спостерігає ганебну політику Росії і має стояти на захисті України.

Україна не нападала на інші країни і не вела загарбницьку війну. Вона лише оборонялася, давала відсіч загарбникам. І ми вкотре, з Божою допомогою і Шевченківським заповітом, як завжди, маємо перемогти.

Наша молодь повинна знати причини та їхні наслідки в минулому й сьогоденні! Знати, щоб не допустити Третьої Світової війни, бо 7-річна війна в Україні – це оборона свого народу і території. І ми переможемо, ми не одні, світ на нашому боці, правда завжди перемагає.

Нам дуже сумно, що через пандемію ми не змогли провести нашу традиційну Міжнародну конференцію офлайн. Але і це ми переможемо, техніка нам допоможе у цій справі проведення Міжнародної конференції.

Бажаємо всім учасникам конференції міцного здоров'я, творчих успіхів, збагачення досвіду і взаємин на міжнародному рівні, підвищення якості знань у світовому науковому просторі, подальшого їх поширення в Європейському та Заокеанському просторі.

Бажаємо Вам успішної праці, корисного обміну думками, нових плідних наукових знайомств, які сприятимуть взаємоповазі народів різних країн і демократичних прав українського народу.

З повагою –
Президент НУНО, академік АН ВШУ, член-кор. УВАН, лауреат премії Шевченківського фонду ім. Т. Шевченка, проф., д-р **Дарина Блохин**

Віце-президент НУНО, власник міжнародної фірми «Вебасто», проф., д-р, **Ґергард Мей**

УДК 94(100)»1939/1945»:355.245/.257.7(477)

Дарина Дмитрівна Блохин,
кан. пед наук, доктор філософії, почесний професор і доктор Університету імені Григорія Сковороди в Переяславі, почесний академік Академії наук вищої школи України, член-кореспондент Української Вільної Академії наук в Нью-Йорку, Лауреат премії Фонду імені Тараса Шевченка, президент «Німецько-українського наукового об'єднання імені Юрія Бойка-Блохина» в Німеччині

Доля українців в німецьких концентраційних таборах та остарбайтерів в роки Другої світової війни

«Nichts sind, o Dante, deine Höllengrüfte»
«Данте із своїм пеклом мусить сховатися
перед цим образом (тобто кацетом»)

Олекса Данський.

Анотація: *У статті йдеться про діяльність «Німецько-українського наукового Об'єднання ім. проф. Ю. Бойка-Блохина» (НУНО) в Мюнхені та українських дослідників над підготовкою «Книги пам'яті: Імена замість номерів. Остарбайтери. Діти війни» у рамках спільного проєкту «Пам'ять, відповідальність за майбутнє». Йдеться також про краєзнавчі здобутки музейних працівників у Львові, які працюють за проєктом «Жива історія». На основі архівних матеріалів та спогадів очевидців авторка наводить приклади конкретних життєвих доль в'язнів концтаборів та остарбайтерів.*

Ключові слова: *українці-жертви Другої світової війни, нацисти, концентраційний табір (KZ – кацет), в'язні концтаборів, остарбайтери.*

The topic: «***The fate of Ukrainians in German concentration camps and ostarbeiters during World War II***»

Annotation: *The article deals with the activities of the German-Ukrainian Scientific Association named after Professor Yuri Boyko-Blokhin (GUSA) in Munich and Ukrainian researchers on the preparation of the Book of Memory: Names instead of numbers. Ostarbeiters. Children of War «in the framework of the joint project» Memory, responsibility for the future «. It is also about the local lore achievements of museum workers in Lviv who work on the project «Living History». Based on archival materials and eyewitness recollections, the author gives examples of specific lives of concentration camp prisoners and ostarbeiters.*

Key words: *Ukrainian victims of the Second World War, Nazis, concentration camp (KZ – catset), prisoners of concentration camps, Ostarbeiters.*

Автор цієї статті звертає увагу на те, що, на превеликий жаль, про українців-жертв концентраційних таборів в німецькій літературі мало хто пише. А ті, хто згадують, то пишуть лише декількома словами. І при цьому говорять не як про українців, а позиці-

онують їх переважно під загальною назвою «russisch». А тому слід реабілітувати хоч би посмертно тих українців, які загинули, або рано померли після визволення через підірване здоров'я, або в результаті нищення їх в радянських концентраційних таборах, які були не кращі за нацистські.

Сталіністи їх називали «колаборанти», «зрадники народу» тощо. Тому не слід думати, що українці, яким дісталося найбільше мук і знущань одразу від двох ворогів, – совєтчиків і нацистів, – не хотіли повернутися на Батьківщину. Вони просто боялися повертатися в СРСР і хотіли вижити.

Після закінчення війни інші країни забирали своїх людей додому на лікування, а сталінська машина висотувала останні сили на будівництвах різних почасти і нерентабельних, непотрібних об'єктів, підносячи т. з. радянську індустріалізацію за вказівками диктатора Сталіна. І це повинні знати молоді люди, яких у школах та інших навчальних інституціях цьому не вчили або вчили неправди.

Уже багато написано про жертви Другої світової війни і в тому числі про жертви в німецьких концентраційних таборах тих людей, які змушені були залишитися в Німеччині. Деякі з них ще живуть, але більшість уже повмирали. Але чомусь дуже рідко, а то й зовсім не згадуються в німецьких працях українські жертви, яких прирахували до СРСР, а якщо і пишуть «Книгу пам'яті», згадують представників різних країн, а про українців лише деякі згадки і то прираховують їх до СРСР[1].

Можливо тому, що ми не мали своєї Держави, а числилися як совєтські громадяни. Але постала необхідність сказати німцям правду, що кількість українських жертв війни, «остарбайтерів» і жертв німецьких концентраційних таборів, була чи не найчисленніша.

Наша мета є познайомити німців та післявоєнні генерації молодих українців з тими українцями, які перебували в концентраційних німецьких таборах. Ми не можемо замовчувати цю ганебну сторінку в історії людства. Наше молоде покоління повинно знати минуле своїх батьків і дідів, які під час Другої світової війни були у віці сучасної молоді. Ми маємо в майбутньому не допустити цих жахів війни. Ми вступаємо в контакт з тими, хто вижив, або з родичами колишніх українських в'язнів, проводимо з ними інтерв'ю, вивчаємо німецькі архіви, збираємо спогади і різні документи, їхні розповіді та розповіді їхніх нащадків, і пишемо «*Книгу пам'яті. Імена замість номерів. Остарбайтери. Діти війни*».

Ми працюємо на основі договорів з багатьма науковими організаціями і школами України. Найактивніше в цьому плані працюють викладачі Білоцерківського національного аграрного університету під керівництвом доцента кафедри мовної підготовки О. Д. Будугай та асистента цієї ж кафедри А. О. Будугая, Переяславський університет під керівництвом канд. істор. наук. Т. Ю. Нагайка, який із групою вчених-дослідників видав друком дві книги про остарбайтерів [8].

Ми проводимо наукові конференції та семінари, залучаємо не тільки вчених, але й студентів, які виступають на конференціях та інших академічних заходах, котрі організовує НУНО. Така співпраця відкриває правду про ганебні дії нацистів, викликають співчуття і повагу до своїх батьків і людей, які віддали життя за краще майбутнє свого народу.

Згадувати про постраждалих під час тієї війни – це наш обов'язок, пошана і співчуття, про це повинен кожен пам'ятати. Ми продовжуємо досліджувати німецькі архі-

[1] Див. Сабіне Ґергардус. Книга пам'яті…: Імена замість номерів. – Дахау. 2008

ви, де зафіксовані дані про тих українців, які томилися в нацистських «застінках» і таборах, які знищувались. Відрадно сказати, що вже опублікований перший том: «*Книга пам'яті: Українці – жертви німецьких концентраційних таборів». – Мюнхен-Тернопіль, 2015. 327 с.».*

Запрошуємо до співпраці всіх, хто може допомогти нам у зборі матеріалів про українських в'язнів Другої світової війни. Для цього варто відшукати їхні фотографії в молоді роки, всієї родини, і теперішні, і в часи перебування в Німеччині. Треба вказати місце, дату народження і проживання; спомини (інтерв'ю) тощо. Наша адреса зазначена на офіційному бланку в Інформаційному листі Міжнародної конференції (14.05.2021).

Першим концентраційним табором у Німеччині був КТ Дахау (15 км від Мюнхена). 21 березня 1933 року в газеті «Münchener Neusten Nachrichten» було надруковане повідомлення: «Am Mittwoch, den 22. März 1933, wird in der Nähe von Dachau das erste Konzentrationslager geöffnet. Es hat ein Fassungsvermögen vom 5 000 Menschen. Wir haben diese Maßnahme ohne Rücksicht auf kleinliche Bedenken getroffen in der Überzeugung, damit zur Beruhigung der nationalen Bevölkerung und in ihrem Sinne zu handeln.

Heinrich Himmler, kommissarische Polizeipräsident der Staat München».

Цей концентраційний табір (далі: КТ) мав розміри: 300 м ширини і 600 м – довжини, на території був крематорій. КТ Дахау став «зразком» для других КТ і символом нацистського терору взагалі. Перші роки тут були німецькі в'язні, які за найменші причини попадали в цей КТ. Беззахисні люди опинилися внаслідок своїх поглядів або їх походження, ставали жертвами терору, знущань і вбивств. Біля входу до крематорію на воротах написано: «Arbeit macht frei!» («Робота робить вільним!»). Який цинізм! У роки Другої Світової війни КТ був призначений для в'язнів різних національностей.

Наприкінці війни, на дошці крематорію, був напис англійською мовою і цифра: **238 000.** Це кількість людей, спалених тут німецькими варварами**.**

Доктор *Sales Hess* в останньому розділі своєї книги «*Дахау, світ без Бога»* пише: «Dachau, eine Welt ohne Gott» пише: « Концентраційний табір був світ без Бога, більше того: Світ знову – Бог (Welt wieder Gott»). Заборонено мати релігійні речі, заборонено тихо молитися, згадувати Бога» [7, с. 254]. Очевидно тому, що самі кати боялися Божої кари, тих прокльонів, сліз і пролитої крові невинних людей. У КТ Дахау було не менше як 2720 духівників-священнослужителів: католиків – 2579 (від загального числа -94,88%); протестантів – 109; греко-православних – 22; старокатоликів – 8.

«Інтернаціональний пошук» подає такі дані: Загинули в кацеті - 27 734 осіб; Загинули після звільнення 1704, а всіх ***: 29 438***. *Є і такі дані:* ***27 839.*** Радянські джерела оцінюють (д-р Коґан) число жертв в Авшвіці – 4 млн; число жертв у Дахау і в Мавтхавзен – по 200 000 в кожному, в Майданеку – 1,5 млн. осіб. От така страхітлива картина злочину. І це лише в деяких КТ [10, с. 53-54].

Нацисти безоглядно знищували дітей, хворих, інвалідів, яких самі із людей робили. Як інформувало телебачення 9.08.2015 р., нелюди вбивали дітей навіть і своїх німців. Діти, які народжувалися з фізичними або психічними вадами, за розпорядженням Гітлера підлягали знищенню. Їх відправляли до Дахау (500 дітей), там проводили різні досліди, доводили дітей до голоду, виснаження і вбивали отрутою.

Так було вбито 1000 старих і хворих, а потім спалено. Як признався на суді в Дахау у 1946 р. лікар Карл Брант, було вбито 300 дітей, тіл немає, все було спалено, і зараз

брати і сестри шукають своїх рідних і дітей в Дахау, де дітей розділили, діти тоді були віком 3-5 років. Але пошуки – безрезультатні.

Масове знищення проводили так званими інвалідними транспортами до газових камер. Гітлерівські нацисти не щадили і своїх братів-німців, хто висловлювався проти їхньої політики, їх кидали в КТ. Так в КТ-Дахау були визначні особи: *Bundesminister Edmonde Michelet, Prinz Xavier Bourbon (Франція), Dr. Alois Hundhammer- Bayerischer Landwirtschaftlicher Minister; Dr. Fritz Schefler, Justizminister der Weihbischof von München – Dr. Johann Neuhäuser* (4 роки був в'язнем у Дахау) та ін. [6, с. 65].

Знищено було в газових камерах: 3166 осіб, 700 поляків і 55 поляків зразу розстріляли. Лікар Микола Нишля, у своїх спогадах писав, що 3 вересня 1941 р., за наказом Гімлера, було знищено біля 900 російських військовополонених і хворих отруйним газом циклон –Б (синильна кислота концерну Фарбеніндустрі) [9, с. 58-59].

На окупованих територіях швидкими темпами будувалися масово КТ, робочою силою були полонені бійці Червоної армії, серед яких лише в Авшвіці було більше 2 000. Вони гинули сотнями кожного тижня, а нацисти поповнювали свіжими силами, політичними і неполітичними українськими в'язнями. Осінню 1941 року, коли почалася війна, було масово знищено в перші тижні війни росіян, українців і ін., які попали в полон, в КТ, без реєстрації біля 6 тисяч .

У травні 1944 році нацисти розстріляли 92 російських і українських офіцерів. Звільнення в'язнів американськими солдатами відбулося 29.4.1945.

Один із тих, хто був у концентраційному таборі Майкл (Марк Хмурий) дуже влучно відповів нацистам на питання: «І скажіть, чого ті українці хочуть? З поляками в їхній державі не хотіли жити, совєтів б'ють і нам, німцям, теж пхають ножа в плечі». Майкл відповів: « Ми хочемо своєї власної Держави, яку мають інші народи» [9, с. 112].

Кожен загарбник українського народу чомусь хоче бачити українців рабами, і це продовжувалося досить довгий історичний час, допоки українці заявили, що ми є незалежними і маємо свою Державу. Звісно, що кожен загарбник ненавидів Україну всіма своїми фібрами нелюдської душі. Нацисти вважали особливо небезпечною категорією в'язнів - українських націоналістів.

Відверте переслідування членів ОУН розпочалося після проголошення Акту відновлення Української Держави 30 червня 1941р. Дрогобичі, Самборі, Стрию, Станіславі, а потім запровадили до КТ. З вересня 1941 р. членів ОУН і членів родин було заарештовано у Львові. Не щадили жінок і дітей: Дарія Гнатківська-Лебедь (дружина Миколи Лебедя) з 18-ти місячною донечкою Зоєю знаходилася у КТ Равенсбрюку (Фото). Про це можна прочитати в книзі, де подаються списки націоналістів [9, с. 58-132]. Про інших в'язнів в КТ можна дізнатися із книги [9].

Що ж мали на меті нацисти, що своїми жахливими концентраційними таборами, стали для людства символом найлютішого, звірячого поводження з невинними людьми, які своїми тортурами і знущаннями, голодом і садистськими методами нищили всіх, навіть жінок і дітей.

Нацисти доводили людей до втрати влади над своїми психічними функціями, доводили до стану безвілля і страху і божевілля. Цей стан можна охарактеризувати , як писав Тичина: « Я був не я». В'язні повинні перестати бути собою. І це була хресна дорога, втрата всього присутнього людям – їх гідності і честі, щоб перетворити людину у безвладну річ, коли людина втрачає всяку надію на життя, для неї залишається лише божевільний шлях.

Коли людина не знає чи вона живе, чи доживає, жах перед порожнечею, – horrorvacum, – кошмар моральної смерті – все це є страшніше від важкого фізичного стану, тому нерідко в'язні йшли на самогубство, інші мріяли про втечу, бо життя не тільки виражає вартість, але стає нестерпним. І як писав Шиллер: «Besser ein Tod mit Schrecken, als ein Schrekennohne Ende». («Краще кінець зі страхом, як страх без кінця»). Повільне духовне, моральне й фізичне нищення людини, життя якої втрачає вартість, доводить її до бажання смерті як способу визволення.

За гітлерівських часів тюрма втратила функцію права, закону, а спиралася на безправ'ї, на негації права: в'язень своїх прав не знав, він їх не мав; його можна було карати за ніщо, робити з ним все і вбити. І це проходило по їхній «програмі»: тероризування в'язнів, доведення його до стану безвілля і його вбивство, як ціль:

«Die Technik der Entvölkerung» називає Arnold Weiss-Rüthel[2] один із розділів своєї книжки, де описує знищення 18 000 совєтських полонених у Заксенггавзен і говорить про план Гітлера – знищити слов'ян, щоб усунути всі перешкоди для онімеччення Європи. Він подає таку статистику, що всіх жертв німецьких концентраційних таборів – 7,5 млн., із них 5,5 млн припадало на слов'янські терени (на схід від границь третього Райху).

---

[2]Weiss- Rüthel; Arnold. Nacht und Nebel… (Aufzeichnungen aus fünf Jahre Schutzhaft.-München: Verlag von Herbert Kluger. 1946. S. 157.
Arnold Weiss -Rüthel (21-02- 1900 in München - 26.06. 1949 in München). Er hat die Hitlerpolitik kritisiert und daswegen am 12.05.1940 er war verhaften und wurde in Sachsenhausen-KZ unter Nr.18710gelangen und war er bis 1945 in KZ . 3.03 1945 wurde er 5. Wochen militärische Schule gehabt. Am 18.04 .1945 wurde er zur Front geschickt. Am 20.04. begibt er sich in russische Gefangenschaft,war in Lager Rosen . Nach der Befreiung er nach Bayer zurückgekommen ist, wo er in München bei Bayerische Rundfunkt gearbeitet hat. Er war nach KZ noch nicht richtig erholen und war er krank und er gestorben in München ist. Begraben er am Nordfriedhof in München

Ці «фабрики смерті» за націонал-соціалізму проковтнули 94 % в'язнів, і це кидає понуру тінь на згарища Райху, який хотів запровадити новий лад у Європі без слов'ян, а наші землі зробити своїми колоніями. Ось до чого дійшла «вища раса»!

В американському часописі, німецькою мовою «Neue Zeitung», подано розміщення німецьких концентраційних таборів (КТ), де нацисти знищували невинних людей. Загальне число їх було 446. Кожен концентраційний табір мав свої побічні табори. На території Німеччини найбільші КТ були:

КТ Заксенгавзен – мав 80 побічних (Nebenlager); КТ Бухенвальд – 60; КТ Дахау -60; КТ Маутгаузен – 45; Фльоссенбюрґ – 93 та ін.

У всіх КТ нацистської Німеччини були українці. За даними досліджень найбільше українців було в таких КТ: Hertogenbusch, Natzweiler-Stuffhof, Neuengamme, Berg-Belsen, Ravensbrück, Sachsenhausen, Buchenwald, Dora-Mittelbau, Flossenbürg, Dachau, Mauthausen (Österreich), Gr. Rosen und Auschwiz, Majdanek, Stuffhopf (in Polen) і ін.

Так на Американському судовому процесі СС-ів, куди запросили В. Коваля, очевидця цих злочинів, він нагадав, що «…в суді не було розглянуто про злочини в КТ Роттельберґе й Ґарделеґен жодним словом, проте українці перенесли не менші, а ще більші втрати і муки, як інші» [11, с. 123].

У книзі «Ми українці», В. Коваль описує, що коли нацисти уже зрозуміли свій кінець, бо американці уже бомбардували міста за 13 км., вони 12.04.1945 р. знищили 300 осіб і повтікали до м. Місте (біля Стендаля), а решту 1600 в'язнів в касарні, поблизу летовища м. Ґарделеґен, дали їм їжу, переодягнули і пообіцяли свободу. [11, с. 110-113].

Потім зігнали їх у стодолу, де була солома, люди радо заснули, а вони серед ночі кинули запалений сніп соломи. Зчинилася паніка, люди хотіли вирватися, але СС-ці почали їх обстрілювати. Люди знімали одежу хотіли погасити вогонь. Тоді нацисти розчинили двері і почали кидати запалені снопи та один за другим обстрілювати людей. [11, с. 110-113].

Вогонь охопив всю стодолу, люди в палаючому вогні кидались на всі боки: крик, вогонь, постріли гармат…Тільки одному полякові, Бойкові, вдалось втекти - біля дверей українці міста спасли його, одягнули і заховали його до ранку» [11, с. 110-113].

Американські війська зайняли місто 14.04.1945, їм люди все розказали. Влада наказала німецькому цивільному населенню приготувати цвинтар в Ештені, і під примусом, поховати убитих. Усіх , хто брав участь у вбивствах, – німців і фольксдойчів – притягнули на допит, вони призналися у злочині, і всіх було розстріляно. Тут загинуло 1600 в'язнів; 1316 окремих могил, а 300, пошматованих тіл, поховано в братській могилі. Серед них було до 500 українців, за даними В. Коваля.

КТ розміщувалися на території Німеччини, Австрії, Чехословаччини, Польщі, Голландії, Латвії , Литви і на території України: у Львові – Янівський КТ, у Києві – Сирецький (табір смерті).

З початку війни (1941-1945) війська вермахту швидко просувалися на територію України. У перші тижні бойових дій нацисти окупували Західну Україну, а в липні 1942 року захопили всю територію.

Нацисти виконували генеральний план «Ост» Гітлера, в якому були викладені засади і напрямки «східної політики»: знищити або переселити в якості остарбайтерів на територію III. Райху 31 млн. осіб: українців західної частини СРСР і Польщі, серед них 65 % українців; 75 % білорусів; 80-85% поляків. А на «очищених» теренах поселити німецьке населення.

Для ізоляції, знищення ув'язнених і полонених, нацисти створили розгалужену систему таборів, куди кинули людей без підстав та без вироків.

Інспекція таборів Німеччини примусового утримання та війська СС охороняли ці табори. В'язні працювали в умовах найсуворішого режиму та абсолютній ізоляції. Нацистські табори на території України були різного спрямування:

1) класичні табори у Києві та Львові (зазначені у переліку таборів КТ Федерального закону Німеччини , стосовно компенсаційних виплат);

2) 7 виправно-трудових таборів і таборів примусової праці для євреїв, які наближалися до умов КТ;

3) 304 ґето;

4) 23 пересильні табори;

5) 66 ґестапівських тюрем (може і більше, але немає повної інформації);

6) 242 табори для військовополонених [5].

«Територію терору» нацисти утворили на місці пересильної тюрми №25 (1944-1945 в Львові , зараз проспект В. Чорновола, 45) та ґето (1941-1943). Завдяки зусиллям музейних працівників у Львові, які працюють за проектом «Жива історія», ми багато чого дізналися і вдячні їм за їх так потрібну працю, яка доповнить Історію України. Подаємо деякі матеріали із напрацьованих дослідниками проекту «Жива історія» [5].

Очевидці КТ

Свідчення очевидців відтворюють важливі події історії XX століття. Біографії людей, їхні фрагменти спогадів та світлини зібрані на основі опрацьованих дослідникам інтерв'ю з проекту «Жива історія». Очевидці згадують про особливості свого життя у часи діяльності окупаційної адміністрації, карально-репресивних органів, розповідають про воєнно-політичні, соціально-економічні та культурні події.

Севастіян Сабол

Народився 7 грудня 1909 р. у м. Пряшів, Австро-Угорщина (тепер Словаччина). 1924 р. Севастіян постригся у монахи на Чернечій горі в м. Мукачевому. 1926–1931 рр. – перебував у василіанських монастирях Галичини (Крехів, Лаврів, Добромиль). Вищу теологічну освіту здобув у Римі в 1931–1935 рр. Після висвячення став професором теології у богословській семінарії в Ужгороді та редактором журналів «Благовісник», «Місіонер».

Севастіян Сабол

Теодор Фурта

Богдан Нуд

Теодор Фурта

Народився 14 березня 1910 р. у с. Великий Дорошів Львівського воєводства (тепер Жовквівський район Львівської області). З 1916 р. навчався у сільській школі. У 1931 р. служив у польській армії (м. Лодзь, Польща). Прослуживши три місяці, захворів на скарлатину і повернувся додому. Через рік його знову забрали до війська у м. Ченстохов (Польща). У часі нападу нацистської Німеччини на Польщу в 1939 р. був скерований у діючу польську армію. Після поразки Польщі перебував у таборі № 4 для військовополонених біля м. Лямсдорф, де працював на громадських об'єктах.

Богдан Нуд

Народився 19 березня 1910 р. у с. Лагодів Львівського воєводства (тепер Перемишлянський район Львівської області). Спочатку навчався у народній школі поблизу с. Гошів, потім – у гімназії «Рідна школа» м. Долина (тепер Івано-Франківська обл.). Після того, як поляки закрили школу, продовжив навчання у польській гімназії в м. Стрий (тепер Львівська обл.). Згодом протягом року здобував освіту в українській школі м. Перемишль (тепер Підкарпатське воєводство, Польща).

Галина Дидик

Народилася 18 березня 1912 р. у с. Шибалин Тернопільського воєводства (тепер Бережанський район Тернопільської області). У 1920–1923 рр. навчалася у Бережанській гімназії. В 1931 р. закінчила вчительську семінарію в Бережанах. У 1932 р. працювала вихователькою дітей у родині священика з с. Верхомиля (Польща).

1935 р. закінчила курси у Львові, після чого працювала у місцевих дитячих садках. У січні 1937 р. повернулася до рідного села, де викладала у сільськогосподарській школі. Згодом вступила до кооперативу і працювала інструктором у м. Підгайці, Зборів, Бережани на Тернопільщині.

Галина Дидик

Євгенія Петрів

Євгенія Петрів (Головацька)

Народилась 4 серпня 1914 р. у с. Устечко Тернопільського воєводства (тепер Заліщицький район Тернопільської області). Невдовзі після народження Євгенії сім'я переїхала до м. Рогатин. У 1920–1924 рр. дівчина навчалась у початковій школі, після чого вступила до Рогатинської української гімназії. З 10 років належала до молодіжної скаутської організації Пласт. У 1929 р. Головацькі повернулися в Устечко. Євгенія покинула навчання в гімназії та продовжила освіту в Коломийській вчительській семінарії.

Євген Проць

Народився 21 січня 1915 р. у м. Золочів Львівського воєводства (тепер Золочівський район Львівської області). Закінчив початкову та середню польську школи, після чого здобув фах кравця. Був активним учасником українських товариств, зокрема «Просвіта» і «Сокіл». Двічі мобілізований до радянської армії, де служив в артилерійських військах. Після поразки Червоної армії в битві за Київ, у вересні 1941 р. потрапив у німецький полон. Під час другої мобілізації до лав червоноармійців був поранений в ногу. В час закінчення війни знаходився у Чехословаччині. Повернувся до Золочева та допомагав українським повстанцям, оскільки в УПА воював його брат.

Євген Проць

Ірина Шуль

Ірина Шуль (Б'єнько)

Народилася 23 червня 1918 р. у м. Перемишль (тепер Підкарпатське воєводство, Польща). Навчалась в українській школі ім. Маркіяна Шашкевича та Українському інституті для дівчат в Перемишлі, який закінчила у 1938 р. Того ж року вступила до Академії закордонної торгівлі у Львові (з 1939 р. Інститут радянської торгівлі). У травні 1941 р., після закінчення третього курсу, скерована на практику до Києва, де 22 червня 1941 р. розпочалась німецько-радянська війна. У вересні 1941 р. стала свідком руйнування Хрещатика відступаючими радянськими військами.

Ці дані взяті із проекту «Жива історія». Про долю та розповіді очевидців можна прочитати в інтернеті. E-Mail: territoryterror@gmal.com

Українців, які не мали своєї держави, в документах зачисляли до національностей «russe» або «polen» – із Західної України. Свідченнями українських в'язнів було підтверджено, що українців серед всіх національностей було більше, ніж інших національностей [11, с. 3-9].

Так, в м. Альтенбурґ (біля Ляйпціґа) на початку війни уже було 40% українців в КТ. У таборі штрафників «Кала» у 1943 р. було 35 тисяч в'язнів, серед яких було 2000 українців; за свідченням в'язня В. Коваля в Ґарделеґен загинуло від спалення та розриву від бомб, не менше 500 українців.

У KZ-Aschesleben – 50%; в одному із транспортів KZ Dora до 1200 Bergen-Belsen із 1200 хворих було 500 українців; в KZ Harzung – 40 %; KZ Dora 28 %; в KZ Flossenbürg під буквою «P» (Польща) – 25%, а під буквою «R» – щонайменше – 50 % українців, а в KZ Buchenwald – 9 000 із загального числа 15000.

Багато було українців і в польських КТ: у 1943 р., а КТ Авшвіц -1000, а КТ Майданек – 15% інтернованих українців; у КТ для жінок – Равенсбрюк було 46 000 жінок, в тому числі – 7 000 українок, серед яких було багато членкинь ОУН [9, с 94-101]. І це не всі приклади.

Остарбайтери

Масове вивезення людей із СРСР розпочалося у січні 1942 року. німецькій економіці були потрібні раби, які б її піднімали і працювали без оплати або за мізерну оплату. От і вони, виконуючи план «Ост» Гітлера, вирішили винищити всіх або переселити на примусові роботи, на територіях Німеччину. От і почали вони насильно вивозити туди робочу силу.

До 80 % остарбайтерів, переважно молодих хлопців і дівчат, а то й неповнолітніх, вивозили в «телячих вагонах», де уже там гинули діти. Серед них було багато молоді із України.

Олександр Бичок, 16-тирічний студент ремісничого училища, був затриманий на вулиці у травні місяці 1942 року. Його депортували для примусових робіт в Німеччину, він працював у млині в Саксонії у одного власника.

Потім із іншими втік, але їх упіймало гестапо і депортувало в КТ Бухенвальд. Там працював у столярній майстерні заводу «Ґустловверк». Він брав участь у підпільній

політичній організації, а потім у повстанні 11.04.1945 р. Після приходу американських визвольних військ, він вирушив сам до Києва, і лише дістався додому аж у липні 1945 року. Потім поїхав відновлювати Донецькі шахти, а в 50-х роках повернувся додому.

Фото українців-остарбайтерів, які працювали на примусових роботах

Олександр Бичок

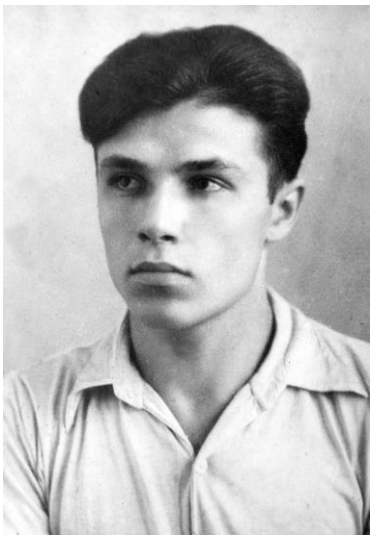

Володимир Галяпа

Іван Маймур

Володимир Галяпа був вихованцем дитячого будинку. Неповнолітнім пішов на фронт, працював санітаром 667–го стрілецького полку 218-ї стрілецької дивізії, там працював у слюсарній майстерні військового заводу.

У жовтні 1941 р. у Запоріжжі потрапив у полон, але втік до Києва. У травні 1942 р. нацисти, під час облави, зловили його і разом із іншими, що були на Єврейському базарі, відправили на примусові роботи. 18-ти річний Володимир три тижні працював у робочому таборі при заводі «Едмунд і КО» у Ляйпціґу, і втік; його зловили та етапува-

ли в Бухенвальдський КТ. Там він працював бляхарем у слюсарній майстерні військового заводу «ДАЛ» , потім його перевели у транспортний блок. Галета був активним діячем опору.

Після звільнення 11.04.1945 р., він кілька місяців працював у радянському госпіталі на території Бухенвальда, і наприкінці 1945 р. повернувся до Києва. З 1995 р. і до смерті 2007 р. він очолював апеляційну Комісію Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністерства України.

Іван Маймур жив з мамою в с. Благовіщинка Криничанського р-ну Дніпропетровсьої області. Його батька розстріляло НКВС. У травні 1942 року хлопця забрали наці на примусові роботи в Німеччину. Через місяць він утік із Штутґарда і пішов пішки додому, але на кордоні Польщі його схопили і переправили в КТ. Так він опинився в КТ Дахау 6.08.1942р.

Ось як він писав у спогадах, в яких умовах йому прийшлось бути: приміщення було так набито людьми, що можна було тільки стояти, і закривалося залізними дверми. Після трьох років в КТ, 20-тирічний хлопець важив 45 кг. Після звільнення американцями Дахау, Іван ще рік перебував у фільтраційному радянському таборі на Соловках. У 1946 році він працював на відновленні металургійного заводу у Дніпродзержинську (нині Кам'янка). На цьому заводі він пропрацював до виходу на пенсію. Через підірване здоров'я в КТ та праці на шкідливому виробництві, він часто хворів. Помер у 1987 році.

Багато цікавих матеріалів про остарбайтерів дослідив колектив авторів проекту під керівництвом Ігоря Бігуна, Володимира Бирчака, О. Івасюка у співпраці з співробітниками Меморіалу «Тюрма на Лонського», за що щиро вдячна всім за використані матеріали, хто причетний до такої почесної праці на благо Української історії. Читайте й інші матеріали на сайті: gordonua. com/ukr/specprojects/ostarbeitery.html.

Львівські дослідники багато працюють над розкриттям злочинів нацистів та злочинів радянських терору, який уже підготовив місце для КТ ще до війни, які організували тюрму на Лонського, куди відправляли українських націоналістів та членів ОУН.

На жаль, за радянських часів і не згадували про цю пересильну тюрму №5, створену радянською окупаційною владою у 1944 р., з якої за 10 років її функціонування відправлено в ГУЛАҐ більше 500 000 в'язнів, і цих невинних людей не прирахували до жертв «двох диктатур».

Зараз дослідники Львова працюють над проектами «Непочуті», які вивчають спогади очевидців подій 1930-х-50-х рр. (координатор проекту – Христина Рутар); досліджують «Долину смерті», спомини очевидців і архівні матеріали; функціонує Меморіальний Музей «Територія терору» (директор Ольга Гончар і її співробітники) з 2010 р. Тут проводяться виставки, різні заходи, екскурсії.

Тоталітарний режим у Львові лишив згадки і про найбільший пересильний пункт Ґето, де влада пересилала біженців 130 000 львівських євреїв із Польщі за два роки окупаційної влади у Львові Ґето , де до війни жило 25 000 євреїв, та в Янівському КТ примусових робіт – «Янівська- індустрія терору» у 1941-1942 рр. було знищено 250000 людей.

Цей табір у Львові був не тільки місцем утримування але й трудової експлуатації. На території пересильної тюрми Музейного комплексу відтворені два бараки, сторожові вежі, огороджені колючим дротом. Тюрма була огороджена цегляним муром ви-

сотою 3 метри: охороняли конвоїри з собаками: 30 солдат, 80 наглядачів, 43 – вільнонаймані, 56 офіцерів. У тісних камерах перебувало по 60 осіб. Були спроби втечі, їх вбивали, або часто були самогубства.

22.05.1949 відбулося повстання політичних в'язнів. 4.06.1956 пересильну тюрму ліквідували, а на її території постала лікарня для інвалідів.

Про остарбайтерів можна дізнатися із книги упорядника канд. істор. н. Тараса Ю. Нагайка [8] та багато матеріалів є в інтернеті, проекти дослідження Інституту історії, Національний музей історії України у Другій світовій війні, Національний музей меморіалу жертв окупаційних режимів.

За даними їхніх досліджень, усього за роки війни в Німеччину вивезли від 1,7 до 2,4 мільйони жителів республіки.

Остарбайтери були найприниженішою спільнотою серед усіх примусово вивезених. Їм давали найважчу і найбруднішу роботу, харчували їх гірше, як своїх собак. Особливо «східні робітники» отримували мінімальний раціон харчування, носили нашивку «OST» на одязі. Українці найбільше працювали на примусових сільськогосподарських роботах.

Нацистські закони передбачали суворе покарання для остарбайтерів, штрафи, побиття, а якщо уже були хворі і непрацездатні, то видумували причини, як крадіжка, спроби втечі, саботаж, і тоді кидали людей у концентраційні табори третього Рейху. Депортовані часто не бажали працювати на ворога, не витримували жахливих умов і знущань з боку «господарів»; вони чинили опір, або втікали, але їх ловили, кидали до КТ, а інших невинних за це тяжко наказували.

Нацисти не боялися навіть Бога, і знущалися над священнослужителями, руйнували Церкви, виносили Церковні цінності. Про це я уже писала книзі [9].

У кінці липня 1945 року з ініціативи кардинала Dr. Michel Faulhaber, в'язня КТ Дахау, був споруджений пам'ятник Жертвам КТ в Дахау. З ініціативи H. Kurat Leonhard Roth, в 1945р. побудовано тимчасову Церкву (die Notkirche). Пізніше була побудована протестантська Церква.

У 1960 р. відбулася День пам'яті в'язнів (Gedächtnistag und Eucharistischen Weltkongress), на якому було 50 000 учасників, керівником був в'язень священик *Domkapitular Reinhold Friedrichs (Münster*). Священик-в'язень розповів про те, що: «КТ Дахау був організований в 1933р., і до кінця війни перебували тут 200 000 чоловіків, які належали до 37 національностей, з яких 30 000 загинуло від голоду, знущань і знесилення, або їх вбивали.

Тут стояла шибениця, на якій при всіх вішали в'язнів... Пару кроків дальше, текла кров річкою від застрелених людей в горло. Позаду Вас розміщені бараки медичних експериментів, які коштують багатьом смертю. А там були бараки, де мордували, мучили і доводили до смертельного страху людей, які божеволіли....» [6, с. 72-74].

На спільній молитві, (28.4.1963) до 18-річчя (звільнено 29.4. 1945) звільнення в'язнів КТ Дахау відбулося посвячення пам'ятного знаку «Karmel Heilig Blut Dachau». Півтора року пізніше, 22.11.1964, була посвячена Церква і олтар. З Єпископом *Neuhäusler* зібралися багато єпископів, священників, священнослужителів, тисячі людей із різних країн. Вони молилися і виступали з проповідями, з розповідями про жахливі пережиті дні в КТ.

Ось, що розповів єпископ *Kozlowiec`ki* , який потрапив до КТ Дахау: «Разом з 20 Братами з Товариства Христа, 10.11.1939 року в Кракові я був заарештований, спочат-

ку нас кинули в тюрму, а потім через різні КТ перетягували. 8 померло в полоні. Ніяких на них не було звинувачень, ніяких підстав на їхгій арешт». «Якщо я в Авшвіц кожного дня по одному або по два удари по щоці отримав, то це для мене щасливий день мусив бути. Це створювало смертельний страх і безпорадність, які роками вранці і у вечері на апелі пережили...».

«Пробувалося нашу душу вбити. Молитися і всяку релігію було заборонено, кожен, який мовчки молиться, був найтяжче покараний. Була лише відповідь Бога на ці страждання: « Чому так багато страждань?» Боже, твій Син без вини бичами був збитий і терновим вінком увінчаний його ворогами... Зжалься над нами і прости наші гріхи, як ми прощаємо ворогам нашим ... Амінь!» [там само].

Французький в'язень КТ Дахау *Justizminister Edmonde Michele*t з глибоким жалем і думками показує, що дало в'язням силу, втіху, силу вижити: «Я бачу Церкву 26-го Блоку, яка довгий час була безсердечно закритою ..., але нам давала силу – Молитва».

Отже, в невеликій книжці Мічерліха зібрано об'ємний матеріал, який нагадує нам, українцям, підняти матеріали із архівів і донести до всього людства, а особливо до молодого покоління, скільки наших братів і сестер загинуло в муках в німецьких концентраційних таборах, душі яких витають у просторі, крики яких від болів і знущань вчуваються і до нині

Земля німецька орошена слов'янською кров'ю, можливо тому і неродюча, ліси стогнуть від погребання мертвих і напівживих людей, плач дітей розноситься над землею німецькою, тому їх нащадкам не дає Бог мати достатньо своїх здорових дітей, а заполонили весь простір Німеччини інші національності, які народжують цій землі своїх дітей.

А скільки українців загинуло під загальною назвою – *совєтських чи польських громадян?* А загинуло немало, як зважити ставлення «панівного народу» до «підлюдини» зі Сходу і загальний відсоток українських в'язнів. За даними Науково-дослідного Інституту в Києві, 2 224 000 українців депортовано до Німеччини: в англійській статистиці подається – 2 400 000 українців, із них 2 млн – на примусові роботи і 400 000 – в КТ Німеччини, а тоді все збільшувалося українців, яких кидали на знищення із примусових робіт.

Як зазначав в'язень В. Козченко-Козаревич із табору Закскенгаузен, що українці незалежно від політичних, соціальних чи релігійних поглядів, старалися допомагати один одному, щоб вижити.

І наша свідомість стане джерелом відчуття виконаного боргу, що ми повинні наполегливо працювати, щоб довести, що хворі міркування про нищість слов'янської раси будуть ще більшим абсурдом для молодого німецького покоління, яке не знає правди про ганебні вчинки німецької раси, яка хотіла панувати над усіма народами Європи.

Ще довго буде в декого викликати відразу Україна, яка доклала усіх сил випровадити нового загарбника, який ще знаходився в Західній Україні у 1950-х роках на родючих українських чорноземах, складаючи плани на майбутнє «перебудувати» Європу за нацистським безбожним «планом» панування. Але зараз ми будьмо вдячні нашим українським Героям-націоналістам, які боролися проти «незваних гостей», проти поневолювачів нашої Неньки – боротися до останнього подиху, щоб вигнати всіх агресорові окупантів з нашої території.

Ми низько схиляємо голови з повагою, сумом перед українськими і іншими Жертвами німецького нацизму, які загинули за краще майбутнє і просимо Бога дати їм віч-

не Царство Небесне. Слава українським Жертвам! Слава Героям України! Єднаймося, борімося, нам Бог допоможе!

***Література*:**

1. Gerhardus Sabine. Gedächtnisbuch für die Häftlinge des KZ Dachau. – Dachau, 2001.
2. Wess-Rüthol Arnold. Nacht und Nebel. 1 und 2. Aufträgemit Untertitel& Ausreichung aus fünf Jahren Shutzhaft. – München: Verlag von Kluger, 1946. – 157 S.
3. Arnold Weiss-Rüthol / Електронний ресурс: de.wikipedia.org/wiki/ Arnold Weiss- Rüthol.
4. Hess Sales. Dachau- Eine Welt ohne Gott. Erinnerungen. Münsterschwarzach: Vier-Türen. –Verlag, 1985.
5. За матеріалами Довідника про табори, тюрми та гестапо (1941-1944) / Упорядник Дубик М. – Київ, 2000. – 304 с.
6. Остарбайтери / Е. ресурс:gordonua.com/ukr/specproject/ostarbeitery. html
7. Джерела пам‘яті. Історично-краєзнавчий альманах. – Корсунь-Шевченківський, 2010. Ч.
8. Остарбейтери – жива правда – живий біль / Упорядник Т. Ю. Нагайко. – 457 с.
9. Anonym. Wie war das in KZ Dachau. – 1946. S. 72-74.
10. Блохин Д. Книга пам‘яті: Українці – жертви німецьких концентраційних таборів. Том І. – Мюнхеен-Тернопіль, 2016. – 327с.
11. Маруняк. М.Українські політичні в‘язні в концентраційних таборах.–Вінніпеґ, 1996. – С. 5-54.
12. В. Коваль. Ми Українці (без місця друку). – 1948. – 128 с.

***Додаткова література*:**

1. *Бажанський Михайло* Мозаїка квадратів в’язничних. – Ашафенбурґ, 1946. –Накладом Товариства Українських Політичних В’язнів. – 160 с.
2. *Beckert W.A.* Die Wahrheit über das Konzentrationslager Buchenwald. (Verlag nicht angegeben), 1946. – 8+ 8 Illustr.
3. *О. Данський.* Хочу жити. Образки із німецьких концентраційних таборів. – Українська Видавнича Спілка у Мюнхені, 1946. – 163 с.
4. *Geier Paul und Breitenfellner Karl:* Meine Erlebnis im Konzentrationslager Mauthausen-Verlag: Geier, Feldkirch (ohne Jahrangabe). – 29 S.
5. *Goetel Ferdynand:* Ludzcosc`- W-wo polskiegos`rodkakulturalno-artystycnego. – Hannover, 1946. – 16I S.
6. Gross K.A: Zweitausend Tage Dachau. Berichten und Tagesbücher des Häftlings Nr. 16921. – Neubau-Verlag, 1946?. – 344 S.
7. »Inferno» Konzentrationslager Dachau geschildert von Dachauer Häftlingen. (mit 3. Zeichnungen, nach Erlebnissen reproduziert). – Antifaschistischer Volksverlag. Graz, 1945. – 47 S.
8. *Dr. Kogon Eugen:* Der SS-Staat. (Das System der deutschen Konzentrationslager). Verlag: Karl Albert: München, 1946. – S. XXIII + 339+ 4 Tafeln.
9. *Leibbrand Robert:* Buchenwald. (Ein Tatsachenbericht zur Geschichte der deutschen Wiederstandsbewegung). Europa-Verlag. Stuttgart (Ohne Jahrangabe).
10. *Mars`alkova Lisa*: Zamr`izemi a draty. (Pravdivekapitoly Terezin, Osvenzim, Ravensbrük)- Tiskem a nakladem knihtiska`rny Ant. Bures`. Praha X.)- 1945. 23 str
11. *Мартинець Володимир*: Brätz. Німецькмй концентраційний табір. Спогади в’язня. Накладом «КЕП».– Штуттґард, 1946. -120 с.
12. *Dr. Matou´sek Mil. :* Buchenwald. - o.v. Prage, 1945. 96 str.
13. *Dr. Priv. Dozent Alexander Mits*cherlich, und Mielke Fred. Das Diktat der Menschenverachtung. (Der Nürnberg Ärtze-Prozess und seine Quellen). Eine Dokumentation vom Prozess gegen 23 SS-Ärzte und deutsche Wissenschaftler- Verlag Lambert Schneider. – Heidelberg. – März 1947. – 175 S.
14. *Morzinek Gustaw*: Listyspodmorwy. Sachsenhausen-Dachau. Wydanie II. – Bibliotek Orla Bialego. – Rzym , 1946 .124 S.
15. *Осинка Паладій*: Альбом політв’язня. Без накладнію 1946. – 8 с. – 15 таблиць.
16. *(Анонімно*). Ravensbrük. Найбільший жіночий конценираційний табір в Німеччині. Без дати (1946?) і без місця друку (Мюнхен?). 10 кольорових таблиць.

17. *Stantke Edmund Richard*: Mordhausen. (Bericht eines Augenzungen über Mauthausen das berüchtige Konzentrationslager). – Neubau-Verlag Adolf Groß. – München. – 51 S.
18. *Wandel Fritz*. (Stadtrat in Reutlingen). Ein Weg durch die Hölle. Dachau, wie es wirklich war. – Erlebnis-Bericht. Ohne Datum. – 48 S.
19. *Weiss-Rüthel Arnold*: Nacht und Nebel. (Aufzeichnungen aus fünf Jahre Schutzhaft) Verlag Herbert Kluger, München. 1946. – 157 S.
20. *Weichert Ernst:* Der Totenwald. (Ein Bericht). – Verlag Desch. München. (1945?). – 196 S.
21. *В.К. – А-.Т.:* Світ мовчить? (Українці в концентраційних таборах в Німеччині 1940-1945). Друге доповнене й перероблене видання. – Львів-Париж, 1945-1946. – Циклостиль.
22. *Busse Ernst*. (Vicepräsident der Landersregierung für Thuringen. Ehemals 1. Lagerältester): Die Wahrheit über das Konzentrationslager Buchenwald.: Weimar-Buchenwald. 1945. – 15 S.
23. *Д-р. Олекса Вінтоняк*. Від Ступкова до Мюнхену // Альманах Станіславівської землі. А також в: НТШ-Український архів. – Нью-Йорк- Мюнхен, 1975. – Том 28.
24. *Д-р. Олекса Вінтоняк (колишній в'язень КЦ-ту Авшвіц, № 49743).* Про Авшвіц і як загинув Василь Бандера //Альманах Станіславської землі. – № 1 (?) С. 245 -248
25. *Д-р. Олекса Вінтоняк.* КЦ-Авшвіц і як гинули в ньому українські в'язні / Діалоги. Бюлетень Товариства єврейсько-українських звязків в Ізраїлі. – Єрусалим, 1987. – № 13-14. – С. 147-153.
26. *Юліан Бескид.* Люди без прізвищ. – Реґенсбурґ, 1946. – 39 с.
27. *Kosak William*. Ukrainer in den faschistischen Konzentrationslager (Zum 50. Jahrestag der Befreiung aus den Konzentrationslagern. Mauthausen-Ebensee 1945-1995). In: Reportfrom WBSV-Vereinsjournal. – Wien. März, 1995. – Nr. 29. – S. 2-9.
28. *Siegert T*. Das Konzentrationslager Flossenbürg. Gegründet für sogenannte Asoziale und Kriminelle // Bayern in der NS- Zeit. Band II. – München- Wien: R. Oldenburg Verlag, 1979. – 429 с.
29. *Siegert T*. 30 000 Tote mahnen! Die Geschichte des Konzentrationslagers Flossenbürg und seiner 1100 Außenlagern von 1938 bis 1945. – Wieden: Verlag der Taubald`schen Buchhandlung GmbH, 1996. – S. 11-13
30. *Das Archiv* der KZ-Gedenkstädte Flossenbürg (AGFI), Häftlingsdatenbank
31. *Ibel* J. Sowjetische Kriegsgefangene im KZ-Flossenbürg – Berlin: Metropol, 2008. – S.152; AGFI, Häftlingsdatenbank, Personen. – ID 53164
32. Безсмерття. Книга пам'яті України. 1941-1945. / Гол. ред. кол. І. Ю. Герасимов. – К.: Книга пам'яті України, 2000. – С. 216.
33. *Папакін Артем.* Українські в'язні КТ Флоссенбюрг. – http: // unf.kiev.ua/main.php?id=161&lang= ua

УДК 140.8:94(100) «1939/1945»:355.257.7Є.Мозес Кор

Бойко Златев,
викладач статистики Університету Альберти (м. Едмонтон, Канада)

Історія появи книги спогадів Єви Мозес Кор із Румунії «Пережити ангела смерті» (Surviving the Angel of Death: The Story of a Mengele Twin in Auschwitz) про її перебування в концтаборі Аушвіц (Овенцім)

Анотація: *У статті аналізуються різні аспекти і вимірювання – етичні, філософські, теологічні, наукові – які роблять досвід тих, хто пережили експерименти над людьми в нацистських концтаборах, – все більш важливим у сучасному світі. За відправну точку*

аналізу є підписаний екземпляр книги «Пережити ангела смерті», написаної Євою Мозес Кор (1934-2019) з Румунії, яка пережила Голокост. Ця жінка найбільш відома своєю кампанією вибачення, кульмінацією якої стали 1990-ті роки, коли вона публічно оголосила про своє пробачення всіх нацистів, у тому числі Йозефа Менгеле і Адольфа Гітлера.

Ключові слова: *Друга світова війна, німецькі концтабори, експерименти над людьми, Йозеф Менгеле.*

The topic: «***The history of appearance of the memories book by Eva Mozes Cor from Romania «Surviving the Angel of the Death: The Story of a Mengele Twin in Auschwitz» about her stay in the concentration camp Auschwitz (Oshpitsin)***»

Abstract: *In the talk are analyzed various aspects and dimensions – ethical, philosophical, theological, scientific – which make the experience of the survivors of human experimentation in Nazi concentration camps to be of increasing importance in today's world. The starting point of the analysis is a signed copy of the book «Surviving the Angel of Death» [1] by the Romanian-born Holocaust survivor Eva Mozes Kor (1934-2019). She is best known for her campaign of forgiveness, which culminated in 1990s when she publicly forgave all of the Nazis, including Joseph Mengele and Adolf Hitler*.

Key words: *World War II, German concentration camps, experiments on humans, Josef Mengele*.

Тема: «***История появления книги воспоминаний Евы Мозес Кор из Румынии «Пережить ангела смерти» (Surviving the Angel of Death: The Story of a Mengele Twin in Auschwitz) об её пребывании в концлагере Аушвиц (Овенцим)***»

Аннотация: *В статье анализируются различные аспекты и измерения – этические, философские, теологические, научные – которые делают опыт переживших эксперименты над людьми в нацистских концлагерях всё более важным в современном мире. Отправной точкой анализа является подписанный экземпляр книги «Пережить ангела смерти», написанной пережившей Холокост Евой Мозес Кор (1934-2019) из Румынии. Она наиболее известна своей кампанией прощения, кульминацией которой стали 1990-е годы, когда она публично объявила о своём прощении всех нацистов, включая Йозефа Менгеле и Адольфа Гитлера*.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, немецкие концлагеря, эксперименты над людьми, Йозеф Менгеле*.

На протяжении более чем семи десятилетий тема Холокоста продолжает привлекать внимание исторической науки. Особое место в этой теме занимают медицинские и псевдомедицинские эксперименты над людьми, проводимые в нацистких концлагерях. Об истории этих экспериментов написано немало научных и научно-популярных работ. Среди них особо отличаются по фактологической точности и углубленному научному анализу четырехтомник «Доктора смерти» французского историка и писателя Филиппа Азиза [2] и книга «Антимедицина» [3] написанная психиатром Ю. Г. Шишиной в соавторстве с бывшим узником нечецких концлагерей врачом А. С. Аслановым.

Известны также классические труды знаменитых психологов Виктора Франкла [4] и Бруно Беттельгейма [5], глубоко проработавших свой личный опыт узничества в не-

мецких концлагерях и извлекших из этого опыта немало полезного и для нас, ныне живущих.

Книга, которая волею случая или судьбы попала в руки автора данного доклада, похожа и в то же время отличается от трудов упомянутых выше авторов. Ибо написана она не умудренным научными изысканиями исследователем, а женщиной, вспоминающей свое детство, девять месяцев из которого она провела вместе со своей сестрой-близнецом в Освенциме, в качестве объекта для экспериментов нацисткого военнопреступника доктора Йозефа Менгеле.

Автор книги – румынская еврейка Ева Мозес Кор (1934-2019), руководитель организации «CANDLES», что может означать и «Свечи», и абревиатуру «Children of Auschwitz Nazi Deadly Lab Experiments Survivors» («Дети, пережившие эксперименты в смертоносной лаборатории Освенцима»). Эта организация, как видно и из ее названия, объединяет людей, подвергшихся в детстве медицинским экспериментам Менгеле. Таких уцелевших Еве Мозес Кор удалось найти всего 122 человека, проживающих после войны на разных континентах, в разных странах мира.

Книга называется «Surviving the Angel of Death» – «Пережить ангела смерти». «Ангелом смерти» называли доктора Менгеле. Издана она в США в 2009-м году и является по сути автобиографией Евы Мозес Кор, но написана в соавторстве с детской писательницей Лизой Бучьери. Причина соавторства в том, что книга рассчитана на подростковую и молодежную аудиторию. Из четырнадцати глав книги семь посвящены опыту Освенцима, а другая половина – всей остальной жизни Е. М. Кор.

На титульной странице книги – собственноручное посвящение: «To Justine, / Forgive and Heal / Eva Kor, 10-27-15» («Жюстине, / Прости и исцели»). Сведений об адресате посвящения пока что найти не удалось. Поиск в крупнейших онлайн книжных магазинах интернета выдал только еще один экземпляр книги Е.М. Кор с авторской подписью.

Этому факту можно дать несколько объяснений, которые не исключают друг друга. Возможно, автор не любила подписывать экземпляры своих книг. Очень вероятно и то, что она подписывала экземпляры не безразборно, но только читателям, которые высоко ценили ее книги и хранили их как дорогие реликвии. Весьма правдоподобно и то, что на подписанные экземпляры книг Е. М. Кор есть большой спрос у коллекционеров.

Во всяком случае, бесспорным можно считать, что собственноручно подписанный Е. М. Кор экземпляр книги обладает исключительной ценностью. Разумеется, ценность эта – не только и далеко не на первом месте материальная. Можно попытаться перечислить некоторые аспекты этой ценности, сознавая, что полнота смысла существования данной книги ими далеко не исчерпывается.

В первую очередь, как это обычно делается, следует упомянуть о достоинствах самого текста. Здесь нашей целью, разумеется, не является пересказ содержания книги, которую желающие могут найти и прочитать самостоятельно. Книга очень краткая, в особенности для автобиографии – всего 140 страниц, включая иллюстрации. И в то же время, текст отличается поразительной ёмкостью, свойственной скорее поэзии, чем прозе.

Подобно поздним стихам Осипа Мандельштама, текст Евы Мозес Кор предстаёт пред нами как единная целость, из которой невозможно изъять ни одного слова или заменить его другим. В последнее время в интеллектуальных кругах многих стран наблюдается интерес к медленному чтению текстов, традиции которого восходят к

иудейским мудрецам II-III в. н. э. [6] При знакомстве с книгой «Пережить ангела смерти» однако, медленное чтение не является выбором читателя. Эту книгу можно или читать медленно, вдумываясь в каждое предложение, или не читать совсем.

Собственноручная надпись «Forgive and Heal» («Прости и исцелись») синтезирует в двух словах и основное послание книги, и зумительный итог всей жизни Евы Мозес Кор. Только в прощении, утверждает автор на основании своего лимного опыта, возможно найти исцеление от ран прошлого.

В начале 90-х Е. М. Кор вызвала на себя шквал критики, объявив о том, что прощает всех нацистких преступников, в том числе Йозефа Менгеле и Адольфа Гитлера. На заявления критиков Кор отвечала, что прощает она лично, от своего имени. Вместе с тем, она всегда утверждала необходимость суда над нацисткими преступниками, и считала их признания на суде полезными для душ самих преступников. Торжество любви и прощения в сердце человека, пережившего ангела смерти, можно считать настоящим чудом.

Далее, само существование книги тоже является по сути чудом. Знакомясь с текстом, читателю становится понятно, что шансов выжить в Освенциме у автора почти не было, несмотря на недюжинный ум и волю к жизни, проявленные десятилетней девочкой, и несмотря на сострадание и помощь неравнодушных людей, которых оказалось немало даже в рукотворном аду концлагеря. Отметим, к слову, что судьба экземпляра книги из нашей коллекции оказалась в чем-то подобной судьбе своего автора.

Распродажа в канадском городе Эдмонтон, на которой была найдена книга, являлась «последней остановкой» перед уничтожением книг. Непроданные книги отправлялись на макулатуру. Здесь можно усмотреть нечто большее, чем простое совпадение. По нашему мнению, это типичное проявление синхроничности, по К. Г. Юнгу – творческого принципа в природе, упорядующего явления на основании их смысла [7]. Разумеется, возможно истолковать находку и в духе прокламируемой Н. К. Рерихом «свободы вещей», согласно которой вещи осмысленно появляются там, где они наиболее нужны [8].

Неумолимый ход времени приводит к тому, что живых свидетелей Второй мировой войны и преступлений нацистов становится все меньше, и уже недалек тот день, когда их не останется вовсе. Таким образом книги этих свидетелей являются своего рода незаменимыми заместителями своих авторов в сохранении опыта и памяти прошлого и в передаче этого опыта и памяти будущим поколениям. Именно передача опыта и памяти является главной целью рассматриваемой нами книги Е. М. Кор.

Важно уточнить, что наиболее полноценным «передатчиком» в этом плане является именно книга, со своим текстом, паратекстом и метатекстом, а не компьютерный файл или другой носитель. Напрасными оказались чаяния футурологов о том, что технический прогресс предоставит человечеству более надёжные способы хранения информации, чем бумажная книга [9].

К сожалению, многое из описанного в книге Е. М. Кор является более актуальным, чем того хотелось бы. Научный поиск не всегда удаётся удержать в рамках этических принципов. Бесчеловечные эксперименты над людьми продолжались и после войны, например, в Кампучии во второй половине 70-х, о чём историки узнали сравнительно недавно [10].

Прогресс науки не уменьшает, а напротив, увеличивает возможности творить новое зло. Последняя глава этого трагического действа еще не написана. И именно поэтому

по прежнему актуалным остается призыв Евы Мозес Кор, которым она заканчивает свою книгу: «Пусть не будет больше войн, не будет больше экспериментов без информированного согласия, не будет больше газовых камер, не будет больше бомб, не будет больше убийств, не будет больше Освенцимов» [1, С. 135].

***Литература*:**

1. E. M. Kor, L. R. Buccieri. Survivimg the Angel of Death. Terre Haute, IN, USA: Tanglewood. 2009.
2. Ph. Aziz. Doctors of Death. Geneva: Ferni, 1976.
3. Anatoliy Aslanov, Julie Sisinova. Medicina na scesti. Praha, 1981.
4. V. Frankl. Man's Search for Meaning. Boston: Beacon Press, 2006.
5. B. Bettelheim. Individual and Mass Behavior in Extreme Situations, Journal of Abnormal and Social Psychology, 38 (1943): 417–452.
6. D. Mikiks. Slow Reading in a Hurried Age. Cambridge, Massachusetts & London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2013.
7. C. G. Jung. Synchronicity: An Acausal Connecting Principle. Princeton University Press, 1960.
8. Н. К. Рерих. Свобода вещей // // Н. К. Рерих. Врата в будущее. М., 2010. –С. 278.
9. U. Eco, J-C. Carriere. This is Not the End of the Book. Penguin, 2012.
10. S. O'Connell and Ch. Sotheacheath. Barbarous KR medical experiments uncovered. The Phnom Penh Post, 23 June 2000. https://www.phnompenh_post.com/ national/ barbarous-kr-medical-experiments-uncovered

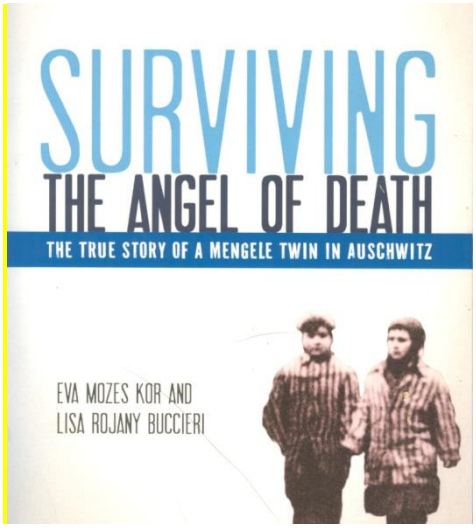

Ф. 1: *Титульна сторінка книги Єви Мозем Кор*

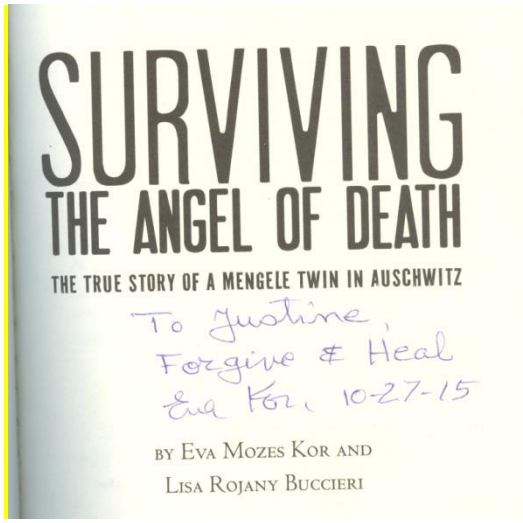

Ф. 2: *Підпис авторки*

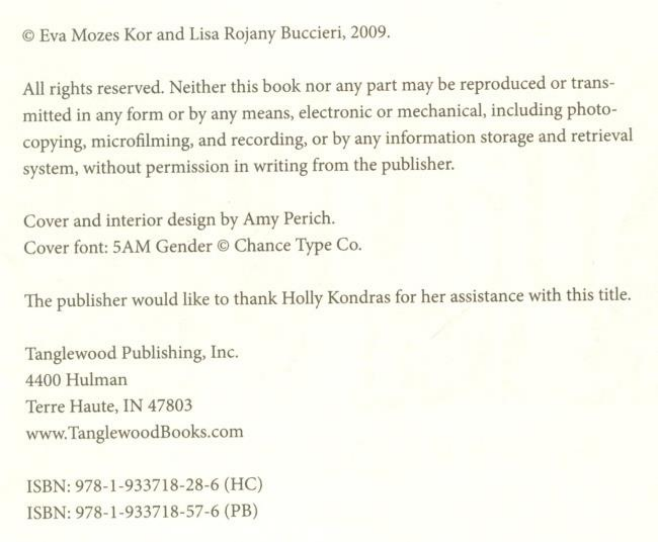

© Eva Mozes Kor and Lisa Rojany Buccieri, 2009.

All rights reserved. Neither this book nor any part may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, microfilming, and recording, or by any information storage and retrieval system, without permission in writing from the publisher.

Cover and interior design by Amy Perich.
Cover font: 5AM Gender © Chance Type Co.

The publisher would like to thank Holly Kondras for her assistance with this title.

Tanglewood Publishing, Inc.
4400 Hulman
Terre Haute, IN 47803
www.TanglewoodBooks.com

ISBN: 978-1-933718-28-6 (HC)
ISBN: 978-1-933718-57-6 (PB)

Ф. 3: *Вихідні дані книги (верх)*

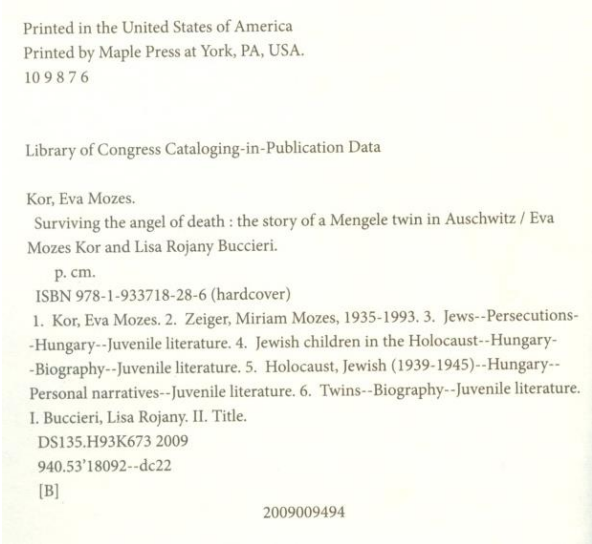

Printed in the United States of America
Printed by Maple Press at York, PA, USA.
10 9 8 7 6

Library of Congress Cataloging-in-Publication Data

Kor, Eva Mozes.
Surviving the angel of death : the story of a Mengele twin in Auschwitz / Eva Mozes Kor and Lisa Rojany Buccieri.
p. cm.
ISBN 978-1-933718-28-6 (hardcover)
1. Kor, Eva Mozes. 2. Zeiger, Miriam Mozes, 1935-1993. 3. Jews--Persecutions--Hungary--Juvenile literature. 4. Jewish children in the Holocaust--Hungary--Biography--Juvenile literature. 5. Holocaust, Jewish (1939-1945)--Hungary--Personal narratives--Juvenile literature. 6. Twins--Biography--Juvenile literature. I. Buccieri, Lisa Rojany. II. Title.
DS135.H93K673 2009
940.53'18092--dc22
[B]
2009009494

Ф. 4: *Вихідні дані книги (низ)*

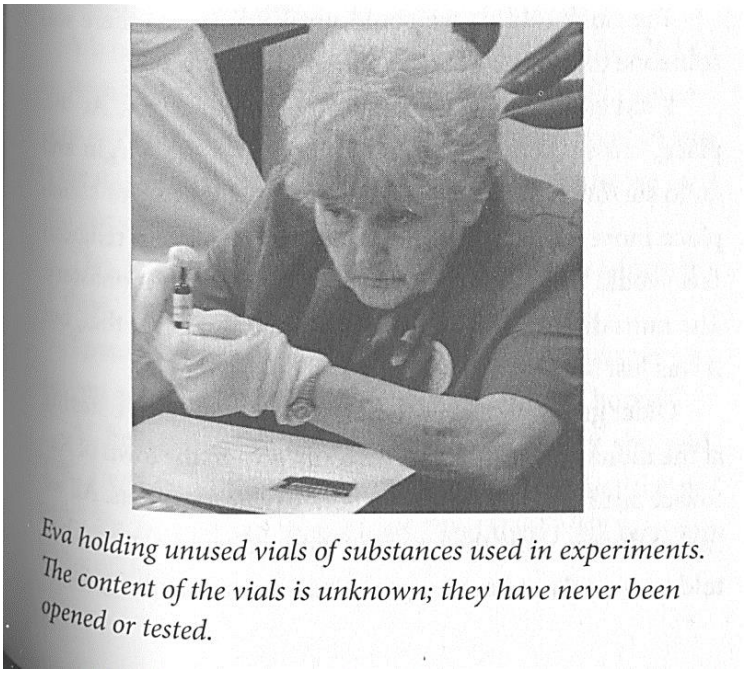

Ф. 5: *Портрет Єви Мозес Кор*

Остарбайтери

УДК 94:[343.262.1939/1945»(=161.2)]

Ірина Михайлівна Березанська,
канд. істор. наук, ст. викладач кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету імені Григорія Сковороди в Переяславі (м. Переяслав, Україна)

Українські остарбайтери: вербування, примусова праця, правовий статус

Анотація: *Стаття присвячена висвітленню методів вербування, важкої примусової праці та правового статусу остарбайтерів, які перебували у роки Другої світової війни у Німеччині.*

Ключові слова: *примусова праця, остарбайтери, вербування, мобілізація, адаптація.*

The topic: «***Ukrainian Ostarbeiters: recruitment, forced labor, legal status***»

Annotation: *The article is devoted to the coverage recruitment methods, hard forced labor and legal status of ostarbeiters, who were in Germany during the Second World War.*

Key words: *forced labour, ostarbeiters, recruitment, mobilization, adaptation.*

Друга світова війна стала однією із найтрагічніших сторінок в історії України, населення якої зазнало жорстокого окупаційного режиму. Завдяки чітко продуманій агітаційно-пропагандистській роботі відбувалося масове вербування і вивезення працездатної частини українців на примусові роботи, а також матеріальних ресурсів для забезпечення успішного розвитку економіки Німеччини.

Актуальність теми зумовлена необхідністю об'єктивного висвітлення подій вербування, примусової праці, правового захисту українського населення у період нацистського окупаційного режиму, специфікою регіональної динаміки, масштабів, організаційних заходів.

Проблема примусового вивезення українців до Німеччини набула неупередженого висвітлення із здобуттям Україною незалежності, коли відкрився доступ до раніше заборонених архівних джерел. З'явилася велика кількість монографій, дисертаційних досліджень, статей вітчизняних науковців, в яких висвітлюються окремі аспекти використання трудових ресурсів у економіці Третього Райху, правового статусу остарбайтерів, соціально-побутових умов, репатріації примусових робітників.

Серед них можна назвати такі джерела: С. Д. Гальчак «*Остарбайтери з Поділля (1942-1947 рр.)*» [1], Г. Г. Грінченко «*Українські остарбайтери в системі примусової праці Третього Райху: проблеми історичної пам'яті*» [2], В. М. Данильчук «*Остарбайтери як об'єкт репресій радянської влади*» [3], Т. Лапан «*Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939-1945 рр.)*» [6], Т. В. Пастушенко «*Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953 рр.)*» [11], В. Писцьо «*Українські остарбайтери: особливості підневільної праці в промисловості Німеччини*» [14], О. В. Потильчак «*Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації*» [15], Ю. Ф. Скрипниченко «*Повсякденне життя у нацистській Німеччині у спогадах Харківських остарбайтерів*» [16] та ін.

Метою статті є комплексне висвітлення процесу вербування, примусової праці та правового статусу примусових робітників Третього Райху.

Друга світова війна стала важким випробуванням для населення України, яке в результаті політики нацистської Німеччини було завербоване і вивезене на примусові роботи в Третій Райх. Їдучи у Німеччину українські дівчата і хлопці не усвідомлювали, що їх там чекає.

Для вербування українців до Райху окупаційна влада Рейхскомісаріату «Україна» користувалася всілякими засобами: періодичною пресою, листівками, брошурами, плакатами, радіо, промовами тощо. Метою пропагандистської роботи з боку німецької влади була спроба завербувати велику кількість людей на роботу до Райху, оскільки там не вистачало вільних рук для забезпечення економіки Німеччини [8, с. 139].

Згідно офіційних документів вивезення робітників з Київщини до Німеччини відбувалося в п'ять етапів. Перший – період добровольчого набору охочих працювати в Німеччині (січень – березень 1942 р.). Подальші етапи відповідали так званими програмами Ф. Заукеля – генерального уповноваженого по використанню робочої сили, якого призначив А. Гітлер 21 березня 1942 р. Ці етапи тривали упродовж квітня – червня та вересня – грудня 1942 р., березня – червня 1943 р. та початку 1944 р., і супроводжувалися примусовими заходами по вербуванню працездатного населення, часто жорстокими формами через опір місцевих жителів [10, с. 14].

Широко використовувалася для агітації періодична преса, в якій розміщувалися звернення до місцевого населення виїжджати за кордон, рекламувалася працю в Третьому Райху як своєрідна винагорода за визволення України від «єврейсько-більшовицького гніту». У пресі були інтерв'ю тих, хто погодився виїхати на роботу добровільно, фото «Як гарно працюється нашим землякам в Німеччині», листи остарбайтерів, адресовані родичам. У газетах часто вміщувалися статті на тему «Українці працюють у Німеччині», в яких описувався гарний стан здоров'я українських робітників та їх харчове забезпечення нарівні з німецькими найманцями [8, с. 139-140]. На першому етапі вербування німецька пропагандистська машина всілякими засобами намагалася зацікавити українське населення до роботи у Німеччині.

Одним із методів були галасливі пропагандистські компанії в кінці 1941-початку 1942 рр. з метою забезпечення масового добровільного виїзду до Німеччини. Місцевих жителів закликали брати участь у будівництві нової Європи і забезпечити закінчення війни. Людям обіцяли високі заробітні плати, отримання цінних спеціальностей та кращих побутових умов, аніж в Радянському Союзі. Їх запевняли, що через пів року вони повернуться на батьківщину, отримають земельну ділянку, пільги та матеріальну компенсацію.

У кінотеатрах демонстрували фільми «Дорога в Німеччину», на будинках та парканах розклеювали листівки, в яких обіцяли смачну їжу, гарну роботу. Частина людей повірила агітації, так як війна принесла масове безробіття і нестачу продуктів харчування. У січні 1942 р. до Німеччини відправили першу партію завербованих людей. На зупинках, вокзалах, щоб створити імітовану урочистість, їх зустрічали з квітами, духовими оркестрами, вивішеними плакатами, в яких зазначалося, що Україна відправляє в Німеччину своїх синів і дочок на знак подяки за визволення [5, с. 172].

З часом українське населення не виявляло бажання їхати на роботу в Третій Райх, що пояснювалося рядом причин, однією з яких було розчарування перших остарбайтерів в німецькій реальності, яка не відповідала обіцянкам вербувальників. Дорога до Німеччини була нелегкою: переповнені вагони, непристосовані для перевезення людей, не було місця для справляння нужди, померлих викидали у придорожні канави. Вся ця інформація потрапляла в Україну через робітників, які ставали непрацездатними через хворобу і поверталися додому, що ставило під загрозу вербувальні кампанії.

Листи, які надходили від остарбайтерів в Україну, перевіряла цензура. Ті, в яких описувалися незадовільні умови праці українців, не потрапляли до адресата. Лише «вибрані» листи публікувалися у місцевих часописах.

Розуміючи, що відмова від добровільного вербування може спричинити зрив плану забезпечення дармовою робочою силою німецьку економіку, нацистський уряд почав використовувати примусові методи вербування. Ф. Заукель у травні 1942 р. віддав наказ про початок насильницької трудової мобілізації в окупованих районах СРСР.

Згідно програми, передбачалася мобілізація людей обох статей у віці від 15 до 60 років. Ф. Заукель із особливим фанатизмом виконав поставлене перед ним завдання і упродовж десяти днів звернувся до рейхскомісарів східних окупованих областей з вимогою у найкоротший термін потроїти кількість завербованих. Особливо його цікавила Україна. Так, 31 березня 1942 р. у телеграмі рейхскомісару України Еріку Коху він наказав вжити всіх необхідних заходів, щоб провести вербування місцевого населення. У відповідь, Е. Кох, який ненавидів Україну і українців, сказав: «Я вижену з цієї країни всіх, аж до останньої людини» [5, с. 175-176].

Приїхавши до Німеччини завербовані працівники направлялися в розпорядження Міністерства праці та бюро по використанню робочої сили, яке очолював Генеральний уповноважений по використанню робочої сили Ф. Заукель. Ці відомства здійснювали розподіл «вільних робітників» в залежності від потреб військової промисловості чи сільського господарства. Це був своєрідний розпродаж рабів, оскільки за кожного робітника промислові підприємства і поміщики платили нацистській державі по 7 – 5 марок. Фізично сильніші робітники направлялися на роботу з важкими умовами праці, слабші – використовувалися для інших потреб [1, с. 15].

Праця підневільних робітників користувалася попитом у всіх галузях економіки нацистської Німеччини: гірничодобувній, оборонній, хімічній промисловостях, в сільському і лісовому господарствах, на будівництві і транспорті, у приватних домашніх господарствах тощо. Вербувальні операції, безоплатна або малооплачувана робота, важка фізична праця на окупантів, складні побутові умови життя були соціальною трагедією Другої світової війни [13, с. 90].

Згідно матеріалів Нюрнберзького процесу (заключна промова головного обвинувача від СРСР Руденка 29 – 30 липня 1946 р.), в промисловості і частково в сільському господарстві Німеччини під час війни працювало близько 10 мільйонів підневільних робітників, як вивезених з окупованих територій, так і військовополонених. За сучасними дослідженнями, упродовж Другої світової війни на території Третього Райху працювали 13 млн. 500 тис. іноземних робітників і в'язнів концентраційних таборів [13, с. 93].

У Радянському Союзі офіційна влада не використовувала термін «остарбайтери» («східні робітники»). Радянських громадян, які працювали в Німеччині та інших країнах Європи, в офіційних документах разом з військовополоненими та в'язнями концтаборів віднесли до категорії «переміщених осіб» і позначили терміном «радянське цивільне населення, вигнане на примусові роботи до Німеччини та інші країни». До цієї групи зарахували всіх цивільних осіб, вивезених на роботи до Райху та в інші країни з територій, що входили до складу СРСР станом на 22 червня 1941 р. Крім того, до неї зараховували і вивезених з областей, приєднаних до Радянського Союзу за пактом Молотова–Ріббентропа, біженців-колаборантів з їхніми сім'ями, що відійшли разом з німецькою армією, а також окремих представників першої російської еміграційної хвилі (1917-й – початок 1920-х р.) [13, с. 101].

Остарбайтери (нім. Ostarbeiter – «східний робітник») були найнижчою категорією іноземних робітників. Їх вивозили переважно з території Рейхскомісаріату «Україна», умови їх існування були більш жорстокіші, ніж цивільних робітників. Остарбайтери працювали на приватних господарів або проживали в спеціальних таборах, які мали надійну охорону і колючий дріт. За межі цієї території вони не мали права виходити.

Оплата праці примусових робітників була вдвічі-втричі нижча, ніж німецьких робітників, отриманих коштів вистачало лише на погане харчування, одяг і предмети першої необхідності. У більшості випадків компанії взагалі не оплачували працю остарбайтерів та цивільних працівників, що сприяло їхньому знищенню і завезенню інших робітників [13, с. 104].

Як зазначає дослідниця В. Лахно, перебуваючи в Райху, окремі східні робітники від місцевих громадян отримували допомогу (продукти харчування, одяг, житло, книги). Це були поодинокі випадки. Траплялося, що місцеві жителі допомагали втікачам, сплачували за них штрафи. Так, за втечу двом дівчатам був призначений штраф по 200 марок. Поліцейський їх пожалів і заплатив за них 400 марок [7].

Умови праці робітників на промислових підприємствах мали свої особливості. Так, за спогадами жительки с. Автуничі Городянського району Анни Денисівни Помєсячної, яка працювала на військовому заводі «Адам Опель» у м. Русіхайм: «Працювали по 12 годин, платили по 20 марок. Харчування на день становило 200 гр. хліба і суп з бруквою. Жили в бараці, який був огороджений дротом і охоронявся. У кімнаті по 20 чоловік. Траплялися випадки побиття людей без всякої причини, а також віддавали до суду гестапо і поліції» – згадує жінка [9, с.157].

Тривалість робочого дня остарбайтера залежала від режиму роботи підприємства, у середньому від 8 до 12 годин на добу або від 48 до 60 годин на тиждень. Такий режим роботи був і в німецьких робітників та працівників інших національностей [11, с. 110].

Повідомлень про зарплату остарбайтерів в сільському господарстві є не багато, вважалося, що вони за свою роботу отримували харчі й житло. З часом господарі почали видавати своїм робітникам кишенькові гроші, розмір яких визначався індивідуально. У невеликих фермерських господарствах остарбайтер харчувався разом з господарем. У великих землевласників їжу для робітників готували окремо. Спостерігалися випадки, коли господар працював нарівні зі своїм наймитом-іноземцем [11, с. 113].

На відміну від робітників промисловості тривалість робочого дня сільськогосподарських працівників не мала чітких рамок. Шістнадцятирічна Марія Шевченко із с. Годунівка Яготинського району працювала в невеликому господарстві вдови у сільській місцевості вона «порала чотири свині, в господарстві було чотири корови і теличка. Коли попорала худобу, у 8 годин був сніданок. Їсти варила хазяйка, поїли разом і йшли на роботу в поле чи у двір. Вранці пили кофе, їли кукурудзяну кашу, у 10 годин з'їдали скибку хліба чимось помазану, в обід – якийсь суп без хліба, у 5 годин скибка хліба, на вечерю – кофе і каша» [12, с. 166].

На другий рік вона «косила худобі, бо в хазяйстві було два воли і п'ять корів. Рано вставала, порала свині і йшла косити клевер. У господарстві працювала Женя – остарбайтерка з України, яка подоївши корів, запрягала воли і їхала до мене, Ми грузили гарбу клівером [конюшиною – *І.Б.*] і їхали додому. Там поснідали, і знову в поле. Робили все: пололи, косили і орали» [12, с. 166].

Серед остарбайтерів існувала проблема соціальної адаптації у чужому соціумі. На це впливало ряд факторів: сфера зайнятості, умови праці та проживання, низький рівень грамотності або ж її відсутність, мовний бар'єр тощо. Спираючись на спогади очевидців, можна стверджувати, що складніше було працювати у промисловості, ніж у сільському господарстві. Адаптація сільських працівників залежала від ставлення господаря до побутового утримання, матеріального забезпечення, створення відповідного психологічного клімату на період примусової праці [3].

На здатність адаптуватися впливали не тільки зовнішні фактори, а й особливості характеру людини. Моральний стан перебування українських працівників у неволі був пригнічений, песимістичний. Цей стан супроводжував їх упродовж всього життя в Німеччині. Згадує Галина Касіч: «Хоча мене й не ображали, все одно мене тяготило. […] це була неволя. Старалася робити все, що мені скажуть» [12, с. 173].

Правовий статус іноземного робітника в нацистській Німеччині та його становище безпосередньо залежав від національності і «раси», а також від стосунків Райху з країною, звідки походив робітник. Згідно расової теорії європейські країни поділялися на «германські» держави Північного Заходу та дружні країни Південного Заходу й Півдня. Польща та СРСР отримали колоніальний статус, їх мали поступово «германізува-

ти», а їхнє населення як «націю слуг» повинні були використати в німецьких інтересах або скоротити (винищити кожного десятого)[3].

Мешканці Києва й області, незважаючи на обставини, які спричинили їх прибуття (добровільні чи примусові) відносилися до категорії робітників з Радянського Союзу, або «росіян». Згодом вони отримали назву «східні робітники» або німецькою – «остарбайтери».

Життя остарбайтерів регламентувалося відповідно до законодавчих актів Німеччини 1942 – 1945 рр. Їх можна розділити за такими періодами: 1) 1942 –1943 рр. – акти, що передбачали посилений контроль та звужували права остарбайтерів; 2) 1943 – 1945 рр. – акти, що полегшували становище остарбайтерів, послаблювали контроль та розширювали їх права [4].

7 листопада 1941 р. в директиві Г. Герінга сформульовані перші положення щодо «використання праці «росіян» у Райху». 20 лютого 1942 р. виданий Універсальний розпорядок життя робітників з Радянського Союзу, підготовлений департаментом іноземців Імперської служби безпеки – РСГА (Ausländer Arbeitskreis beim RSHA).

Департамент став координаційним органом, який мав об'єднати зусилля всіх установ (Міністерства економіки, Міністерства східних окупованих територій, Міністерства праці, Німецького трудового фронту тощо) у спільному виробленні законодавчої бази з використання праці «російських» робітників.

3 грудня 1941 р. на першому засіданні департаменту іноземців Г. Герінг заявив, що «російські робітники будуть вербуватися й супроводжуватися з Росії в Райх примусово, утримуватимуться як цивільні полонені під охороною в таборах» [11, с. 96]. Засобом розпізнання радянських цивільних робітників мав бути знак (блакитний прямокутник із білими буквами «OST»), який означав ostarbeiter – буквально в перекладі на українську «східний робітник», тобто «росіянин», котрий до початку війни жив у Радянському Союзі [11, с. 97].

Загалом правове становище остарбайтера визначалося відповідно до галузі в якій він працював. У сільському господарстві, за свідченнями очевидців, працювати було простіше, так як тут все залежало від суто людських міжособистісних стосунків.

На промислових підприємствах, людський фактор не відігравав вагомої ролі. Тут умови праці були більш жорсткіші: регламентований робочий час, у чоловіків і жінок були однакові умови праці. Соціальне страхування у разі нещасного випадку чи виробничої травми не передбачалось. Гарантувався мінімум медичних послуг, серед яких – надання лікарської допомоги, матеріалів для перев'язки, простих пігулок [4].

Радянські робітники не мали й багатьох соціальних гарантій, які розповсюджувалися на німецьких та інших іноземних робітників, серед них: право на відпустку, загальне соціальне страхування, страхування від нещасного випадку, інвалідності тощо. Медичне обслуговування остарбайтерів здійснювалося через лікарняні каси. 4 березня 1942 р. Міністерство праці видало інструкцію, згідно якої внески до каси відраховували із зарплати робітника в розмірі 4 RM.

Особливістю медичного обслуговування було те, що саме керівник абору вирішував, чи потрібна робітникові медична допомога. Якщо лікування було дороговартіс-

---

[3] Як тут не пригадати римський обряд ***децимації*** (від лат. decimatio, від decimus — «(кожен) десятий») — страта кожного десятого за жеребом, вища міра дисциплінарних покарань у римській армії. Страта супроводжувалася «похмурими обрядами» (Плутарх) і була, мабуть, спочатку пов'язана з ритуалом людського жертвопринесення підземним богам.

ним і тривало довго, такого працівника рекомендували відправити назад до Радянського Союзу [11, с. 100].

З часом вносилися зміни до прийнятих документів. Так, з початком масового завезення остарбайтерів до Райху, гостро постала проблема харчування й оплати праці. 9 квітня 1942 р. було внесено деякі зміни до законопроекту від 20 лютого 1942 р., зокрема, збільшено норму харчування (менше м'яса, більше хліба).

Упродовж 1942 р. внесені зміни до законодавства про заробітну плату остарбайтерів. З 30 червня 1942 р. розмір заробітної плати залежав від продуктивності праці робітників й вираховувався за допомогою ступінчастої таблиці. За основу брали зарплату німецьких робітників, тому найвища зарплата в остарбайтера могла бути 84 RM за тиждень [11, с. 101].

Отже, нацистський окупаційний режим, встановлений на всій території України в період Другої світової війни, був спрямований на колонізацію українських земель, винищення людських ресурсів, економічний та культурний занепад українських територій.

Для вербування українців застосовувалися різноманітні пропаганддистські методи: листівки, преса, показ кінофільмів. Примусова праця підневільного українського населення стала трагічною сторінкою в історії України. Політичне і соціальне становище остарбайтерів жорстко обмежувалося, пригнічений, принизливий моральний стан зберігся в пам'яті примусових робітників назавжди.

***Література*:**

1. Гальчак С. Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942 – 1947 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України». Харків, 2003. – 24 с.
2. Грінченко Г. Г. Українські остарбайтери в системі примусової праці Третього Райху: проблеми історичної пам'яті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – К., 2011. – 44 с.
3. Данильчук В. Р. Остарбайтери як об'єкт репресій радянської влади // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету.* 2012. Випуск 23. URL: apvtvi_2012_23_26.pdf (дата звернення: 02.03.2021).
4. Ісакова Н. П., Носовець А. В. Правове становище остарбайтерів в роки Другої світової війни. URL: https://www.sworld.com.ua/konferm3/262.pdf (дата звернення: 02. 04. 2021).
5. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1999. 336 с.
6. Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939-1945 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Л., 2005. – 235 с.
7. Лахно В. Неповсякденність українських остарбайтерів Третього Рейху в роки другої світової війни // *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць.* 2012. – Вип. 5. – С. 139-142.
8. Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до Рейху. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/13047 (дата звернення: 04.03.2021).
9. Нестеренко Л. О. Остарбайтери Чернігівщини: вербування, умови праці на чужині та життя після повернення // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. – С. 153-161.
10. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України». – Київ, 2007. – 22 с.
11. Пастушенко Т. «Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953 рр.)»: монографія. Ін-т історії України Нац. акад. наук України. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2009. –282 с.

12. Пастушенко Т. В. Будні українських остарбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників).

13. Пилявець Р. І. Робітники з України в нацистській Німеччині: питання термінології, правового та соціального статусу // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 88-125.

14. Писцьо В. Українські остарбайтери: особливості підневільної праці в промисловій Німеччині *// Волинські історичні записки.* 2009. Том 3. –С. 58-64.

15. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. –К., 1999. –205 с.

16. Скрипниченко Ю. Ф. Повсякденне життя у нацистській Німеччині у спогадах Харківських остарбайтерів *// Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. –Серія : Історія.* 2016. Вип. 1 (1). – С. 125-130.

УДК 94(100)»1939/1945»:355.245(477.64

Володимир Анатолійович Карпенко,
фахівець Бердянського міськрайонного відділу державної установи «Центр пробації» в Запорізькій області, член «Бердянського краєзнавчого товариства» (м. Бердянськ, Україна)

Остарбайтери м. Бердянська Запорізької області

Анотація*: У статті йдеться про остарбайтерів з міста Бердянська Запорізької області, пропагандистську діяльність окупаційної влади, добровільний та насильницький виїзд на роботу до Німеччини, умови праці та спротив, дискримінацію колишніх остарбайтерів на Батьківщині.*

Ключові слова*: Друга світова війна, Німеччина періоду Другої світової війни, Бердянськ, остарбайтери, пропаганда, умови праці, повернення в Україну, дискримінація.*

The topic: «***The Ostarbeiters of the Berdiansk city, Zaporizhzhia Oblast***»

Annotation: *The article deals with the Ostarbeiters from the Berdyansk city, Zaporizhzhia Oblast, propaganda activities of the occupation authorities, voluntary and forced departure to work in Germany, working conditions and resistance, discrimination against former Ostarbeiters in their homeland.*

Key words: *World War II, Germany during World War II, Berdyansk, Ostarbeiters, propaganda, working conditions, coming back to Ukraine, discrimination.*

На початку 1942 р в зв'язку з мобілізацією в армію населення Німеччини і брак трудових ресурсів нацистський уряд почав кампанію набору працівників для заводів і сільських господарств Рейху.

На окуповані території були спрямовані рознарядки про кількість робочої сили. Для вербування населення нацисти розгорнули широку пропагандистську кампанію, використовуючи газети, журнали, радіо, кінофільми, пропагандистські плакати, використовуючи при цьому навіть церкву.

«Остарбайтер» (нім. Ostarbeiter – працівник зі Сходу) – визначення, прийняте в нацистській Німеччині для позначення людей, вивезених зі Східної Європи з метою використання в якості безкоштовної або низькооплачуваної робочої сили.

У Бердянській газеті «Світанок» крім усього іншого публікували листи про працю в Німеччині. З огляду на бідність населення, редакція вважала, що лист бердянця Єлисея Писаревського своїм батькам також зробить пропагандистський ефект: «Живу в бараці, нас 25 хлопців і 22 дівчини. Маю ліжко, матрац, 2 простирадла, 2 покривала і подушку, 3 костюма, четверо штанів, 3 піджака, теплий жакет, 4 верхніх сорочки, 3 пари білизни, 2 трусів, 1 светр, 2 пари черевиків, 6 кашкетів, 2 капелюхи, щітка для зубів, 2 годинника.. На роботу мені ходити, як вам до крану по воду, а до їдальні – як від вас до башти… Олівець, листівки, голки, нитки в мене є…»».

І далі: «Працюю на верстаті, який стругає залізо. Робота дуже легка: закладаю деталь і верстат працює, а я з півгодини сиджу… Одержую 4 – 5 марок на тиждень, їмо 4 рази в день та одержуємо 300 гр. хліба щодня… Особливо здібні працівники одержують, крім того, ще особливу пайку харчів і солодощів…».».

Після надрукованого листа в редакції вибухнув скандал: справа в тому, що наборщик замість 45 марок, набрав 4 - 5 марок і редакція вибачалася за «прикре непорозуміння». Але, все одно, аналогічні листи по типу «Я працюю у німецького селянина», продовжували майоріти в підконтрольній окупаційній владі газеті, в якій бердянець написав: «Одержую 25 марок на місяць, повний пансіон. Через 3 – 4 місяці можу одягнутися краще радянського інженера...».

Завдяки розгорнутій пропагандистській кампанії люди поїхали в Німеччину добровільно. Мешканка Бердянська згадувала: «Правда, ми все ще пам'ятали розстріли євреїв в Бердянську, але й пам'ятали про добре ставлення до нас німців під час нашої подорожі з Бердянська в наше село. Ми між собою говорили, що в Німеччині не буде так погано, що німці ж як би культурний народ, і для чого їм над нами знущатися ...»

Як відомо, всі підприємства міста під час відступу були евакуйовані, а частина підірвані і пропагандисти цим користувалися, вказуючи, що «більшовицькі комісари зруйнували ваші фабрики і робочі місця, і, таким чином, позбавили вас зарплати і хліба. Німеччина надає вам можливість для корисної і добре оплачуваної роботи ... «Рейхкомісар Еріх Кох проголосив, що родичам остарбайтерів у Рейхкомісаріаті Україна надаватиме допомогу у вигляді грошей, ці гроші автоматично повинні вираховуватися з зарплати.

26 травня 1942 року перша група добровольців з Бердянська виїхала в Німеччину. На вокзалах остарбайтерів всюди проводжали з оркестром.

У середини 1942 року добровольців стало менше. Головною причиною були умови життя, особливо тих, які працювали на заводах, жили в таборах, отримували погане житло і їжу. Робота оплачувалася за ставками втричі меншими, ніж німецьким робітникам, оплата була розрахована таким чином, щоб її вистачало тільки на мізерне харчування, одяг і предмети першої необхідності.

Остарбайтери повинні були носити пов'язку OST. З цієї нашивкою вони не могли потрапити в театри, кінотеатри, кафе, могли їздити в громадському транспорті тільки

на задній частині трамваю. Українським жінкам діставалася більш важка робота, ніж західноєвропейським і балканським робочим.

Остарбайтерам заборонено було вступати в статеві контакти з німцями, але не всі німці «страждали» расовими забобонами і не могли встояти перед гарними українками (за спогадами Тунди Н.А. (Мальованої), її навіть хотіли видати заміж за сина фермера-інваліда, який прийшов зі Східного фронту).

Завдяки «сарафанному радіо» звістки про «райське життя» в Німеччині швидко долетіли до українців, знаючи про цензуру, остарбайтери писали езоповою мовою, яку родичі добре розуміли, за типом: «живу дуже добре, як Шевченки», а всі знали, що ця сім'я в селі найбідніша. Дозволяли остербайтерам посилати тільки один лист на місяць. Листи також передавалися через німецьких солдатів і чиновників.

У середині 1942 року в Україну почали повертатися інваліди через бомбардування заводів союзниками, вагітні (така практика була швидко припинена владою рейху через те, що дівчата спеціально вагітніли, щоб повернутися на батьківщину), і люди у віці. Точної цифри немає, але серед бердянців також були загиблі і померлі від бомбардувань і поганих умов утримання.

Природно, що при таких обставинах добровільно виїжджати до Німеччини вже ніхто не хотів, хіба що на це йшли тільки звільнені військовополонені. Як результат, німці почали вдаватися до масового силового захоплення людей, які прийшли на церковні служби, ринок, кінотеатри та інші місця масового скупчення людей.

Рознарядка на Рейхкомісаріат Україна була така: 225 тис. На 4 квартал 1942 року і на 1 квартал 1943 р стільки ж. Голови районів перекладали відповідальність за мобілізацію населення на сільських і квартальних старост. Природно, що депортації та облави кардинально змінили ставлення українців до окупантів.

Становище ще більше погіршилося, коли в 1942 році Гітлер віддав наказ про «вербування» 400 тисяч жінок і дітей для домашньої роботи в господарствах Рейху. У більшості випадків вивезення піддавалися молоді та сильні підлітки (віком близько 16 років), люди старше цього віку, як правило, приймалися в меншій кількості. 30% остарбайтерів було відібрано у віці від 12 до 14 років. До листопада 1943 року вікове обмеження по набору остарбайтерів було знижено до порога в 10 років. Всього 50% остарбайтерів, забраних із території України, були жіночої статі.

Як і по всій Україні, в Бердянську молодь також намагалася ухилитися від мобілізації на роботу в Рейх. При цьому використовували ушкодження свого тіла, хабарі чиновникам і лікарям грошима і товаром. Один бердянець згадував: «Мене три або чотири рази визнавали придатним для роботи в Німеччині, перед відправкою я тікав у село Нововасилівка. Кілька разів підробляв аналізи, як мені радила медсестра, яка працює у німецького лікаря ... Але у нас були «добрі сусіди» ... Вони доносили на мене, коли я повертався в місто. За мною прийшли два шуцмана і відвели на комісію, знову визнали придатним».

Ешелон відправився 6 травня (1943 р - авт.). Зі мною в вагон потрапили мої знайомі і товариші по навчанню ... Я агітував їх бігти, але вони відмовилися, один прямо сказав: «Зараз наші вже під Ростовом, скоро будуть в Бердянську і нас відразу ж заберуть до армії». У підсумку вирішив бігти сам і на одній зі станцій йому це вдалося .

До кінця війни умови оплати та утримання остарбайтерів поліпшувалися, в 1943 році німецький уряд започаткував для них ощадні книжки. Але на остарбайтерів, які вижили, після закінчення війни чекали нові випробування: багато хто з них були по-

міщені в табори для біженців і переміщених осіб, звідки багато хто з них були переправлені до фільтраційного табору в Кемптені (зона окупації союзників) для процедури встановлення особи і повернення їх до СРСР.

Після повернення на Батьківщину всі остарбайтери піддавалися дискримінації та громадському осуду, в паспортах ставили спеціальний штамп, який вказував на перебування в Рейху під час війни. Згідно з даними Запорізького обласного архіву з Бердянська було вивезено на роботи до Німеччини біля 3 тисяч людей.

***Джерела*:**

За матеріалами Державного архіву Запорізької області (м. Запоріжжя, вул. Українська, 48) / Фонд № р.3061, інв. опис № 1.

Ф. 1 і 2: *Нацисти в Бердянську (фото із інтернету)*

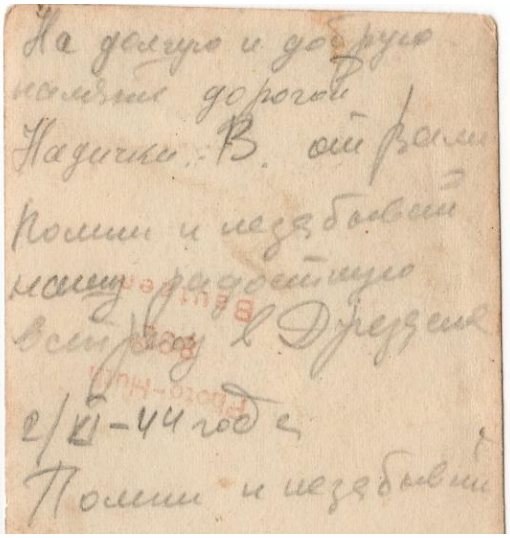

Ф. 3, 4: *Надія Бабкіна, Валентина і ?*

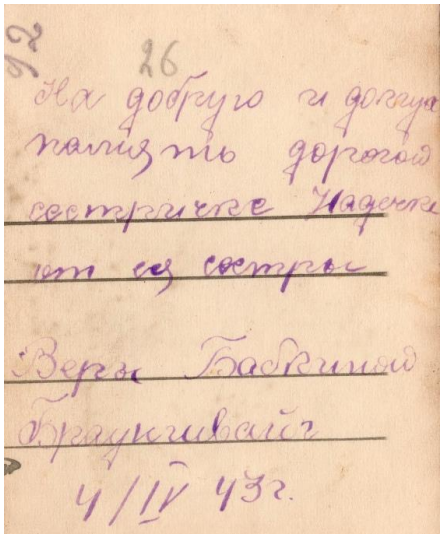

На добрую и долгую
память дорогой
сестричке Надечке
от ее сестры
Веры Бабкиной
Украинцайт
4/IV 43г.

Ф. 5, 6: *Сестри Віра та Надія Бабкіни*

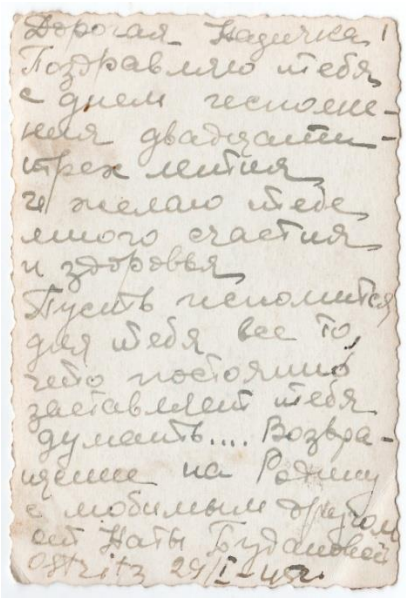

Дорогая Надечка!
Поздравляю тебя
с днем рождения
двадцати-
трех летия
и желаю тебе
много счастия
и здоровья
Пусть исполнится
для тебя все то,
чего пожелаешь
заставляет тебя
думать.... Возвра-
щение на Родину
с любимым отцом
ей Наты Будановой
Остгітз 29/I-44г.

Ф. 7, 8: *Надія Бабкіна та Наталія Буданова*

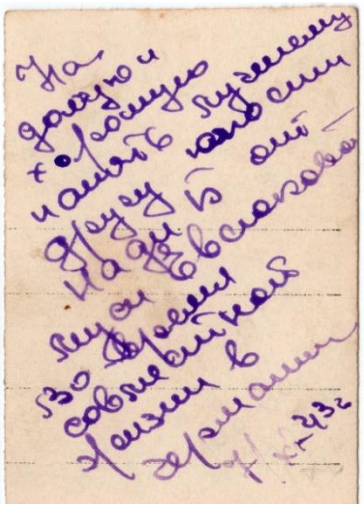

На
добрую и
долгую
и любовь
Нуну
на
Яну
за
совместную
жизнь в
Германии
4-43г

Ф. 9, 10: *Марія Євсюкова*

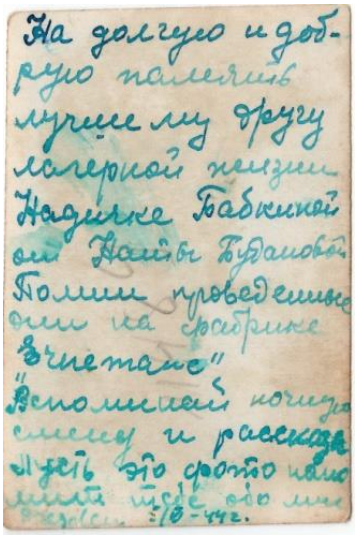
На долгую и добрую память
лучшей моей подруге
военной жизни
Надежде Бабкиной
от Наталы Буданової
Полмы проведенные
они на фабрике
"Зачетное"
Вспоминай почаще
смену и рассказ
Пусть это фото напо-
минит тебе обо мне
[illegible] 10-44г.

Ф. 11, 12: *Наталія Буданова*

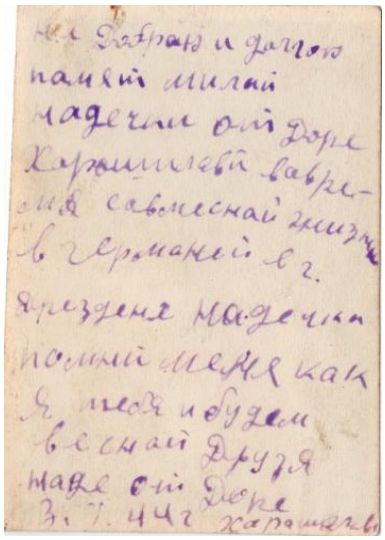
На память и долгую
память милой
Надежде от Доры
Хорошиловой вспо-
мня совместной жизни
в Германии 44 г.
Дрезден Надежда
помни меня как
я тебя и буду
весной друзя
Надя от Доры
31.7.44г Хорошилов

Ф. 13, 14: *Дора Хорошилова*

Фото (крім № 1 і № 2) бердянських остарбайтерів – узято із приватної колекції фотокарток бердянця Валерія Юрійовича Захарова.

УДК 94(477.51)6331.556.44„1942/1943»

Лідія Олександрівна Нестеренко,
кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д.Ушинського

Епістолярій остарбайтера Ганни Билім про життя в Німеччині у 1942–1943 роках

Анотація. *У статті здійснено історіографічний огляд джерел з даної проблеми. На основі аналізу листів остарбайтера Ганни Билім, у роботі висвітлено основні теми, порушені дівчиною в листах до матері, в перший рік її перебування в Німеччині (серпень 1942 р. – вересень 1943 р.).*

У статті розглянуто проблему умов перевезення української молоді до Третього Рейху, охарактеризовано режим роботи в бауера, подано інформацію про заробітну плату робітниці, досліджено умови проживання, відпочинку та дозвілля дівчини. Значну увагу приділено висвітленню особистих почуттів дівчини, а саме: політичні події в Україні, хвилювання за рідних та відсутність кореспонденції з дому, занепокоєння стосовно свого забезпечення одягом та взуттям, відношення до неї односільчан і німців на роботі та в побуті тощо.

Ключові слова. *Друга світова війна, Німеччина, Чернігівська область, остарбайтер, листи.*

Lidiya Nesterenko

The topic: «***Letters of Hanna Bilim, an ostarbeiter, about life in Germany in 1942-1943***»

Abstract. *This paper presents a historiographical review of sources on the topic. The study is based on analysis of letters sent by G.Bilim a, an Ostarbeiter, to her mother during the first year of her stay in Germany (august 1942 – september 1943) and reports on the main topics of these letters.*

The paper discusses conditions of transportation Ukrainian youth to the Third Reich, characterizes work schedules, gives information on the worker's salary, examines living, recreation and leisure conditions. Special attention is paid to the girl's personal feelings influenced by political events in Ukraine, concern for her mother's health and absence of correspondence from home, worry concerning provision of clothing and shoes, relationship with co-villagers and Germans at work and in everyday life.

Key words: *World War II, Chernigov region, Germany, letters, everyday life, Ostarbaiters.*

У цьому році виповнюється 80 років з часу початку німецько-радянської війни. Відходять у вічність останні учасники тих подій. Проте в історичній науці й донині залишається ряд недостатньо висвітлених питань, які з ідеологічних міркувань не були дослідженими раніше.

Однією з проблем, яку почали вивчати історики лише за часів української незалежності, стала історія життя остарбайтерів. Адже в радянському суспільстві цю категорію людей вважали чи не зрадниками батьківщини. Навіть весь епістолярій, написаний остарбайтерами у роки неволі з Німеччини, після війни було вилучено у родин та засекречено. Лише в незалежній Україні ці документи потрапили в загальне користування, і вчені отримали доступ до них.

Аналізуючи епістолярій остарбайтерів, який є в Державному архіві Чернігівської області, доцільно відмітити, що переважна кількість листів, які написані одним автором, є поодинокими. Проте у фондах все-таки зберігаються і поодинокі колекції листів, які були написані однією людиною.

В останні роки вийшло в світ ряд праць присвячених остарбайтерам Чернігівщини. Узагальнюючі матеріали по районах та по області, статистичні дані та свідчення остарбайтерів Чернігівської області опубліковані у збірнику документів та матеріалів [1], у роботах Л. Нестеренко [2-9], І. Харченко [10], В. Охріменко та С. Черевко [11] та ін. Проте аналізу епістолярію остербайтерів Чернігівщини присвячено лише поодинокі дослідження А. Морозової [12] та автора.

Тому **метою даної роботи** є проаналізувати колекцію листів остарбайтера Ганни Билім та розглянути їх основну тематику; на прикладах, взятих із листів, показати рівень життя українських робітників, що працювали в сільському господарстві Третього Рейху.

Джерельною базою для даного дослідження є документи Держархіву Чернігівської області (фонди Р-3291 і Р-8840). До фонду Р-3291 було внесено кореспонденцію остарбайтерів, автори яких були вивезені із Чернігівської області під час нацистської окупації або були уродженцями області.

Листи згруповано в окремі справи або по кілька справ по всіх 39 районах, які на той час перебували у складі області. У кожній справі епістолярій узагальнено по населеним пунктам.

У двох зберігається кореспонденція, направлена у населені пункти Срібнянського району. Проте в Держархіві Чернігівської області зберігається лише один лист дописувачки. Копії решти листів було передано автору статті з особистого архіву Ганни Максименко (Билім) викладачами Дігтярівського ПАЛу В.Ю. Охріменко та С.О.Черевко.

У фонді Р-8840 архіву зберігаються документи фільтраційної справи Ганни Билім, заведеної на неї у 1945 р.

Вкажемо, що у матеріалах державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, яка працювала у 1944 р., вказано 41578 осіб [13, арк.4]. Зрозуміло це неповні дані, адже в березні 1943 р. було повністю знищено села Корюківка, Козари, частково Клубівка та ін. Тому списки остарбайтерів, які було підготовлено у 1944 р., тут були далеко неповними.

Опираючись на документи архіву та листи, передані з особистої колекції, спробуємо охарактеризувати життя Ганни Билім в Німеччині, в роки німецько-радянської війни. Ганна Іванівна Билім народилась 25 квітня 1922 р. Двадцятирічну дівчину було відправлено до Німеччини 7-го липня 1942 року старостою села Дігтярі Єфремом Полікарповичем Цибульовим. Там вона і перебувала до кінця весни 1945 р. [14, 1 – 1 зв.].

Ганна Билім разом із подругою, уродженкою с. Дігтяри Марією Кузьмівною Сисуненко, проживали за 30 км. від Дрездена, у селі. Там дівчата працювали у місцевого бауера.

Після звільнення регіону радянськими військами у травні 1945 р., та закінчення бойових дій була відправлена додому. 31 липня 1945 р. була направлена до Обласного пункту реєстрації радянських громадян Чернігівської області, який був у м. Ніжині. Тут вона пройшла фільтрацію [14, арк. 1].

Майже все своє подальше життя проживала в смт. Дігтярі Срібнянського району, де і відійшла у вічність 7 червня 2010 рр., у віці 88 років.

Листи Ганни Билім можна вважати ідеальним джерелом, в якому є різноманітні відомості про життя однієї людини на території Рейху впродовж великого відрізку часу. За 1942 р. збереглось 7 листів, останній датовано 29 листопада 1942 р. За січень – вересень 1943 р. дійшло до нас 10 листів, які було написано українською мовою на стандартних поштових картках, які називались німецькою мовою «postkarte». Таку форму листування було запроваджено в Німеччині з листопада 1942 р. з метою цензурування [12, с. 72]. Після вигнання нацистських окупантів з Чернігівщини у вересні 1943 р., листів ні в архіві, ні в особистій колекції немає.

Варто також відзначити і те, що зміст листів майже не повторюється, у кожному із них знаходимо нову інформацію. Не будемо переписувати повністю листи, наведемо лише найцікавіші фрагменти з них. Проаналізуємо листи за переважною їх тематикою, зберігаючи при цитуванні мову оригіналу. На початку листів стоїть ***дата написання***.

Традиційно кореспонденція молодої Ганни починалась із ***привітань*** батькам, сестрі Моті, брату Андрію та всім рідним. Ось як розпочинається лист рідним, написаний дівчиною 11 травня 1943 р.: «Здрастуйте рідні мої, тато, мама і ти братік Андрушка! Шлю вам, мої рідні, з далекого краю привіт і бажаю хорошого життя» [15, арк. 31 а].

У кількох перших своїх листах батькам і подрузі Моті, датованими серпнем-вереснем 1942 р., Г. Билім описала свою ***подорож до Німеччини***. Щоб не хвилювати батьків, Ганна дуже коротко описала їм свою дорогу.

Своїй подрузі Моті вона написала наступне: «Поїхала я хорошо з дому і до самої Польщі (бувшої) я їхала разом із своїми друззями. 3 суток їхавши Польщею, ми не мали в своїх торбах нічого. Давали нам раз удень по 2 ложки супу такого що, я ніколи не пробувала. Дорогою в мене думки різні були, але мені жалко було кидати того, що я брала з собою. Проживши 3 суток таким супом, я не пожаліла нічого і пішла з Марусею, Вєрою Маринчиковою і Уляною Рубановою пить води (як я писала додому). Наші подумають, що ми роздяви, що одстали від поїзда, але ми не думали його догонить. Ми так і пішли в світ ішли 5 суток. Нам одички іти вдалося 4 суток, а на п'ятому нас завернули і поправили в Німеччину» [16, арк. 1–1 зв.]

Але в іншому листі батькам Г. Билім детально описала подальшу свою дорогу з Польщі до Німеччини. «Минувши город Люблін нас завернули і одправили назад в Люблін в лагерь. Тут була для нас комісія, видали нам харчів і поїхали в Німеччину. Пробувши 2 суток, разом з поляками ми поїхали через Краков, Бреслау до Лейбціга. В Лейбцігу була комісія і ми поїхали в город Дрезден, де й остановились» [17, арк. 1–1 зв.].

І далі: «Тут, в лагері було багато українців, ну нас не пустили до їх, а повели з поляками в другий дом, де нас розприділяли на роботу. Пробувши там з годину начали приходить хазяїни забирать до себе на роботу. Ми думали попасти всі в чотирьох до одного хазяїна, ну ніхто по чотирі не брав, а тільки по одній. Ми з Марусею порадились куди не попадем хоч на фабрику хоч у хазяїна, аби тільки вдвох. Щоб горем і щастям ділитись разом» [17, арк. 1–1 зв.].

Далі Г. Билім пише: «Один хазяїн забрав Вєру, другий Уляну, а ми остались. Тільки ми з ними попрощались коли підходить пан і забирає нас удвох. Ми пораділи, що попали вдвох до одного хазяїна і поїхали за город Дрезден 30 км. в село. Приїхали ми ***1 серпня***» [17, арк. 1–1 зв.]. Як бачимо, дорога до місця роботи для Ганни зайняла 3 тижні.

У кількох листах дівчина описує господарів та господарство, в яке вона потрапила. «Хазяїн багатий має 4 доми двохповерхові. Худоби багато і різних машин. Скоту має 34, коней 8, свиней 19, гусят і утят 47, курей більш сотні, голубів десятків сім, 2 великі собаки. <...> Сім'я нашого пана така: пан старий і його жінка, молодий хазяїн і його жінка і четверо дітей. Робочих 13 осіб. Нас дві, нємок 2, хлопчик один, чотирі французи, чотирі особи, яку ухажують за скотом» [17, арк. 2–2 зв.].

У листопаді 1942 р. Г. Билім уже описала братові людей, з якими їй довелось жити і працювати: «З нами роблять 4 французи дуже хороші, хорошо ставляться до нас як коли що важке піднімать, то вони допомагать, та все розпитують, чи нема від мами пісьма. Дві дівчат робить німецькі з нами тоже хороші хазяїн хороший молодий 26 років, а вона дуже вредна. Всі хорошо – за виключенням неї» [19, арк. 2 зв.].

Про свої враження від господарства та ***перших робочих днів*** серпня 1942 р. дівчина написала так: «Ми тільки прийшли до хазяїна, то зразу пообідали, дала нам хазяйка по платтю, по фартуху і пішли ми на жнива. На жнивах ми складали снопи. Робота не трудна, бо машина сама косить і разом в'яже. Тут все роблять машинами. Картоплю обгортають і копають машиною, загрібають машиною, давлять свиням і миють тоже машиною. Хліб ріжуть, картоплю чистять, кофе труть тоже машиною» [17, арк. 2–2 зв.].

Дівчина уточнює: «До якої дрібниці не кинсь і все робиться не руками. На поле їздять велисопедами. Хазяїн має 5 велисопедів, мотоцикл, льохкову машину, 2 брички, 5 возів, трактор, комбайн, ну тільки трохи не такий, як у нас. Комбайн разом і віє, а не косить. Молотимо хліб у девятьох. Ми з Марусею на снопах, одна під рукою, один дає в барабан, 2 біля соломи, 2 зерно косять і один слідить за ходом комбайна. Для нас це трудна робота. Скільки машин і сам пан управляє ними» [17, арк. 2–2 зв.].

Наприкінці листопада 1942 р. Г. Билім знову детально описала своє повсякдення братові Андрію: «Життя наше не змінюється. Крім роботи нічого більше не знаємо. Робимо 14 часов за день. У 5 годин устаємо і до 10 не маємо оддиху. Роботи хватить. Хоч нас і робить тут багато, ну роботи хватає і хвататиме. Ми з Марусею і 2 французи робимо біля скоту» [20, арк. 1–2].

Далі Г. Билім пише: «Скоту має хазяїн 34. 2 французи біля коней. Біля свиней ми і інколи допамала дівчина німецька, яка всігда помога готовить їжу і поратись біля утят, гусей, курей, голубів, а одна молода дівчина тоже німецька, молода 15 років носить підстилку, заміта в сараях, томливо носити, картоплю миє і всяку дрібницю» [20, арк. 1–2].

Далі дівчина пише: «Ми з Марусею щитаємось польові робочі разом з французами, а ці 2 дівчат домашні. Польову роботу ми майже закінчили. Настає холодна люта зима. Зимою тоже нам печі не бачить, а роботи хватить надворі. Зимою молотить хліб будем, сніг вивозить з двора, худобу годувать, буряки і картоплю возить з поля з буртів. Ми робим по часам так що гулять не прийдеться. Та ми вже й забули про гульню. Поки одробим 14 годин, то стараємось коли б упасти та оддихнуть. До роботи та ще й холодно стало» [20, арк. 1–2].

У лютому 1943 р. Г. Билім знову описала свої робочі дні. «Робота утром і вечором та сама – себто порання біля скоту, в обід перемиваємо, картоплю носимо варить свиням мішків 3 за один раз. Вдень робимо різну роботу: мішки латаємо, гній накидаємо на віз і ходимо на поле розкидать, пір'я деремо», – читаємо в листі рідним [21, арк. 1].

У кількох листах дівчина описала свій літній ***розпорядок дня у 1942 р***: «Розпорядок дня такий. О 6 годині ранку встаємо, позамітаємо комнати і їдемо на поле з французами косить трави скотові. Накосивши приїжджаємо додому снідаємо і йдемо з Марусею на поле рвать свиням натини. Натини наріваємо по 30-40 пачок таких, як у нас раніше тютюн пакували. Нарвавши натини, ідемо на обід, а після обід ідем складать снопів, або молотить жито. Приходим з роботи в 7 годин, вечеряємо, перемиваємо, помиємо поли і лягаєм спать» [17, арк. 2–2 зв.].

Однією із тем, порушених у кореспонденції, стало ***листування***. Для молодої дівчини, як і для всіх остарбайтерів, лист був єдиним засобом спілкування з рідними.

Опинившись в інших умовах, далеко від домівки, молоді люди по-іншому оцінювали батьків, близьких їм людей. Забулись різні дрібні непорозуміння, а залишилась туга як за батьківщиною, так і за рідними. Молоді люди ладні були витерпіти все аби лише скоріше повернутись додому. Тому листи з України для української молоді були чи не єдиним джерелом сили та енергії. Не встала винятком і наша дописувачка.

«Повідомляю вам, що я получила від вас листа і 4 откритки за які вам щиро дякую. Послала вам знову 4 откритки, а тепер я писатиму всього 2 рази в місяць, бо нам тепер видає хазяїн откритки», – знаходимо в одному з листів Г. Билім [15, арк. 31 а].

Однією з тем, описаною у кількох листах, стало ***харчування.*** У першому листі батькам вона повідомила наступне: «Їсти дають на день 5 раз. Утром в 6 годин снідаємо, в 10 годин несуть на поле кофе і скибки намазані маслом, або вареням, в 1 год. обід, в 3 год. знов на поле приносять кофе і хліб намазаний салом несолоним в 7 год. вечеряєм. Страву зміняють кожний день. Готовлять дуже добре, усе жирне і чисте. За день три рази топлять. Такщо рідні мої, за мною не журіться голодна не буду» [15, арк. 31 а].

Не забула дівчина розповісти батькам і свою першу свою ***платню***. «Забула вам написати за свої заробітки. Кінчився місяць і нам пан видав по 15 марок. За ці марки можна багато дечого купити, но ми зразу за їх нічого не купим. Тут все продається по картках, а ми їх ще не маємо. Поробимо по 3 місяці, тоді одержимо картки і дещо купим. За 4 марки можна набрати шовку на плаття. 10 марок можна купить хороші туфлі» [18, арк. 3].

У кількох листах знаходимо інформацію і про ***дозвілля дівчини***. «За день так накрутишся, що вечором тільки ввідеш в кімнату так і лягаєш спать. Дома було, як вечір так і гулять, а тепер ніхто нас не підманить. З другого села приходять дівчата забирають гулять ну ми тільки один раз у неділю вдень ходили, а вечором ніколи не ходили і навєрно і не підем» [16, арк. 3], – читаємо у вересневому листі до подруги Моті.

І далі Г. Билім пише: «В суботу вечором і в неділю посідаємо на вікні, заспіваємо з Марусею, згадаємо за рідних, за подруг, за свій рідний край, заплачемо і лягаємо спать. Мотя, коли б ти знала як скучно в чужому краю, всі говорять не понашому, вони нас не понімають, а ми їх» [16, арк. 3].

Стосовно наявності ***одягу та взуття***, то відомості про це зустрічаються у кількох повідомленнях нашої дописувачки. У листі від 23 листопада 1942 р. батькам Г. Билім написала наступне: «Ви інтересуєтесь в чому я ходжу! Ходжу в туфлях дерев'яна пі-

дошва і на пальцях підмосток. Пані дала чулки старенькі шерстяні, в голубій спідниці в красній кофті голубім платку тепло зап'ята і в піджачку. Купить нам не дають, нічого нічого не купить і пані не дасть. Буду зимувать як прийдеться, даще дома вдівала і в не знаю як житиметься зимою» [19, арк. 2].

Наступний лист до брата Андрія був сповнений болем та відчаєм. У ньому вона детально описала про проблеми з теплим зимовим одягом. «Уже зима, а ми з Марусею в піджачках і в одних кохтах. Дуже мерзнимо і часто плачемо з холоду. Пан нічого не дає і не хоче купувать, говорить зразу війна купувати нема чого» – читаємо в листі [2, арк. 1].

Далі Г. Билім пише: «В магазінах говорять багато всього і не таке, як у нас, а лучше в декілька разів на що не подивись, але без пунктів нічого не купиш. Ми коли їхали сюди, то надивились на все в магазинах тільки в середині не були, а в вітрині видно все. У нашого пана 4 малих дітей, а одежі і в їх і в старших і в дітей так не можна й передивитися скільки і яке. Купить нам нічого не купив, бо вона дуже вредна і нам своїх піджачків як коли не дає надівать. Говорить: «Робіть скоро, то не померзнете» – читаємо в листі [20, арк. 1].

В останньому листі за 11 вересня 1943 р. дівчина батькам знову описала свій одяг: «Напишу, що в мене з одежі. Мій чорний піджачок порвався і синій шерстяний не новий, ну нічого, 2 платки, 5 кофт, 4 спідниці, 3 платтів, туфлі, 2 пари ботинок і чиривики на роботу. Я купила ручні часи, з дрібниці крему чорного, 2 замки до рубашки, пувиць, голок, шпильок і т. д.» [22, арк. 1].

У багатьох листах дівчина пише про ***батьківщину***, свою тугу за нею. «Живеться нам поки нічого. Уже трохи привикли тут і вивчились балакать, то легше стало жить тільки в неділлю дуже тяжко на серці і скучно за вами і своїм краєм» [22, арк. 2], – читаємо в останньому листі дівчини батькам.

Таким чином, проаналізувавши кореспонденцію Г. Билім, можна виокремити основні проблеми, які було порушеною в листах. Це робота, робочий час, одяг, їжа, хвилювання за рідними, туга за батьківщиною, листування тощо. Варто також відзначити, що в листах відомості про Німеччину, самих німців, іноземних робітників часто є позитивними.

Література:

1. У роки неволі. Листи, спогади, свідчення громадян Чернігівщини про перебування у неволі у роки Другої світової війни: зб. док. і матеріалів / упоряд.: Р. Б. Воробей, Н. М. Лобанова, І. М. Рябчук; відп. ред. та авт. передм. Р. Б. Воробей. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – 464 с.

2. *Нестеренко Л. О.* Остарбайтери Чернігівщини: вербування, умови праці на чужині та життя після повернення / Л.О.Нестеренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Випуск 42. – С. 153–161.

3. *Нестеренко Л. О.* Українські остарбайтери: повернення історичної правди. Інформаційно-методичний матеріал до 70-річниці початку масового звільнення остарбайтерів із примусового рабства в Німеччині / Л.О. Нестеренко. – Чернігів, 2015. – 40 с.

4. *Нестеренко Л. О.* Емоційно-забарвлена лексика в листах остарбайтерів / Л.О.Нестеренко. – Українська мова і література в школі. – 2015. – № 51. – С. 71–79.

5. *Нестеренко Л. О.* Епістолярій остарбайтерів як джерело вивчення життя українських робітників на території Третього Рейху (на прикладі листів Анни Мазун) / Л.О. Нестеренко // Матеріали мі-

жрегіональної науково-практичної конференції «Білі плями» в історії України / укл. Оніщенко О.В. – Чернігів, ЧОІППО імені К.Д.Ушинського, 2015. – С. 104–113.

6. *Нестеренко Л. О.* Релігійні свята в листах остарбайтерів Чернігівщини (1942–1943 рр.) / Л.О. Нестеренко // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів VI Міжнародної наукової конференції присвяченої 1000-літтю духовних зв'язків з Афоном (1016 – 2016) та 25-літтю Помісного Собору Української православної Церкви (1 – 3 листопада 1991 р.) / Під ред. д. богосл. н., проф., митрополита Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка) д. іст. н. Г.В. Папакіна, Н.М. Куковальської та ін. – К.: [Київська православна богословська академія], 2016. – С. 522–530.

7. *Нестеренко Л. О.* Епістолярій остарбайтерів як джерело вивчення повсякденного життя українців на територій Третього Рейху в роки Другої світової війни (на прикладі Срібнянського району Чернігівської області) / Л.Нестеренко // Сіверянський літопис. – 2016. – № 4. – С. 116–137.

8. *Нестеренко Л. О.* «Сейчас мне лучше жить чем тебе мамо на Украине». Епістолярій остарбайтера Б. про життя в Німеччині у 1942–1943 рр. / Л.Нестеренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2017. – Вип. 49. – С. 214 – 218.

9. *Нестеренко Л. О.* Релігійне життя в листах остарбайтерів Чернігівщини (1942–1943 рр.) / Л. О. Нестеренко // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів VIII Міжнародної наукової конференції «Українська церква в історії українського державотворення». До 100-ліття Української революції, державного органу в справах релігії та боротьби за автокефалію / Під ред. д. богосл. н., проф., митрополита Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка) д. іст. н. Г.В. Папакіна, Н.М. Куковальської та ін. – К.: [Київська православна богословська академія], 2018. – С. 432 – 441.

10 Харченко І.М. Доля остарбайтерів у спогадах очевидців та документах. – Щорс, 2014. – 58 с.

11. Охріменко В., Черевко С. Спогади остарбайтерів./ В. Охріменко, С. Черевко. – Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції «Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років у патріотичному вихованні української молоді». Частина ІІ / укл. Нестеренко Л.О. – Чернігів: ЧОІППО імені К.Д.Ушинського, 2014. – С.39–45.

12. Морозова А. «Здесь вы узнаете почти всю правду…» / А. Морозова / Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства (серія: «Пам'яткознавство Північного регіону України», № 6). – 2014. – Випуск 18 (21). – С.70–82.

13. Держархів Чернігівської області, ф. Р-90, оп. 3, спр. 4, 270 арк.

14. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 1, спр. 15942, 10 арк.

15. Лист Ганни Билім у с. Дігтярі до батька Білім Івана / Держархів Чернігівської області, ф. Р-3291, оп. 1., спр. 163, арк. 31 а.

16. Лист Ганни Билім з Німеччини до сестри Моті за вересень 1942 р. / Лист з особистої колекції Ганни Билім.

17. Лист Ганни Билім з Німеччини до батьків 3/VIII 1942 р. / Лист з особистої колекції Ганни Билім.

18. Лист Ганни Билім з Німеччини до рідних за вересень 1942 р. / Лист з особистої колекції Ганни Билім.

19. Уривок з листа Ганни Билім з Німеччини до батьків та брата Андрія за 23/XI – 42 р. (Початок листа відсутній) / Лист з особистої колекції Ганни Билім.

20. Лист Ганни Билім з Німеччини до брата Андрія 29/XI – 42 р. / Лист з особистої колекції Ганни Билім.

21. Лист Анни Билім з Німеччини, адресований батьку Івану Аврамовичу Биліму за 11 лютого 1943 р. / Лист з особистої колекції Ганни Билім.

22. Лист Ганни Билім з Німеччини, адресований батьку Білім Івану 11/IX–43 р. / Лист з особистої колекції Ганни Билім.

УДК 94(100) «1939/1945»:355.245

Катерина Володимирівна Плівачук,
канд. педагогічних наук, заслужений вчитель України, доцент кафедри суспільно-гуманітарної освіти Комунального навчального закладу Київської обласної ради «Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів» (м. Сквира, Україна)

Остарбайтери в родині Плівачуків – Віра Сидорівна Журавель (у заміжжі – Плівачук) зі Сквирського району Київської області та Олександра Олександровича Плівачука із Збаражського (нині – Кременецького) району Тернопільської області

Анотація: *У статті розповідається про насильне вивезення людей на роботи до Німеччини в роки Другої світової війни. Україна стала головним постачальником робочої сили для Третього Райху. Така доля спіткала родину Плівачуків – Віру Сидорівну Журавель (у заміжжі – Плівачук) уродженку села Чубенці Сквирського району Київської області та Олександра Олександровича Плівачука із села Дзвеняча із Збаражського (нині Кременецького) району Тернопільської області.*

Про їх важкий шлях перебування в остербайтерах,поневіряння, важка праця на заводах,умови проживання в бараках та харчування, наклало відбиток на їх їхнє подальше життя,адже після повернення на Батьківщину, їх вважали зрадниками, ненадійними. Вони пережили приниження, жорстокість покарань, але вижили, перебороли всі негаразди.

Ключові слова: *Друга світова війна, остарбайтери,'нацистська держава, насильна депортація людей для трудових робіт, умови праці*.

Kateryna Plivachuk

The topic: «***Ostarbeiters in the Plivachuk family – Vira Sydorivna Zhuravel (married name – Plivachuk) from Skvyra district of Kyiv region and Oleksandr Oleksandrovych Plivachuk from Zbarazh (now – Kremenets) district of Ternopil region***»

Annotation: *The article tells about the forcible deportation of people to work in Germany during the World War II. Ukraine became the main supplier of labor for the Third Reich. Such a fate befell the Plivachuk family - Vira Sydorivna Zhuravel (married - Plivachuk), a native of the village of Chubentsi, Skvyra district, Kyiv region, and Oleksandr Oleksandrovych Plivachuk, from the village of Dzvenyacha in Zbarazh (now Kremenets) district, Ternopil region.*

Their hard way in Osterbeiters, wandering and hard work in factories, living conditions in barracks and food, that left an imprint on their further life. Because after returning home, they were considered traitors and unreliable people. They outlived the humiliation, the cruelty of punishment, but survived and overcame all adversity.

Key words: *World War II, Ostarbeiters, Nazi state, forcible deportation of people for labor, working conditions.*

Під час Другої світової війни на роботи до Німеччини підправляли українців, які увійшли в історію під назвою «остарбайтери». Остарбайтери (нім. Ostarbeiter – «східні робітники») – німецький термін для означення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі східних окупованих територій, переважно з Райхскомісаріате Україна, протягом Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини [1].

Відправляти українців до Німеччини почали у кінці 1941 року. За даними німецької сторони, станом на травень 1942 р. понад 60 % «східних робітників», які знаходилися в рейху , працювали в сільському господарстві, 5,7% – у видобувній промисловості, 5,8% – у металургії, 11% – у машинобудуванні, 2,3% – у хімічній промисловості, 1,4% – в електротехнічній промисловості, 3,1% – на залізниці.

Поступово ситуація дещо змінювалася, і вже в липні 1942 р. у сільському господарстві Німеччини було задіяно 42,2 % остарбайтерів, решта працювала в промисловості. Українські остарбайтери: особливості підневільної праці в промисловості Німеччини 59 будівництві. У грудні 1944 р. з 2,1 млн. зареєстрованих «східних робітників» у сільському господарстві працювало 725 тис. (35,8 %) [4, с. 29].

У Німеччині була відчутна нестача робочої сили. Остарбайтери були молодого віку, і до того ж лише зрідка це були кваліфіковані робітники. Слід зазначити, що людей силоміць та за допомогою облав виловлювали й відправляли за кордон.

Одразу після прибуття робітники зі Сходу потрапляли в розпорядження Міністерства праці та Бюро з використання робочої сили, а потім усі зацікавлені в робочій силі німецькі відомства здійснювали розподіл людських ресурсів відповідно до потреб промисловості й сільського господарства.

Багатьох східних робітників забирали поміщики, інших направляли на державні чи приватні фабрики й заводи та на різноманітні «чорні» роботи тощо. Кожному остарбайтеру видавалася робоча картка, завірена печаткою установи праці, що містила основну інформацію про особу, її фото та відбитки пальців [3].

Загалом умови праці й життя східних робітників були нестерпними, однак, за свідченнями очевидців, у сільському господарстві працювати було дещо простіше, оскільки тут здебільшого все залежало від суто людських міжособистісних стосунків.

Що стосується промислового сектору, то людський фактор тут не відігравав ніякої вагомої ролі. Робочий час остарбайтерів був суворо регламентований, і ніяких послаблень бути не могло. Тобто остарбайтери працювали в усіх сферах промисловості, причому як чоловіки, так і жінки рівноцінно змушені були виконувати складну роботу. В обмін на це вони мали лише умови, що складалися із суцільних обмежень і покарань [2].

Олександр Олександрович Плівачук – колишній остарбайтер, якому довелося відчути, пережити, пропустити крізь серце і душу справжню, жорстоку війну, прожив 89 років. Народився на Тернопільщині, у мальовничому селі Дзвеняча, Збаразького району.

Родина була велика – восьмеро діток. Батько був на той час грамотною людиною. Вмів читати і писати, громада обрала його церковним старостою.

Мати Олена займалася вихованням дітей та господарством. Сім’я була працьовита. Навчався у польській школі, але рідну мову там також вивчав.

Знав гірке дитинство, дитячу недолю. Часто не було що вдягти – взути, щоб у школу піти, тоді батько почергово відправляв «гризти науку» .

Багато розповідав Олександр Олександрович про свою маленьку батьківщину своїм невісткам та внукам» : про потічок біля хати, смереки-сторожі, дерев’яну церкву, яка стоїть і досі. Свій край він називав колисковим куточком

Війну без болю не міг згадувати. До найменших дрібниць зринали у його пам'яті спогади.

Німці, захопивши село, встановили свій порядок. Біля школи, церкви, панського фільварку розвішали плакати-заклики до молоді, щоб вони збиралися на роботу до Німеччини. Перших бажаючих було чоловік 15. Із святковим настроєм поїхали до Німеччини, але через декілька місяців надійшли повідомлення, що їм жити там несолодко.

І ось тоді почали складати списки, щоб кожного місяця село поставляло робітників для рейху. Через місяць прийшов наказ вивозити населення до 1927 року народження включно. Дехто з його однолітків тікав та ховався, за це каралась сім'я. Насильно вивезли Олександра Плівачука 18 травня 1942 року.

Ось як він записав у спогадах.

«Вранці 16 травня 1942 року фашисти зайшли до хати і наказали збиратися. Доставили на збірний пункт у м. Вишновець. Тут обстежували лікарі, зробили висновок, що здоровий. Відвезли машиною до станції Тернопіль. Погрузили в товарний вагон і повезли, куди не казали.

Німець, що порядкував у вагоні, зачитав вголос правила поведінки в дорозі та на місці: під час транспортування треба поводитися спокійно і чемно, вікна і двері мають бути зачинені всю дорогу. На зупинках вагонів не залишали. Задовольнятися тим, що будуть давати їсти, бо йде війна. На розподільному пункті в Німеччині нас відправили до м. Анзбах-Мітельфранке на фабрику «Фляш», що належала до Нюрберської фабрики, хазяїном якої був Фріц. Спочатку пройшли санітарну обробку та медогляд.

Поселили у таборі для робітників. Це був ряд одноповерхових бараків. Збоку стояли будки для вартових. Територія була загороджена колючим дротом. У бараці проживало до 100 чоловік. Поряд були жіночі бараки, які від чоловічих розділені колючим дротом у два ряди. Харчувалися погано, півтора кілограма хліба на тиждень, тричі на день гарячий суп із буряків та моркви, брюкви. Зранку давали ерзац-каву. Деколи до кави давали по вареній картоплині. Всіх називали росіянами. Кожен носив нашивку «OST» ,що було яскравим проявом дискримінації, запровадження для остарбайтерів спеціального знака «OST» .

Працювали важко, вантажили у вагони ковбаси, консерви. У 1944 році годували дуже погано, в основному брюква, хліб із добавками, який був недобрим, але було за щастя його отримати. Дисципліна була дуже сувора. За роботу отримували «феники» , за які можна було взяти в буфеті ситро, пиво. Зазнавали принизливого ставлення до себе, страждали від надмірної праці, голоду, хвороб. За найменший непослух німець бив нагайкою. Багато «остарбайтерів» тікали, але їх швидко ловили, бо місцевому населенню платили 100 марок за кожного виявленого втікача.

Коли на фронтах війни гітлерівські війська почали зазнавати поразок, до нас почали ставитися більш лояльніше. Почали відпускати на прогулянки містом, але це потрібно було заслужити старанною працею та бездоганною поведінкою. Начальник на лінійці зачитував, кому надавалося це право, як нагорода. Хто запізнювався на лінійку або не виконував належно роботу, то на нього накладали клеймо неблагонадійності і позбавляли дозволу виходити у місто.

Але нам заборонялося у місті відвідувати магазини, кафе, на яких були написи «Лише для німців». Олександр писав листи додому, але не розповідав про реальний

стан у німецькому рабстві, бо за це могли заслати до концтабору. Працювали допізна, ніяких свят, тільки неділя була відпочинком.

Там, на чужій німецькій землі, зустрів Олександр і долю свою. У жіночому таборі проживали дівчата із Києва та Київщини. Сподобалась йому дівчина русоволоса, із довгим волоссям, що заплетене у дві грубі коси. Біля колючого дроту була пральня, де дівчата прали речі. Так було і в чоловічому таборі. Олександр невміло прав свої єдині штани, а за ним спостерігала Віра. Вона запропонувала їх перекинути їй, коли вартовий відвернеться, щоб випрати. Так і познайомилися.

Часто Віра варила супи і передавала йому. Обоє були молодими і покохали один одного, але зустрічалися і розмовляли лише через колючий дріт. Віра вміла гарно вишивати. Вартовий побачив її вишивання, запропонував вишити його донечці платтячко. Коли вона віддала йому роботу, він на своєму чергуванні дозволяв їм розмовляти через колючий дріт.

Хлопців у 1944 році частіше пускали у місто, а дівчата завжди мали якісь покарання. Київська група була незалежною і часто оголошувала протест. Вартові тоді били їх нагайками, виганяли на плац після роботи, де вони стояли по 5-6 годин. Одного разу вони всі одягнули червоні хустинки, це було 7 листопада. Їх позбавили хліба і ерзац-кави.

У чотири години ранку для них був підйом і апель-плац, увечері теж апель.

Віра Сидорівна Журавель народилася в с. Чубинці Великополовецького району 24 листопада 1922 року. 1933 року померла її мати під час пологів. Залишилася вона 11-річною сиротою. Батько був весь час на роботі, працював бригадиром польової бригади. Вся хатня робота була на донечці Вірі. Щоб вижити, шукала в ставу молюски, їла цвіт акації.

Перед війною батько одружився із дівчиною Настею, якій було 18 літ. Батько загинув у вересні 1941 року. Тепер Віра – повна сирота. До цього закінчила на «відмінно» семирічку. Мала гарну пам’ять, знала напам’ять майже всього Кобзаря. Разом із дівчатами села працювала на картонній фабриці у Буках. 26 травня 1943 року її було забрано на примусові роботи до Німеччини.

Привезли їх на збірний пункт у Сквиру. Із села Чубинці та Буків було чоловік 25. Так і трималися вони разом. Везли їх у товарних вагонах. На невеличких вікнах грати, двері закриті.

Попала Віра Сидорівна на ту ж фабрику, що і Олександр. Працювала у цеху, де виробляли ковбаси. Жили в жіночих дерев’яних бараках, де стояли двоповерхові нари, постіль складалася: з мішка, наповненого соломою і суконної ковдри. Годували вдосвіта: кава без цукру, черпак супу з брюкви, але дуже рідкий, а хлібину давали на шістьох.

Часто вхитрялися виміняти у вартових за вишивки якусь крупу, картоплю. Тоді варили в неділю супи. Дуже багато людей, яких вивезли до Німеччини, були замучені ворогом. Тривалість робочого дня становила по 12-13 годин. Побут не відповідав нормам для нормального проживання людини. У кожному бараці був наглядач із батогом, який слідкував за кожним кроком остарбайтера і за невелику провину карали, били батогами.

Платня за роботу була мізерною – від двох до п’яти марок за два тижні роботи, купити щось на них було неможливо.

Віра Сидорівна пригадувала, що дівчата завжди підтримували один одного, допомагали їжею, працювали за подругу, підбадьорювали словом.

Звільнили їх у квітні 1945 року американці. Перебували у перевірочно-фільтраційному пункті майже два місяці. Американці пропонували їхати в різні країни Європи та Америки на постійне місце проживання. Олександр з Вірою вирішили їхати

додому. Їм дозволяли брати на батьківщину одяг, господарчі предмети, продукти харчування, коштовності.

Але коли доїхали до кордону, то все зароблене в нас відібрали, лише залишали те, у що були одягнені. Суворо й жорстоко зустріла Батьківщина «остарбайтерів», гнітила недовіра влади і ця образа залишалася у людей на довгі десятиліття. А ще з пам'яті ніколи не шли слова червоноармійців на кордоні. Вони докоряли їм тим, що вони працювали на німців, тоді як їм доводилося боротися з ворогами.

На кордоні заповнювали анкети і називали їх репатріантами. У пунктах анкети були питання, де потрібно було назвати людей, які могли б підтвердити дані анкети. Потім отримували посвідчення про проходження перевірки, в якому вказувався табір, де пройшла фільтрація та місце перебування. При поверненні репатріант мусив за місцем проживання показати посвідчення. Кожен із них поїхав до своєї рідної домівки, але домовились, що на Різдво Олександр приїде до своєї коханої і забере її на Тернопільщину.

Як планувалося, так і сталось. Розписалися вони 6 січня 1946 року. У 1947 році народився їх первісток, якого назвали Іваном, а через 12 років світ побачив Миколка.

Віра все життя мріяла повернутися на рідну Сквирщину. Мрія її збулася. У 1967 році вони купили недобудований будинок у м. Сквирі по вулиці Плугатаря, 7, який спільно добудували разом. Дітей вивчили, одружили. Дочекалися добрих внуків і правнуків. Разом прожили 67 років душа в душу. Обоє вже пішли за вічну межу.

Сьогодні діти і внуки часто переглядають фотокартки, щоб зачерпнути душевних сил із цікавого і стражденного життя їхніх батьків, старшого покоління. За життя своїм дітям і внукам Віра Сидорівна і Олександр Олександрович розповідали про страшні сторінки своєї біографії, бо вони повинні пам'ятати, що несе в собі слово «війна» .

Мали вони веселу вдачу та доброзичливість. Любили співати, жартувати, уважні були до сусідів, завжди готові прийти на допомогу. Любили їх члени родини: невістки Катерина і Людмила, сини Іван, Микола, внуки Юрій, Віталій, Олег, Роман, правнуки Анна, Ілона, Яна, Софія, Максим, Ангеліна.

Прикро, що за радянські часи вони не могли розповісти правду про те, що були «остарбайтерами». Вони чесно і сумлінно працювали на виробництві, але завжди тамували в душі біль, що на День Перемоги, відзначали учасників війни, а вони були «остарбайтери», ненадійні. Вірили, що колись зможуть відкрито розповісти про поневіряння в Німеччині не лише близьким.

Олександр Олександрович завжди говорив: «Ми не були злочинцями, то не лише наша біда». Раділи вони, що ініціативою Київського регіонального відділення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» та за його підтримки їм виплатила Німеччина грошові компенсації за примусову працю і перенесені страждання.

Це невеличкі гроші за спаплюжену юність, за насильницьку працю без вихідних, за бараки, обнесені парканом із колючого дроту, за принизливе тавро – нашивку «OST» , за змарноване здоров'я. Низькооплачувана праця «остарбайтерів», туга за рідними та Батьківщиною були постійними супутниками «остарбайтерів».

«Дуже хотілося вижити, ми з Вірунькою бачили горе, смерть, але надіялися, бо дуже хотілося жити. Життя рано зробило нас дорослими. Це вона, любов, допомогла нам вистояти, пережити оті найважчі хвилини у житті. Пам'ять наша, зрошена сльозою. Не дай, Боже, таке пережити», – казали вони.

Пізніше, коли фронт наближався до Німеччини, робітникам видавали аусвайси, і вони могли виходити за межі табору, сходити в церкву чи навіть сфотографуватися. У сімейному альбомі збереглися старі фото, які й досі нагадують про примусову працю Плівачуків Олександра Олександровича та Віри Сидорівни…

Література:

1. Бойко О. Д. Історія України. Навчальний посібник. – Київ, 2005. – С. 469.
2. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.) / Гальчак С. Д. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с. – С. 47.
3. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939 -1945 рр.) / М.В.Коваль. – К., 1999. – 335 с.
4. Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників у Третьому рейху / Т. Пастушенко // Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 854-859.

Перша зліва у першому ряду Віра Сидорівна Журавель
та перший зліва у другому ряді Олександр Олександрович Плівачук
(Німеччина, м. Анзбах – Міттельфранке, квітень 1945 р.)

У центрі світлини Віра Сидорівна Журавель. Консервна фабрика «Фляш»
(Німеччина, м. Анзбах – Міттельфранке, 1943 р.)

УДК 94(100)»1939/1945»:355.245(477.41)

Наталія Миколаївна Ревега,
ст. науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (м. Переяслав, Україна)

Остарбайтери із затопленого села Комарівка Переяслав-Хмельницького району Київської області

Анотація: *У статті розповідається про жителів с. Комарівка Переяслав-Хмельницького району Київської області, які під час ІІ Світової війни були примусово вивезені на роботу до Німеччини. Також подається усне свідчення Ольги Федорівни Коваль, мати якої була на примусовій роботі у м. Рехау.*
Ключові слова: *Німеччина, Комарівка, ІІ Світова війна, примусова робота, остарбайтери, спогади*.

The topic: «***Ostarbeiters from the flooded village Komarivka, Pereiaslav-Khmelnytskyi district, Kyiv region***»

Abstract: *The article tells the story of the residents of Komarovka village, Pereyaslav-Khmelnytskyy district of Kyiv region who were forced to work in Germany during World War II. An oral testimony of Olga Fedorivna Koval, whose mother was in forced labor in Rehau, is also presented*.
Keywords: *Germany, Komarovka, World War II, forced labor, ostarbeiters, memoirs*.

Уже минуло 76 років як закінчилася Друга світова війна. Але люди які пережили страшні її жахіття, ще й досі не можуть їх забути. З кожним роком стає все менше людей, які були свідками цієї жорстокої війни. Не обійшла стороною вона і с. Комарівка Переяслав-Хмельницького району, Київської області. Багато її мужніх чоловіків пішли на фронт боронити рідну землю, від нацистського загарбника. А молодь села, тільки німці вступили на комарівську землю, почали відправляти на примусові роботи до Німеччини.

Нажаль, уже с. Комарівка понад 50-т років під водами Канівського водосховища. Про воєнні роки її жителів є лише поодинокі згадки. Тому дослідження даної теми є актуальною. Мета даної публікації – це дослідити остарбайтерів із с. Комарівка, їх перебування на примусових роботах та повернення додому.

З усних свідчень відомо, що жителів Комарівки на примусові роботи відправляли із села на підводах до станції Переяславська, а звідти до Німеччини. Також їх звозили до першої школи м. Переяслава, а потім відправляли на станцію. Зі спогадів Юрія Місюри (1931 року народження, м. Переяслав-Хмельницький, Київської обл.), які записав Тарас Нагайко: «Матеріали архіву Навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «– Як ти думаєш, хто переможе? – наші, але буде багато крові…»:

«*Пересильний пункт був. Це було на другому поверсі. Був я свідком, коли тікали звідти. Значить, двері-то закриті, поліцай ходить навколо школи. І от, як він за угол заходить, дак із вікон намагалися тікать. Одна дівчина, значить, опускалася по водо-*

стічній трубі. Труба обірвалася і вона упала. І так, значить, розбилася. Ця була дівчина, я знаю із Комарівки. Як я писав колись про це, так знайшовся чоловік із Комарівки, її сусід. Він знайшов мене і розказав як прізвище цієї дівчини, а сам той чоловік таки ж утік із 1-ої школи, із пересильного пункту» [3, С.201].

І далі з того ж джерела: «*А як воно було? Значить, вигонили людей по… із другого поверха на перший і в коридорі не стояв вартовий. І вони, круть, і сюди в другий конець по… у крайній клас. І там єсть будочка така, вентиляційна будочка і вони на ту будочку плигнули і сюди у провулок, і я ще з тим чоловіком пройшов на вулицю Горького, де вони в сарайчику переховувалися, а тоді пішли додому на Комарівку. Так от цей хлопець, він зараз у Підварках живе, мужчина із Комарівки, він назвав мені прізвище тієї дівчини, що впала, розбилася. От так. Така була*» [3, С.201].

Про відправлення людей на примусові роботи та їх перебування у Німеччині розповіла, колишня жителька с.Комарівка, Коваль Ольга Федорівна (1956 р.н.). Її мати Коваль Тетяна Дем'янівна 1925 р.н. (Мороз – дівоче прізвище) у селі була ланковою та доїла корів. Під час війни, 25 травня 1942р. її забрали на примусові роботи до Німеччини. Повернулась до села 1945 р.

- *Коли Вашу маму забрали до Німеччини?*

К.О.Ф.: Рік навіть не знаю, мабуть 1942. Мати розповідала, що коли її забирали, то її батько виліз на хату кричав та плакав. Ніби відчував, що її більше не побачить. А вийшло так, що він був у Німеччині там де і мати. І він там шукав матір, але його там було вбито, а мама і не знала.

- *Це батько Вашої мами?*

К.О.Ф.: Да.

- *Тобто, Ваш дід Дем'ян поїхав у Німеччину шукати Вашу матір, свою дочку?*

К.О.Ф.: Не шукати, а він на війну пішов. Він воював там.

- *І дід Ваш воював?*

К.О.Ф.: Воював і уже ж доходили. Були, неподалік, якраз в тих місцях, де мати була. Але його вбили у місті Лінда.

- *У якому році вбито Вашого діда?*

К.О.Ф.: Десь в 1944р.

- *А мати розповідала Вам, як її із села забирали до Німеччини?*

К.О.Ф.: Ой, розказувала. Ну як забирали? Погрузили їх на підводи і повезли на станцію Переяславську. Потім згрузили їх в товарний потяг. Туди грузили і хлопців, і дівчат. Напхали так, розповідала, що і сісти не було де. По «нужді» годили у тому ж вагоні у чобіт. Отак вони їхали до Німеччини.

Приїхали вони у Німеччину. Їх вигрузили до території огородженої колючим дротом. Вона ще була разом із якоюсь жінкою, наче із своєю сестрою. Я не знаю навіть її прізвища, тієї сестри.

Підходить німкеня до матері і каже: «Komm, komm». Ну, мати моя німецьку знала, вона була відмінницею у школі і добре знала німецьку мову. Мати каже: «Шо двоє нада, бо ми вдвох щоб». А вона каже: «Нє. Нада одну». Ну сестра каже: «Іди каже, хоть одна. Куди там уже. Іди». Німкеня забрала матір, а вона ж голодна була. Що ж вони їли у дорозі! Їсти ж хотілося. Так вона завела маму у кафе і чуть-чуть дала їй поїсти. Вона розуміла, що не можна багато одразу їсти.

Потім вони приїхали до них додому. У них був трьохповерховий будинок. Мати думала, що у Німеччині живуть у злиднях, бо так говорили у Комарівці. Ну думає ку-

дись попала, хто-знає куди. Її одразу переодягли, а її одяг забрали. Дали кімнату на третьому поверсі. У родині, куди попала мати, було двоє маленьких діток. Моя мама все вміла робить по-перше: і косить, і доїть, і «пораться». Вони навіть здивувались, бо що їй не загадають, а вона все вміє: корови доїть – доїть, на полі робить, дітей глядіть – глядить. Діти, розповідала, до неї так прилипли, що каже, як хтось їх обідить, то до матері моєї бігли: «Mein Tanja, mein Tanja» і плачуть, щоб мати їх пожаліла (Рис. 1).

Мати дуже швидко навчилася там вільно розмовляти німецькою мовою. Роботи було у них багато і працювала мати моя скрізь (Рис. 2). Було багато корів, свиней, полів. Працювала вона разом з матір'ю хазяїна, яка після роботи, вечором, заставляла маму спину їй чухати. От приїхав якось син тієї хазяйки, а мама якраз їй спину чухає. Він своїй мамі каже: «А якби Вашу дитину оце кудись забрали і вона скільки роботи робить у нас, а тоді ще вечером, вмісто того щоб вона пішла із своїми подружками погуляла. Вона ще дитина – сімнадцять років. Так Ви її ще заставляєте ще спину. Щоб я більше такого не бачив. Оце шо Ви таке заставляєте її робить». Ну після того я вже її спини не чухала. Ото був останній раз.

Хазяїни, розповідала мама, були дуже хароші. Їсти їй давали все, що їли самі, навіть їли разом. Моя мама як зайшла до них у підвал, а там скільки консервації різної, тушонки, то вона подумала, що то якийсь склад. Вони не зарізали одного кабана, а відразу двох.

На вихідних маму відпускали погуляти, бо там з Комарівки було багато людей. Мама там спілкувалась з дівчиною, яка була, наче, із села Сомкова. Вони там були подругами. Ця дівчина зараз живе у Польщі. Вона двічі приїжджала до мами після війни.

- *Виходить Вашу маму забрали до Німеччини, як їй було 17 років?*

К.О.Ф.: Да.

- *Куди саме вона попала? До Якого міста?*

К.О.Ф.: Місто Нюрнберг. Ні, коло Нюрнберга, місто Рехау. Як визволяла Америка наших, то розбили той Нюрнберг, а він був промисловим містом. Там було багато заводів. Його розбили, зрівняли. Мати розповідала, що коли американці налетіли на місто, вони усі були у бомбосховищі. А потім німці дали їй рушник і хлібину, щоб вона зустрічала американців. Казала: «Шо їм мене було жалко? Уб'ють мене, чи не уб'ють? Вони мене послали, шоб я їх встрічала». І вона вимушена була іти перша, з хлібом, зустрічать їх. Вони їй нічого не зробили, а попросилися на квартиру, до хазяїнів материних. Там вони жили , що робили я не знаю.

- *А як звали господарів, до яких потрапила Ваша мама?*

К.О.Ф.: Хазяйку звали Ліна, а хазяїна, і казала ж мама мені, але я не пам'ятаю. А сини були: Кіоат і Альвін.

- *А Ви казали, що в цьому місті Рехау, де проживала Ваша мама, було ще багато комарівських людей, можете назвати хто саме?*

К.О.Ф.: Була ж сестра мамина і ше люди, тільки я не знаю їх.

Як закінчилась війна, то хазяйка з Німеччини, зразу ж почала шукать маму. Вона одно думала, як моя мама. «Я ж – каже, – її із самою її торбочкою отправила додому. Я ж їй должна. Мені нада її срочно найти». І давай вона писать на адресу в Комарівці, шукать маму. Вона отримала відповідь, що не має такого села. Вона каже: «Як же не має такого села, то ж єсть люди. Де ж люди подівалися. Села то нема, а люди єсть». І лише тільки тоді, коли Україна стала незалежною, їй дали визов та адресу моєї мами. А потім із Червоного Хреста прийшов нам лист, шо маму розшукує Ваша хазяйка з

Німеччини, і хоче щоб Ви приїхали до неї. Мама каже: «Шо мені робить?». Мама почала плакать. «Шо мені робить?». «Мамо, - кажу. Шо робить? Да, - кажу, - їдьте, ну як же ж так. Конєшно їдьте». Отож зібралися ми до Німеччини: мама, мій чоловік та старший син. Мама розказувала: «Як ми приїхали туди. Боже це каже. Вони найняли переводчика». Десять днів вони там були. Мама каже: «Шо хазяйка казала, шо не було такого праздника в мене більшого, як оце тоді, як приїхала мама». До них приходили кожен день і приїжджали гості, родичі, знайомі, шо знали маму. Спілкувались, їм було цікаво як у нас оце все тут. Возили їх кругом, по всіх екскурсіях, по чому тільки можна було (Рис. 3).

- *У якому році померла Ваша мати?*

К.О.Ф.: Мати померла у 2015 р.

- *Скільки разів вона була в Німеччині після війни?*

К.О.Ф.: Один раз.

- *У якому році це було?*

К.О.Ф.: Це було у 1992 р.

К.О.Ф.: Коли мама приїхала, то сказали хлопчику, якого вона гляділа, і той одразу приїхав із Мюнхена до Рехау.

- *А чи воював її німецький хазяїн на війні?*

К.О.Ф.: Да, воював хазяїн на війні. І хазяйка просила мою маму: «Може десь побачиш його в плєну. Може дак хоч кусочок хліба давай». Він вернувся із війни живим. Мати казала, що люди вони були прекрасні.

- *А мати щось розповідала про жорстоке ставлення до неї, чи лише хороші спогади у неї були?*

К.О.Ф.: Ні. Оці хазяїни, де була мама, люди були хороші. Але розповідала, що були хазяїни у тому місті, які обіжали наших людей.

- *Ваша мама лише допомагала по господарству і в домі, а на фабриці не працювала?*

К.О.Ф.: По господарству і дітей няньчила.

- *А як вона додому добиралась із Німеччини, як їх відпустили?*

К.О.Ф.: Ой, додому! Як американці визволили, то її ще трохи затримали. Вона гарно писала і у якійсь частині вона була писарем.

- *А як саме вона повернулась у Комарівку?*

К.О.Ф.: Якось приїхала ж на станцію Переяславську. А потім хтось їхав підводою якоюсь у м. Переяслав, а з Переяслава якось добралась до Комарівки. Згадувала, що коли приїхала додому їх собака (забув її) на неї гавкав. Вона аж почала була плакати.

- *Їх хата була ціла?*

К.О.Ф.: Хата була ціла. Каже мати, коли моя баба побачила маму, вискочила і давай тужить.

- *А як звали Вашу бабу?*

К.О.Ф.: Ірина Феофанівна. Мороз Ірина Феофанівна.

- *А баба нічого не розповідала про війну?*

К.О.Ф.: Баба розказувала про війну те, що мого діда було вбито, що були у селі поліцаї , що здавали своїх людей.

- А хто саме?

К.О.Ф.: Я не знаю.

- *Люди, які прийшли із війни щось розповідали про тяжкі умови праці у Німеччині?*

К.О.Ф.: Розповідала мені моя сусідка (вона не комарівська), що живе на Переяславській, що вона робила на фабриці. Казала, що вона там голодна була дуже. Вона каже: «Я хоть вже ковбаси наїмся зараз на пенсії». Їла вона там, зазвичай, брукву та редьку. Ну, дуже погано годували людей, а ще гірше з ними поводились, ще й били.

У родинному архіві Коваль О.Ф. зберігається післявоєнна переписка її мами та німецьких господарів, світлини періоду примусових робіт. Після закінчення війни, родина у якій перебувала Коваль Тетяна розпочала її пошуки. Вони відчували свою провину, що відправили українську дівчину додому з нічим. На їх численні запити до 1990 р., щодо місця знаходження Тані, отримували відповіді, що такого села нема. Лише у 1992 р. з «Исполнительный комитет ордена Ленина союза обществ красного креста и красного полумесяца» приходить лист:

«Уважаемая Татьяна Демьяновна!

К нам обратилась Лина Хофманн из ФРГ с просьбой разыскать Вас. Она не указала, при каких обстоятельствах Вы с ней познакомились, сообщила только, что Вы находились на принудительных роботах в Германии, в 1945 г. вернулись на родину.

Просим сообщить нам, не возражаете ли Вы против передачи вашего адреса в ФРГ для Лины Хофманн…».

З даного листа розпочалося листування родини Тетяни Коваль з родиною Ліни Хофманн. У своїх листах німкеня писала, як завжди згадувала про юну комарівчанку-остарбайтерку, як переживала за неї і відчувала перед нею провину. Розповідала про свого чоловіка, який був у полоні та працював у Сибіру, про дітей, яких доглядала Таня.

Одразу після налагодження контактів Ліна запросила родину Т. Коваль до Німеччини. У Тетяни були сльози на очах та сумніви щодо поїздки. Але, опанувавши минулі страхи, наважилась відвідати місце, куди була примусово відправлена у 1942р. Отож, після 50 років Т.Коваль з своїм зятем та онуком відвідали родину Ліни Хофманн [4, С. 1-10].

Доля комарівських дівчат, яких відправляли на примусові роботи, була різна. Колишня жителька села розповідала , що одній дівчині (М.Ч.) вдалося стрибнути з потяга на Німеччину. Вона зламала ногу і на все життя кульгала.

Багато людей з с. Комарівка було на примусових роботах у Німеччині. Їх життя після повернення до села було не легким. Галина Коваль (колишня жителька с. Комарівки 1946 р.н.) згадувала, що коли її мати повернулась з Німеччини з дитиною на руках, то навіть її мати від неї відмовилась. І вони певний час проживали у знайомих [5, С. 5].

З архівних джерел відомо, що людей із села до Німеччини почали відправляти у 1942 р. Цього року було відправлено 50 дівчат та 9 хлопців, а у 1943 р . – 13 дівчат та 4 хлопця [2, 51 арк.]. Взагалі на примусові роботи було відправлено 105 осіб [1, 113 арк.], а повернулось лише 76 [2, 51 арк.].

***Джерела та література*:**

1. Архівний відділ Бориспільської районної державної адміністрації – віддалений підрозділ: Переяславський сектор архівного відділу Бориспільської районної державної адміністрації, ф. 1 Виконавчий комітет Переяслав-Хмельницької районної ради, оп. 1, спр. 7 Списки громадян району вивезених до фашистської Німеччини, які повернулись на Батьківщину за 1941-1945 рр., 113 арк.

2. Архівний відділ Бориспільської районної державної адміністрації – віддалений підрозділ: Переяславський сектор архівного відділу Бориспільської районної державної адміністрації, ф. 1 Виконавчий комітет Переяслав-Хмельницької районної ради, оп. 1, спр. 8 Відомість репатрійованих громадян, які повернулись з Німеччини в с. Комарівку Переяслав-Хмельницької району станом на 15 серпня 1946 року, 51 арк.

3. Інтерв'ю з мешканцями м. Переяслав-Хмельницький Київської області (Місюра Ю. Г., Свитка Г. П.) // Джерела пам'яті: історико-краєзнавчий альманах / [ред. кол.: В. Коцур (голов. ред.), О. Лисенко, А. Коцур, Т. Нагайко (відповід. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2014. – Випуск № 3. – С. 193-214.

4. Ревега Н.М. Польові матеріали автора. Записано 28.10.2019 р. від О.Ф.Коваль, 1956 р. н., с. Переяславське Переяслав-Хмельницького району. [Текст]. – 2019. – 14 арк.

5. Ревега Н.М. Польові матеріали автора. Записано 28.10.2019 р. від Г. Коваль, 1946 р. н., с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького району. [Текст]. – 2019. – 5 арк.

Ф. 1: *Тетяна Дем'янівна Коваль з німецькими дітьми, яких доглядала у м. Рехау. 1943-й рік*

Ф. 2: *Тетяна Дем'янівна Коваль на польових роботах у м. Рехау. 1943 р.*

Ф. 3: *Тетяна Дем'янівна Коваль у м. Рехау. 1992-й рік.*

УДК 94(100)»1939/1945»:355.245(477.64)

Олександр Васильович Тунда,
канд. медичних наук, лікар-дерматолог, краєзнавець,
автор книги «Репатріант» (м. Бердянськ, Україна)

Життєва доля остарбайтера Ніни Андріївни Тунди (у дівоцтві – Мальованої) із села Терпіння Мелітопольського району Запорізької області

Анотація: *У статті мова йде про перебування у роки Другої світової війни на примусових роботах у Німеччині дівчини-остарбайтера Ніни Андріївни Тунди (у дівоцтві – Мальованої) із села Терпіння Мелітопольського району Запорізької області. Вона працювала на фармакологічній фірмі, де взяла участь у роботі антифашистського підпільного осередку. Повернувшись додому, відчула від влади упереджене ставлення до колишніх остарбайтерів, яке послабилося тільки після «Хрущовської відлиги».*

Ключові слова: *початок війни, новий порядок, вербування на примусові роботи, облави, фармакологічна фірма, підпільна робота, повернення додому, обмеження в правах*.

The topic: «***Life destiny of Ostarbeiter Nina Andriivna Tunda (maiden name – Maliovana) from the village of Terpinnia, Melitopol district, Zaporizhia region***»

Annotation: *The article deals with the stay of forced labor in Germany during the Second World War by the Ostarbeiter girl Nina Andriivna Tunda (maiden name – Maliovana) from the village of Terpinnia, Melitopol district, Zaporizhia region. She worked for a pharmacological firm, where she took part in the work of an anti-fascist underground group. When she returned home, she felt that the authorities were prejudiced against former Ostarbeiters, this feeling started to be weakened only after the «Khrushchev thaw»*.

Key words: *beginning of war, new order, recruitment for forced labor, raids, pharmacological firm, underground work, return home, rights restrictions*.

Моя мама Ніна Андріївна Тунда (у дівоцтві – Мальована) народилася 22.02.1924. Зі своєю сім'єю вона проживала і навчалася в с. Терпіння. Вона відмінниця й активно бере участь в житті школи. У 1939 році стала членом ВЛКСМ (комсомолкою).

Після випускного вечора, 22 червня 1941 року, почалася війна, через випробування якої довелося пройти молоденькій українській дівчинці.

1941-й рік

5 жовтня 1941 року в Мелітопольський район і село Терпіння увійшли німецькі та румунські війська, і був введений «новий порядок». За наводкою місцевих жителів відразу були заарештовані партійні активісти, члени винищувальних батальйонів, особи єврейської національності. Багато молодих дівчат, злякавшись репресій з боку окупантів і їх підручних, спалили свої комсомольські квитки, в їх числі була і Ніна Мальована.

Німці, після того, як зайняли територію України, встановивши свою адміністрацію, колгоспи не розігнали, оскільки це була найбільш ефективна система використання практично дармової робочої сили і викачування ресурсів, придумана сталінським комуністичним режимом.

У с. Терпіння колгосп імені Сталіна був перейменований в так звану «Громаду №35», де і працювала Ніна рядовою робітницею замість звичної назви професії «колгоспниця».

Остарбайтери

Раскинулись рельсы далёко, По ним эшелоны гремят,
Они с Украины вывозят в Германию наших девчат.
Прощай же, родной городишко, И ты, дорогая семья,
И ты, чернобровый мальчишка, И первая встреча моя...

Із записів остарбайтера Надії Коваль

На початку 1942 р в зв'язку з мобілізацією в армію населення Німеччини і брак трудових ресурсів нацистський уряд почав кампанію набору працівників для заводів і сільських господарств III-го Рейху. На окуповані території були спрямовані рознарядки про кількість робочої сили. Почалася масова пропагандистська робота: розвішувалися плакати, які обіцяли «манну небесну», перед переглядом кінофільмів демонструвалися журнали про «країні з високою культурою», газети друкували листи робітників з Німеччини про сите життя.

І спочатку пропаганда допомогла добровільному вербуванню і відправки на чужину молодих людей. Але прибулі на роботу в III-й Рейх побачили зовсім іншу картину.

Особливо погані умови життя були у тих, які потрапили працювати на промислові підприємства: вони жили в таборах, отримували погану їжу. Остарбайтери (від нім. Ostarbeiter – «працівник зі Сходу») повинні були носити нашивку OST. З цієї нашивкою вони не могли потрапити в театри, кінотеатри, кафе, могли їздити в громадському транспорті тільки на задній площадці трамваю.

Новини в Україну доходили швидко, і потік добровольців вичерпався. В результаті, німці почали вдаватися до масового силового захоплення людей, часто використовуючи в якості доброї нагоди для акцій депортації масові скупчення людей, що приходили на церковні служби або на спортивні змагання, в кінотеатри.

Цілі юрби людей під прицілами автоматів йшли до вантажівок, які доставляли їх до місць формування ешелонів, котрі вивозили їх до Німеччини. Рейхкоміссар Еріх Кох отримав наказ: забезпечити приплив з території України 450 тисяч нових працівників в рік будь-яким способом. На місця розсилалась рознарядка по відправці остарбайтерів, почалися облави. 50% остарбайтерів, забраних з території України, були жіночої статі.

Ніні Андріївні, як потрапила в рознарядку, двічі вдавалося втікати і не з'явитися на вербування комісію, але все ж поліцейські зловили її і відправили на збірний пункт в місті Мелітополь, тим більше їй пообіцяли, що якщо вона поїде, тоді не заберуть її молодшого брата Олексія .

2 грудня 1942 року Ніну насильно відправили зі станції м. Мелітополь Запорізької області на чужину, де її розподілили в баварське місто Нюрнберг на фармакологічну фірму «Андреа-Норіс Цанга».

Українським жінкам діставалася більш важка робота, ніж західноєвропейським і балканським робочим. Ніні Андріївні довелося працювати вантажницею.

Робота і побутові умови

Жила Ніна з дівчатами із села Терпіння в напівпідвальному приміщенні: їдальня і дві кімнати – спальні із залізними ліжками в два яруси.

Кожній дівчині відвели металеву шафку, видали ковдру, матрац і подушку, набиті соломою, зубний порошок зі щіткою, мило. Над ними на п'яти поверхах розташовувалися цехи, куди щоранку вони піднімалися на ліфті. Робота була нескладною, але вимагала уваги, акуратності.

На верхніх поверхах комплектували набори ліків на замовлення аптек. Для кожної аптеки – коробка. У невеликому вантажному ліфті коробки спускалися з поверху на поверх, поступово наповнюючись медикаментами. На нижніх поверхах готові набори звіряли із замовленням, пакували, наклеювали адресу і несли у двір на стелажі, до яких час від часу приїжджали машини за товаром.

Увесь цей налагоджений механізм обслуговували німці, полонені французи і наші Терпіннівські дівчата. Так проходив день за днем. Роботу й особисте життя наших дівчат контролювала фрау Кніпфер: оглядала шафки, стежила за порядком в гуртожитку, вислуховувала прохання і скарги, декого схиляла до інформування про інших.

Снідали дівчата склянкою окропу і скибочкою хліба з сахарином; на обід і вечерю - варена бруква, мелена на м'ясорубці. Хліба на день видавали двісті грамів, в обід також отримували шматочок маргарину. Зрідка годували вареною картоплею в «мундирах». Зарплатня у дівчат була набагато менше, ніж у «арійців», вираховували за їжу, житло та інше.

Залишалися сущі «копійки» – 14 марок на місяць. Цього вистачало на покупку якихось дрібниць: лимонаду, пива, шпильок для волосся, красиву листівку. До того ж у воюючій Німеччині дуже багато товарів були недоступні: їх продавали своїм громадянам і строго за талонами.

Нюрнберг – місто південне, зима тут м'яка, так що захоплені з дому валянки і черевики не стали в нагоді. На роботі дівчатам видавали черевики на дерев'яній підошві, робочі халати, час від часу видавали то туфлі, то плаття.

Винахідливі дівчата дещо майстрували своїми руками. Наприклад, розтягували шматок еластичного бинта, фарбували його – ось і чудовий шарфик на голову готовий. Одного разу їх повели в магазин – з тих, що зараз називають «секонд-хенд». Там для кожної підібрали одяг, а потім у скверику і біля входу на свою фірму вони всі разом і сфотографувалися.

Опір «Андреа – Норіс ЦАНГ»

У травні 1943 року Ніна Мальована вступила в підпільну організацію КОР (Комітет організації робочих), створену таким собі Головком. Це було дуже ризиковане для

життя заняття, з огляду на те, що в разі провалу учасники руху піддавалися жорстоким репресіям.

Маючи доступ до друкарської машинки, Тетяна Борисівна Горбачова набирала текст, переданий їй іншими підпільниками, а дівчата, в тому числі і Ніна Мальована, поширювали листівки серед робітників про переможну ходу Червоної Армії і звільнення їхніх рідних міст і сіл.

Двоє членів організації – Тетяна Борисівна Горбачова та Марія Савеліївна Канаєва – через донос співвітчизниці потрапили до в'язниці міста Нюрнберга, а потім до концтабору. Після провалу підпільної організації КОР було заарештовано 180 осіб.

За спогадами Н. Мальованої, в міру наближення до Німеччини фронту і бомбардувань союзників ставлення місцевих жителів-німців до них поліпшувалося, деякі навіть засовували в кишеню остарбайтерів по кілька німецьких марок. Також були часті випадки каліцтв і загибелі від бомбардувань.

Так, 16 березня 1945 року, після пожежі, Н. Мальована з подругами була відправлена на роботу до філії цієї ж фірми в м. Фюрст і працювала там до 5 квітня 1945 року. І звідти була переведена на роботу до бауера в районі м. Айштадт.

Багато остарбайтерів, які працювали у німецьких фермерів у сільському господарстві, відзначають, що умови їхнього життя були набагато краще, ніж у фабрично-заводських робітників, ставлення було хороше, доброзичливе, харчування ситніше, обідали разом з сім'єю господаря.

Н. Мальовану навіть намагалися видати заміж за сина господаря, який повернувся з фронту інвалідом без ноги. У сільських жителів, як видно, не було расових чи інших забобонів, якими страждали їх нацистські вожді.

Репатріація

Довгоочікуване звільнення прийшло до Ніни 19 квітня 1945 року, коли союзники з антигітлерівської коаліції – американці – зайняли р Айштад. Згідно Ялтинських угод, громадяни СРСР, що потрапили в зону окупації союзників, повинні були повернутися назад. Для цього був створений фільтраційний табір № 237 Кемптен (зона союзників) для процедури встановлення особи і повернення її в країну прибуття, в основному, в СРСР. Як і більшість співвітчизниць, Ніна Андріївна була направлена в цей табір.

Ставлення до остарбайтерів з боку радянської адміністрації було негативне, але під час медичного огляду було виявлено, що Ніна є незайманою, і до неї почали ставитися з повагою.

3 жовтня 1945 року Ніна Андріївна прибула додому в с. Терпіння. Пізніше в своїх поясненнях з приводу перебування в Німеччині вона писала: «Обов'язок комсомолки я виконала з честю і гордістю».

Повертаючись на Батьківщину, остарбайтери піддавалися дискримінації та громадського осуду, в паспортах ставили спеціальний штамп, який вказує на перебування в III Рейху під час війни. Так тривало до хрущовської «відлиги», після якої і з численних колишніх остарбайтерів були зняті всілякі обмеження.

***Джерело*:**

Александр Васильевич Тунда. Репатриант. – Бердянск: РПК «Pavlov Product», 2015. – 294 с. – С. 6-9.

Ф. 1: *Титульна сторінка книги О.В. Тунди «Репатріант»*

Ф. 2: *Німецька тека з особовою справою на Ніну Андріївну Мальовану*

Ф. 3: *Нагороди Н.А. Тунди (Мальованої)*

Ф. 4: *Ніна Андріївна Тунда на пенсії*

УДК 94(100)»1939/1945»:355.245(477.42)

Микола Олександрович Хоптинець,
учитель-методист, учитель історії, завідувач шкільного краєзнавчого музею (с. Липники Лугинського району Житомирської обл.)

Остарбайтери із села Липники Лугинського району Житомирської області: Іван Ларіонович Гаврилюк та Анастасія Артемівна Колесник (*у дівоцтві* – Козаченко)

Анотація: *У статті аналізуються долі остарбайтерів із села Липники Лугинського району Житомирської області: Івана Ларіоновича Гаврилюка та Анастасії Артемівни Колесник (у дівоцтві – Козаченко). Вони були дітьми сімей різного достатку і політичних поглядів, потім стали однокласниками. У роки війни зазнали примусової праці в Німеччині.*

Ключові слова: *випускники середньої школи, початок Другої світової війни, примусові роботи, вагони-теплушки, робота на заводі, робота у селі в бауера, звільнення.*

The topic: «***Ostarbeiters from Lypnyky village, Luhyny district of Zhytomyr region: Ivan Larionovych Havryliuk and Anastasia Artemivna Kolesnyk (maiden name – Kozachenko)***»

Summary: The fates of ostarbeiters from Lypnyky village, Luhyny district of Zhytomyr region have been analysed. Ivan Havryliuk and Anastasia Kolesnyk (maiden name – Kozachenko) were the children from families with different wealth and political views, then they became classmates. During the war they were forced to work in Germany.

Key words: secondary school graduates, the outbreak of the Second World War, forced labor, heated goods wagon, work at the factory, work in the village for the master, release.

Село Липники знаходиться на півночі Житомирщини, у глибині Житомирського полісся. Це найбільше село ще недавно існуючого Лугинського району, а зараз Лугинської об'єднаної територіальної громади Коростенського району. Як і для всієї України XX століття для липничан було важким і трагічним. Вони повною мірою звідали всього: світових війн, визвольних змагань, голодоморів, репресій.

Я хочу показати долю двох людей, про яку дізнався з їхніх розповідей: Івана Іларіоновича Гаврилюка, 1923 р. народження та Анастасії Артемівної Колесник (дівоче прізвище Козаченко), 1925 р. народження. У роки Другої світової війни вони стали остарбайтерами.

Ще донедавна тема остарбайтерів була не те що забороненою, але не бажаною. У СРСР до цих людей ставилися як до зрадників. Доля остарбайтерів позначена подвійною трагедією. Нацисти мали їх за рабів, неповноцінних людей, одним словом «унтерменшів». Радянська влада сприймала їх як зрадників. Як наслідок ці люди опинились наче між молотом і на ковальнею.

Але чому саме про цих двох? Адже в нацистську неволю потрапило 37 липничан. Тут усе складалося наче в популярному кіносценарії. У 1938 році сільську семилітню школу зробили середньою. Перший випуск припав на 1941 рік. Тоді середню освіту в ній здобули 9 липничан. Іван Гаврилюк та Настя Козаченко належать до перших випускників, хоч і різних років народження.

Іван Ларіонович Гаврилюк

Сім'ю Гаврилюків (вулична кличка «Чумаки») в селі поважали як дуже працьовиту, дружню та «хазяйську». В сім'ї було семеро дітей, з них Іван наймолодший. Багатими Гаврилюків назвати не можна. Проте важкою виснажливою працею в період «НЕПу» сім'я досягла певного статку.

Коли у 1929 році почалась насильницька колективізація, іти в колгосп Гаврилюки відмовились. Якраз на ту пору до старшої сестри Івана Ганни почав свататись один з комсомольських активістів і отримав гарбуза. Помста не забарилася. Гаврилюків оголосили куркулями і «розкуркулили».

Землю, корову, хату, господарські будівлі, реманент відібрали. Батьків та трьох молодших синів Григорія, Олексія та Івана відправили на примусове переселення до Сибіру. Троє сестер Ганна, Мотря, Марія та старший із синів Денис такої долі уникнули, оскільки на той час з батьками вже не жили.

Усе було дуже схоже на поганий фарс. Одна із сетер Марія – «куркульська дочка» тоді працювала наймичкою у радянського функціонера в селищі Немішаєве під Києвом. Ото ж тільки троє з молодших синів відправились з синами на заслання.

Іван згадує: «везли нас у вагонах товарняках без вікон, не опалюваних, без туалетів та води. По дорозі багато людей помирало. Когось закопували поблизу залізниці, а декого просто викидали з вагона як непотріб. Привезли в місцевість під назвою «Гарь». Найближчим великим містом був Норильськ. Видали по мішку зерна на кожного і наказали облаштовуватись».

Сім'я жила у наспіх збитому бараці. Умови проживання жахливі. Матір Уляна не витримала такого життя і померла. Хлопці навіть не знають де її могила. Коли закінчилось зерно і почала загрожувати голодна смерть, хлопці вирішили самотужки добиратись додому. Це було можливо зробити тільки синам-підліткам. Батько змушений був відбути повний термін заслання. Додамо, що в 1937, році після повернення додому, батька як «ворога народу» розстріляли в Житомирі.

Хлопці відправились в дорогу. З великими труднощами, потайки ховаючись в товарняках (адже грошей не мали зовсім), вони все ж добрались до України. Івана прийняла на прожиття до себе сестра Мотря. Пішов у школу, яку закінчив саме напередодні німецько-радянської війни. У червні був мобілізований до Червоної армії. Це сталось як раз в переддень початку німецько-радянської війни.

Іван згадує: «нас вишикували в колону і повели на захід. Були не обмундировані, ненавчені і неозброєні. На марші нас зненацька атакували бойові літаки і обстріляли з гармат і кулеметів. Усі розбіглись. Командири кудись поділись. Що залишалось роботи? Всі, хто залишився живим, повернулись додому».

Невдовзі село було окуповане нацистами. Утвердивши свою владу в краї окупанти оголосили що всі працездатні повинні працювати на «Велику Німеччину». Молодь віком від 16 років повинна була відправлятися до Німеччини. Іван став «остарбайтером». І знову повторилося те, що він недавно пережив. Везли у вагонах, так званих «теплушках», які насправді були товарними вагонами без будь-яких умов для нормального перевезення людей.

Потрапив Іван у Баден. Прибулих відправили працювати на мукомельний завод. Робочий день 12-14 годин на добу. Годували вкрай погано. Основу раціону складала бруква. Тобто їжа була малокалорійною. Молодих хлопців постійно мучив голод. Часто нишком, щоб ніхто не побачив, хлопці їли борошно. Ставлення до них було як до робочої худоби. Нацисти їх зневажали і всіляко намагались принизити. Пом'якшилось ставлення у 1943 році, коли стало очевидно що Німеччина війну програє.

Молоді нацисти-наглядачі, вихованці гітлерюгенду, відправилися на фронт. Німці старшого покоління до остарбайтерів ставились уже лояльніше. Івана перевели працювати на металургійний завод. Робота була іще важчою. Харчування не покращилось. Проте почали надавати вихідні, дозволялося зустрічатись із земляками.

Іноді краще годували тих, хто працював у бауерів. Господар дбав, щоб його худоба була у доброму стані. Так само він дбав і про рабів. Але навіть не всі бауери лояльно ставились робітників. Були такі, відношення яких до остарбайтерів було гірше, ніж до худоби.

Іван пригадує такий випадок. В одного з «хазяїв» випадкова розбилася скляна банка з фруктовим варенням. Він звелів молодому хлопцю на ймення Гнат прибрати. Вічно голодний хлопець вирішив з'їсти те варення. Товариші по неволі вмовляли його не робити цього. Проте Гнат все ж з з'їв варення. Через декілька днів, важко страждаючи, він помер.

Місцевість, де працював Іван, знаходилась неподалік від кордону з Францією. У 1945 році сюди вступили американські війська. Остарбайтери потрапили до табору для переміщених осіб.

У табір часто прибували працівники американських міграційних служб і пропонували виїхати до США. Приїздили і радянські пропагандисти. Іван пригадує як вони обіцяли, що по завершенню війни життя в Радянському Союзі зміниться на краще. За їхніми словами, колгоспи будуть розпущенні, землю повернуть селянам, суспільні відносини демократизуються.

Іван вирішив повернутись додому. Проте тут же на території Німеччини знову був мобілізований до лав Радянської Армії. Відслужив два роки, і лише після цього одержав змогу повернутись у рідний край.

У районному військкоматі йому сказали: «Хлопче, у тебе є освіта, підеш працювати у школу». Його направили працювати у школу села Красносілка Лугинського району. Іван згадує: «Прибув я туди. Одні голі не білені стіни і більше нічого. Довелось брати сокиру, молоток, рубанок і збивати класну дошку, парти для учнів, стіл для вчителя».

Книжок не було зовсім, зошитів також. У кого збереглись (випадково) довоєнні зошити, писали між раніше списаними рядками. Або писали поміж рядками в газетах. А ще весь час він помічав за собою стеження. Припинилося стеження лише після XX з'їзду КПРС у 1956 році. Проте негативне ставлення до себе Іван відчував аж до розвалу СРСР. Цікаво, що з дев'яти перших випускників середньої школи у Липниках п'ятеро стали учителями.

Помер Іван Ларіонович Гаврилюк у жовтні 2000 року, похований у с. Липники.

Анастасія Артемівна Колесник (у дівоцтві – Козаченко)

Настя Козаченко (у заміжжі – Колесник) 1905 року народження народилась у сім'ї бідняків, які лояльно сприйняли радянську владу та пішли на співробітництво з нею. Батько Насті Артем Кіндратович Козаченко у 1930-1932 роках був секретарем місцевої сільської ради. А з 1933 року став заступником головного бухгалтера Липницького спиртового заводу. У 1941 року він був мобілізований до червоної армії. Загинув у березні 1944 року.

Настя була наймолодшою серед перших випускників Липницької середньої школи. Вона згадує як довелось зіткнутися з війною: «22 червня 1941 року нас учнів місцевої школи (серед них і випускників) відправили пересушувати торфобрекети для спиртового заводу. День був теплий сонячний. Раптом з боку м. Коростень прилетіли три літаки. Всі з цікавістю їх розглядати. Підлетівши ближче, літаки почали стріляти з кулеметів. Це були німецькі літаки. Учні порозбігались у різні сторони. На щастя ніхто не постраждав. Так у наше життя увірвалась війна».

Невдовзі село було окуповане. Як і Іван Гаврилюк, Настя потрапила до першої хвилі невільників, які були змушені їхати до Німеччини на примусові роботи. Везли, немов худобу, в «теплушках». Дівчата і хлопці знаходились в одному вагоні, де не було навіть туалетів.

Потрапила Настя до Центральної Німеччини. Спочатку працювала на військовому заводі. Для шістнадцятирічної дівчини робота була непосильною. Потім її відправили працювати в господарство бауера. Перший її хазяїн був нелюдяним. Працювали весь світловий день, спали в хліві разом з худобою. І їжа була такою ж як і для худоби.

У 1942 році Анастасію перевели на роботу до бауера Гуго Шрьодера з села Гоза. Робота як і раніше, була важкою. Проте ставлення до робітниць змінилось на краще. Шрьодер був людиною лояльною. Жили дівчата тепер у будинку. Настя навіть мала окрему кімнату. Харчувались дівчата за одним столом з господарями. Проте під час обіду вікна закривали, щоб поліція або сусіди не побачили, що остарбайтери сидять за одним столом з сім’єю хазяїна.

Гуго дівчат не ображав і добре ставився до них. Коли війна завершилась, Шрьодер допоміг дівчатам оформити документи, щоб без проблем повернутися додому. Після розпаду СРСР в 1991 році сім’я Колесників відновила зв'язок з Шрьодерами. Їздили одні до одних в гості. У післявоєнний час Настя стала головним бухгалтером Липницького спиртового заводу.

Отакі різні і водночас досить схожі долі перших випускників Липницької середньої школи, яким довелось звідати долю рабів – остарбайтерів.

Ф. 1: *Іван Гаврилюк у Німеччині*

Ф. 2: *Іван Гаврилюк – остарбайтер*

Ф. 3: *Іван Гаврилюк під час служби в Радянській армії*

Ф. 4: *Іван Гаврилюк у роки вчителювання*

Ф. 5: *Іван Гаврилюк серед українців-остарбайтерів*

Ф. 6: *Настя Козаченко – остарбайтер*

Ф. 7: *Липницькі дівчата-остарбайтери*

Діти війни

УДК 94(100)»1939/1945»(477.64)

Наталія Миколаївна Антонова,
учитель вищої категорії, «старший вчитель» Запорізького багатопрофільного ліцею № 99 (м. Запоріжжя, Україна)

Неповнолітні учасники Другої світової війни з Гуляйпільського району Запорізької області – подружжя Микола Антонович Тихенко та Любов Сидорівна Тихенко (у дівоцтві – Стригун)

Анотація: *У статті описано життєві долі учасників війни Миколи Антоновича Тихенка та Любові Сидорівни Тихенко (у дівоцтві – Стригун). За віком вони були ще*

діти війни, але за родом діяльності стали учасниками війни, пережили багато складних ситуацій, важко працювали, чесно виховували дітей та онуків.

Ключові слова: *Друга світова війна, окупація, дитина війни, землянка, перемога, ФЗУ, відбудова Дніпрогесу, учасник війни*.

Nataliia Antonova

The topic: «***The Underage veterans of the Second World War from Huliaipole district of Zaporizhzhia region – the married couple Mykola Tykhenko and Liubov Tykhenko (maiden name – Stryhun)***»

Summary: *The article describes the life destinies of war veterans Mykola Tykhenko and Liubov Tykhenko (maiden name - Stryhun). By age, they were still children of the war, but by the nature of their activities, they became participants in the war. They went through a lot of difficult situations, worked hard, and raised their children and grandchildren honestly*.

Keywords: *Second World War, occupation, child of war, dugout, victory, FPA, reconstruction of the DniproHES, war veteran*.

Микола Антонович Тихенко

Микола Антонович Тихенко (мій тато) народився на хуторі Гарбузівка, що на околиці містечка Гуляйполе 2 серпня 1929 року у родині Антона Прокоповича (1895 – 08.11.1968) та Параски Юхимівни (1893-1942) Тихенків.

Як розповідав тато, Гарбузівка була дуже мальовнича. Хутір білів садочками та хатами-мазанками на високому березі річки Гайчур. Батьки були хліборобами, працювали в колгоспі. У родині були свої коні, корова-годувальниця, велика кількість домашнього птаства. Діти допомагали батькам по господарству.

У родині було шестеро дітей. Крім Миколи це були: Олексій Антонович Тихенко (1915-1941); Меланія Антонівна Тихенко (1916-1977), Іван Антонович Тихенко (1917-1963), Марія Антонівна Тихенко (у заміжжі – Циб; 1924-1986), Надія Антонівна Тихенко (у заміжжі – Шпед; 1933-2018).

Старший брат мого тата Олексій Антонович з 1938 року служив у радянському війську. З вересня 1941 року не надсилав рідним з фронту повідомлень про себе. Лише після звільнення Гуляйпільщини від німецьких окупантів, звернувшись до військового комісаріату, рідні дізналися про те, що він є у списках тих, хто «зник без вісті». Документи про це родина отримала у 1944 році.

Роки війни

22.06.1941 татові було повних 11 років. Розповідав, що хтось із дорослих повідомив про початок війни. Мама дуже плакала. Дорослі були впевнені, що війна швидко закінчиться.

Перед окупацією селяни намагалися сховати зерно у землянках, виритих нашвидкуруч у садочках. Коней забрали на потреби фронту.

Вже наступного тижня у містечку не було видно чоловіків. Усіх мобілізовували на фронт. На хуторі залишилися лише діди, жінки та діти.

Про евакуацію майна чи людей з містечка напередодні вступу німців тато не розповідав. Відступ бійців Червоної Армії тато не спостерігав. Родина намагалася пересидіти активні бойові дії у погребі під клунею. Лише говорив, що одного осіннього дня прокинулися зранку і почули німецьку мову на сусідському дворищі.

Після відступу радянських військ, за спогадами тата, ситуація для його родини змінилася не кардинально. Увесь час, коли в Гуляйполі були німці, родина жила в своїй хатині. У хатині було дві кімнати. У першій кімнаті після маленьких сіней була велика піч, стіл і дві лави. А у «великій хаті» жили татові сестри: Мелашка, Марія та Надія.

Родина жила скромно: мама та старша сестра Мелашка щодня випікали хліб, самі виготовляли одяг, піч топили коров'ячим кізяком та дровами, які рубали в прибережній посадці.

Перед війною тато закінчив два класи початкової школи. А під час окупації навчатися в школі не було можливості. З однолітками гралися дерев'яними палицями. Використовували їх як в якості коників, так і як зброю.

З весни 1942 року тато працював у конюшні. А також розвозив воду селянам, які працювали в полі. У 1942 році в грудні померла мама мого тата: декілька днів похворіла, і швидко її не стало.

Доросле населення працювало, як і до війни, на полях та їздило в Гуляйполе в майстерні та «на мельницю».

Німці жили в сусідів та в містечку. До населення німці ставилися лояльно. Свідком розстрілів чи інших проявів жорстокості тато мій не був. Тато розповідав, що всі чекали повернення «своїх».

Родина тата належала до баптистів. Тож збиралися на «собранія» невеликими групами. Особливих перешкод для таких зборів німці не чинили.

Часто на хутір приїздили німецькі солдати, ловили курей та качок, різали свиней.

Стосовно відправки на роботу до Німеччини окупаційна влада говорила про те, що на хлопців та дівчат, які будуть відповідально працювати на заводах і фабриках, очікує багатство та повага. Проте бажання добровільно їхати на роботу до Німеччини ніхто не проявляв. Молодь боялася їхати далеко від батьківського дому, її лякала невідомість.

Старшу сестру Меланію Антонівну Тихенко було примусово вивезено на роботу до Німеччини. Уникнути роботи на чужині було неможливо.

Повернувшись у 1945 році (в кінці літа), тітка розповідала про те, що доводилось і на фабриці працювати, і дітей господарів доглядати, і їжу готувати для великої кількості робітників. Меланія замужем не була: провела на війну коханого, він загинув, і вона заміж так і не вийшла.

Перемога і звільнення

На початку вересня 1943 року декілька днів дуже гриміли гармати. Тато розповідав, що весь час родина ховалася в погребі. А коли трохи стихли канонади, і діти з батьком вилізли з погреба, у їхньому садочку вони побачили радянський танк. Біля нього було декілька танкістів. Дуже швидко вояки кудись поїхали.

Після визволення Гуляйполя від окупантів, батька мого тата, мого дідуся, забрали до міської буцегарні, бо він через свої релігійні переконання не захотів іти на фронт. До того ж у нього на руках було четверо дітей.

Коли після війни поверталися додому сусіди та родичі, їх зустрічали як справжніх героїв. І все своє життя тато вважав День Перемоги великим святом. Він згадував, що, дізнавшись про перемогу у війні, всі плакали від щастя.

Коли влітку повернулась старша сестра з Німеччини, де вона була остарбайтером, всі також раділи зустрічі.

Війна назавжди змінила все в родині тата. Лише після звільнення він зміг ще трошки повчитись у школі. Закінчив чотири класи. Потім працював у колгоспі після війни. У 1946 році продовжив навчання у ФЗУ.

Діти втратили маму. Брат не повернувся з фронту. Сестра підірвала здоров'я, будучи остарбайтером.

У тринадцять років разом з дорослими тато працював, щоб допомогти своєму батькові прогодувати родину.

Є декілька фотокарток, що збереглися після воєнних часів. Але тато не любив розповідати про сумне, він навіть про важкі часи розповідав з гумором, а оскільки це були роки його дитинства, то і розповідь виходила не такою вже й сумною.

Після війни

Після війни тато, закінчивши ФЗУ, працював у місті Запоріжжя на автозаводі «Комунар» слюсарем. З 1949 по 1952 роки служив на Далекому Сході в лавах Радянської Армії. Після служби повернувся в Гуляйполе, працював слюсарем на Гуляйпільському заводі сільськогосподарських машин. Одружився в 1954 році.

Коли в сім'ї народився син, в родині почалися негаразди. Батько розлучився з першою дружиною і через три роки зустрів мою маму. Вона на той час також була розлученою і від першого шлюбу мала восьмилітню доньку. З травня 1958 року мої батьки жили разом. У них народилися ще дві доньки Тетяна (1961року) і Наталка (1963 року).

До пенсії тато працював на заводі. Був роботящим і товариським. Про нього завжди говорили з повагою. Декілька років, вже будучи пенсіонером, тато працював кочегаром у продовольчому магазині, потім розвозив конячиною продукти до районної лікарні. Документ про те, що він був учасником Великої Вітчизняної війни отримав уже, перебуваючи на заслуженому відпочинку.

Про життя в окупації тато розповідав лише своїм рідним і друзям, у роботі громадських ветеранських організацій участі не брав. Він завжди був надзвичайно скромною людиною.

Тато помер у 06.02.1997. Похований у місті Гуляйполі.

Любов Сидорівна Тихенко (у дівоцтві – Стригун)

Моя мама, Любов Сидорівна Тихенко (у дівоцтві – Стригун), народилася 28 вересня 1927 року в селі Успенівка Гуляйпільського району Запорізької області в родині Сидо-

ра Калениковича (11.05.1895 – 06.12.1986; похований в селі Успенівка) та Євдокії Андріївни (14.03.1895 – 18.12.1975; у дівоцтві – Горпинич) Стригунів.

Мій дідусь Сидір Каленикович був чудовим господарем. Таких в 1930-тих роках називали «куркулями». У родині було три доньки. Крім моєї мами ще були: Устинія Сидорівна Стригун (26.09.1929-21.12.1998) і Раїса Сидорівна Стригун (14.11.1933-13.06.1991; у заміжжі – Кримова).

Після смерті Устинія була похована в селі Успенівка, а Раїса – в селі Рожковичі Середина-Будського району Сумської області.

Найменшій Раїсі виповнилося три місяці, коли їхнього тата «розкуркулили» і відправили до Сибіру в геологічну розвідку у 1934 році. Там дідусь провів довгих чотири роки. Вдома в тяжкі часи Голодомору ледве виживали його дружина та доньки. Велику допомогу родині надавав батько діда, вже тоді вісімдесятилітній дід Каленик, який був наділений міцним здоров'ям, умів руками ловити велетенських сомів у річці Янчул. Він умів з найслабшої конячини викохати коня-красеня та був у селі одним з найвправніших стригунів овець. Тому прізвище його Стригун було спадковим і символічним.

Коли дідусь повернувся в 1938 році додому, його доньки підросли.

Дід почав працювати в колгоспі конюхом, а пізніше пастухом. Бабуся Євдокія Андріївна працювала в полі. Коли почалася Друга світова війна, батькам моєї мами було по 46 років.

Початок війни та окупаційний режим

Станом на 22.06.1941 року моїй мамі було 13 років. Початок війни та її оголошення застали матусю в полі. Вона працювала замість своєї мами на прополці буряків. На коні верхи в поле примчав якийсь чоловік і оголосив про те, що почалася війна.

Любов Сидорівна згадувала, що жінки кинули роботу і побігли по домівках. Того ж дня почали на фронт мобілізовувати чоловіче населення. Мамин тато – як колгоспний пастух – вже третього дня погнав колгоспну череду на схід. Хотіли селяни зберегти своїх корівок. Та через місяць він повернувся додому. Декілька разів потрапляв дід Сидір з коровами під обстріл. Майже всю череду розстріляли з літаків німці. Дідусь також був поранений.

Селяни зі страхом чекали, коли в село прийдуть вороги. Ховали все, що можна було сховати.

Мама була свідком, коли, відступаючи на схід, наші солдати залишали по селах поранених бійців. Селяни їх лікували. Коли прийшли окупанти, про таких бійців говорили, що це їхні чоловіки, чи брати, чи сини. Так в одній родині до кінця війни жив такий солдат. Він був тяжко пораненим, і одинока жінка виходила його. Так він і залишився на все життя в Успенівці. Рідних у нього, мабуть, не було. Пізніше він одружився, а жінка, яка його врятувала, раділа потім його дітям, як своїм рідним онучатам.

Родина мами жила в невеличкій хатині, яка мала одну кімнату. В кімнаті була велика піч з лежанкою і теплою грубкою, біля якої холодними вечорами всі грілись. Віконця в хатинці були маленькими. Біля одного віконця стояв стіл, зроблений дідом власноруч, та лава, на якій сиділи часто троє дівчаток в рядочок. Бабуся сама шила донькам і собі одяг.

Євдокія Андріївна була дуже чепурною жіночкою і великою майстринею. Все ладилось у неї в господарстві. Пекла хліб найсмачніший і гарно вишивала, пряла вовняні нитки та ткала полотно. Вміла гарно співати тонесеньким голосом. Казали, що в дитинстві співала в церковному хорі. В хатинці завжди було чисто, дівчатка доглянуті і нагодовані. Дід був гарячої вдачі і бабусі часто було нелегко з ним. Та попри все, дід любив бабусю (я це пам'ятаю навіть тоді, коли їм було по вісімдесят років).

Кімнатку опалювали бадиллям, соняхами та сухими кізяками. Під час окупації всіх примушували працювати в полі.

Зібраний урожай вивозили в Німеччину.

Перед війною мама закінчила шість класів. Під час окупації сільська школа працювала. Там німецьку мову викладала прекрасна вчителька. Мама завжди з теплотою її згадувала.

Іграшки та книги в родині були рідкістю. Бабуся та дід виготовляли для доньок іграшки власноруч.

Якось мама з подружками гралася в окопі, що трохи обсипався. Гралися ляльками, зшитими зі шматочків тканини. Раптом над їхніми головами пролунала автоматна черга. Дівчатка завмерли від страху. До краю окопу підійшов німецький солдат з автоматом наперевіс. Сміючись, націлив автомат на малечу, а потім застрелив сусідського пса. Мама часто згадувала цей епізод, говорила, що відчувала злість ворожого солдата. І було їм насправді страшно.

Діти працювали разом з батьками, доглядаючи худобу та вирощуючи городину. Якимось дивом у родини не забрали німці корову. Хоча сусідських корів, коней та свиней майже всіх постріляли.

В Успенівці були поліцаї. Ними ставали чоловіки, яких в селі і без того не любили. Вони контролювали дотримання «порядку» серед селян. Одним із таких був бабусин похресник.

Моя бабуся була дуже набожною, а дід до церкви не ходив. Бабуся під час окупації молилася вдома, біля свого невеличкого іконостасу.

На примусові роботи до Німеччини забирали молодих дівчат та хлопців. Так забрали двоюрідну мамину сестру.

У селі були різні настрої. Всі жили в постійному страху за своє життя та за життя своїх рідних. Дехто з селян, розповідала мама, займалися якоюсь діяльністю, яка могла хоч чимось нашкодити ворогові. Одного разу підпалили колишню сільську раду, де було зібрано документи для відправлення молоді до Німеччини.

Бажаючих добровільно виїхати не було. Щоб не забрали до Німеччини маму, бабуся їй «виправила метрику». З допомогою свого похресника змінили дату маминого народження. Написали їй 1928 рік. Тож мама на рік довше потім працювала і не змогла вчасно отримати документи для оформлення пенсії.

Перемога і звільнення

Мама розповідала, що всі її рідні дуже чекали визволення. Село, в якому жила родина мами, визволяли декілька днів. Успенівці з радістю зустріли повернення Че-

рвоної армії. Одразу після визволення села від нацистів, діда, якому вже на той час виповнилося 48 років, мобілізували до війська. Він закінчив війну в 1945 році у Чехії. Там був поранений і після шпиталю повернувся додому.

Після війни

Після Перемоги матуся працювала на відбудові Дніпрогесу у місті Запоріжжі. Пізніше, щоб не бути в родині тягарем в голодні повоєнні роки, поїхала до Сталіно (тепер Донецьк). Там вона працювала в єврейській родині. Готувала їжу, прибирала в будинку, прала та прасувала білизну.

У 1948 році поїхала в Грузію на молодіжне будівництво Північно-Грузинської залізниці. Там познайомилася зі своїм першим чоловіком. Коли дізнались, що очікують дитину, молодята приїхали в село Успенівку до батьків мами. Та невдовзі, дізнавшись, що чоловік їй зраджує, мама з ним розвелася. Після народження донечки поїхала отримувати освіту продавця у місто Запоріжжя. Доньку Ларису, якій був на той час один рік, залишила тимчасово у батьків.

Отримавши свідоцтво про закінчення професійних курсів, моя мама повернулася додому. Працювала продавцем у сільському магазині. А згодом перебралася до райцентру, влаштувалася продавцем в Автолавку. Познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком, моїм татом. Потім родина збільшилася ще на двох донечок.

Матуся завжди була цікавою співрозмовницею. Розповідала про своє життя цікаво, так, мовби було то суцільне щасливе буття. І ніби не було того страху, коли завмерла під дулом німецького автомата, немов і голодні передвоєнні та повоєнні роки були не такими страшними (хоча розповідала про жахи). Вона завжди говорила: то була молодість, а, значить, все сприймалося по-іншому.

Спогадів про молодість свою складну мама ніколи не писала, розповідала нам, своїм дітям. І хотіла б багато що забути, та все пам’яталося.

До пенсійного віку і далеко по ньому мама постійно працювала. Завжди згадую її серед квітів, вирощених нею з любов’ю (у неї завжди була «легка рука» – рослинки росли, квітували, дарували всім радість). Мама була майстринею, як і її матуся. Вона шила сукні донькам на випускні вечори і на весілля, в’язала кофтинки та шкарпетки онукам, пекла смачні пиріжки.

Документ про присвоєння статусу Учасника війни мама отримала вже в дуже зрілому віці. Тішилася, що може безкоштовно поїхати потягом чи літаком кудись полетіти один раз на рік. Та не дуже використовувала мама ті пільги, бо часу на те не було.

Після смерті тата мама ще 14 років була з нами. Ми дбали про неї, а вона про нас. Участі в роботі громадських ветеранських організацій мама не брала. Завжди бажала людям добра і миру. Померла мама 19.02.2011 і похована в Гуляйполі, поруч із могилкою тата.

Мої батьки завжди мріяли найбільше про те, щоб люди ніколи більше не брали до рук зброї, щоб на Землі панував мир і взаєморозуміння, щоб не треба було ховатися від обстрілів марному населенню.

Ф. 1: *Микола Антонович Тихенко в юності (02.08.1929 – 06.02.1997)*

Ф. 2: *Любов Сидорівна Тихенко (у дівоцтві – Стригун) в юності (28.09.1927 – 19.02.2011)*

Ф. 3: *Подружжя Тихенко з доньками – Тетяною та Наталею. 1964 рік*

Ф. 4: *Любов Тихенко з доньками, зовицею Надією Антонівною та сусідським хлопчиком. 1964 рік*

Ф. 5: *Весілля доньки Лариси та Анатолія Білошкурського. 1969 рік*

Ф. 6: *Любов Сидорівна Тихенко з онукою Людмилою. 1984 рік*

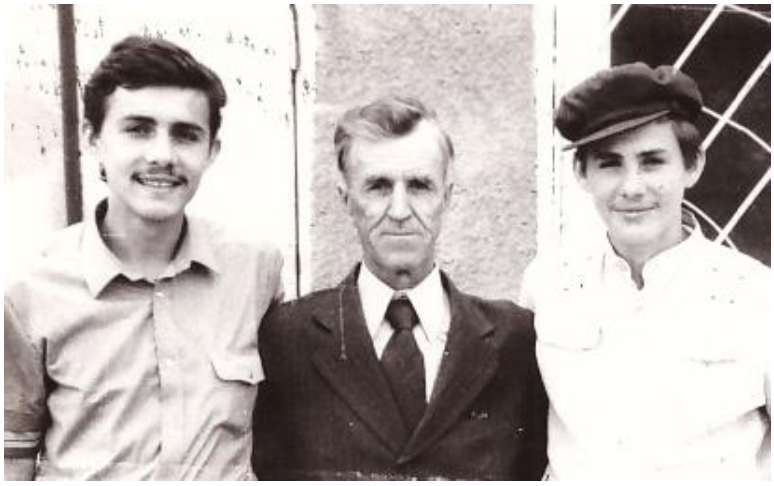

Ф. 7: *Микола Антонович Тихенко з онуками Олексієм та Миколою. 1987 рік життя святкували у Ленінграді. 1988 рік*

Ф. 8: *Після смерті чоловіка Любов Сидорівна Тихенко жила разом з доньками та внуками в місті Запоріжжі. 2005 рік*

УДК 94(477.63)»1939/1945»

Андрій Олександрович Будугай,
асистент кафедри мовної підготовки МННІЦ Білоцерківського національного аграрного університету (м. Біла Церква, Україна)

Дитинство, обпалене війною: доля Григорія Митрофановича Верби з міста Переяслава Київської області

Анотація: *У статті йдеться про нелегкі життєві випробування дитини війни Григорія Митрофановича Верби. У дорослому віці він жив у Переяславі, став видатним педагогом, філологом, музикантом, знавцем філософського вчення Григорія Сковороди. Автор використав досвід живого спілкування з Г. Вербою, результати власних краєзнавчих пошуків.*

Ключові слова: *Григорій Верба, друга світова війна, дитина війни, сирітство, педагог, Переяслав.*

The topic: «***Childhood scorched by war: the fate of Grigory Mitrofanovich Verba from the city of Pereyaslav, Kyiv region***»

Abstract: *This article is about the difficult life trials of a child of war Hrygoriy Mytrofanovytch Verba. In his adulthood he lived in Pereyasliv, he became an outstanding teacher, philologist, musician, connoisseur of Hrygoriy Skovoroda's philosophical teachings. The author used the experience of live communication with H. Verba, the results of own local lore searches.*

Keywords: *Hrygoriy Verba, World War II, a child of war, an orphanhood, a teacher, Pereyasliv.*

Брат Григорій Верба – це сучасний подвижник,
Педагог і дослідник духовних глибин,
Що пізнав перед цим видатний співвітчизник –
Музикант і поет, Царства Божого син

Андрій Будугай [5, с. 5].

Григорій Митрофанович Верба (09.12.1938 – 05.01.2010) був видатним педагогом, філологом і музикантом водночас. Його діяльність як педагога чимало разів відзначалася на різних рівнях. Його музична складова реалізовувалася зі студентських років і до останніх років життя – і грою на скрипці, і співами в різних хорах (а кількома з них він керував).

А в останні два десятиліття свого життя його невтомна натура була зосереджена на вивченні духовної спадщини нашого видатного любосудра Григорія Савича Сковороди.

Відомо, що Г. Сковороду радянська ідеологія позиціонувала кимось на зразок ярого революціонера та атеїстом. Г. Верба доклав чимало зусиль і в буквальному сенсі поклав своє здоров’я, щоб довести, що Г. Сковорода був саме християнським філософом. На цьому він зробив акцент і в самій назві монографії, яку можна вважати «лебединою

піснею» цієї багатогранної людини – «Ключ до християнської філософії Григорія Сковороди» [7].

Ф. 1 – *Григорій Верба презентує свою монографію «Ключ до християнської філософії Григорія Сковороди» у меморіальному музеї Г. Сковороди (Переяслав-Хм., 07.02.2008)*

Ф. 2 – *Сковородознавці Григорій Верба та проф. Дарина Тетерина-Блохин (Чорнухи, 05.10.2007)*

Професор із Німеччини Дарина Дмитрівна Блохин зазначила, що «поява монографії Григорія Верби є унікальним явищем в історії сковородинознавства. Вперше за двісті років було досліджено весь корпус церковнослов'янських віршів Біблії, близько 4 000, які цитує Григорій Сковорода у своїх творах і листах, які обіймають третину всього тексту» [1, с. 242].

Про цей науковий подвиг Г. Верби автор цих рядків писав у спеціальному дослідженні, яке побачило світ у 2017 році у журналі «Вища школа» [2, с. 22-40]. Предметом же цієї публікації є розповідь про опалені випробуваннями Герніки дитячі роки цієї видатної і напрочуд скромної й гуманної людини, яка належить до покоління, яке зараз прийнято називати «дитина війни».

Народився Григорій 9 грудня 1938 року в селі Шевченковому Згурівського району (тоді – Полтавської, а нині – Київської області) в родині колгоспників Митрофана Денисовича і Варвари Захарівни Верб. Як повідав сам Г. Верба, його батьки одружилися в 1933 році – у рік, на який припадає жахливий голодомор, влаштований нелюдським урядом СРСР. У посаг батько Захарко Письменний подарував дочці найцінніше на той час – один пуд (16 кг) зерна. «Пухли від голоду, проте родина вижила» [3, с. 14].

На початку війни батька влада направила на фронт. Але воював він недовго й під Конотопом потрапив у полон. Напівживого від голоду і побоїв Григорія Вербу родині дозволили забрати додому.

А 19 вересня 1943 року, коли німці відступали, то підпалили їхню хату й ця нічна заграва закарбувалася в пам'яті малюка на все життя під страшною назвою «війна» [3, с. 14].

Незабаром батька знову забрали у радянське військо. А через зовсім короткий строк родина отримала похоронку, в якій зазначалося, що 4 листопада 1943 року батько загинув, визволяючи місто Київ. І лише через 50 років, доклавши чимало зусиль,

Г. Вербі вдалося знайти у Пущі Водиці ту братську могилу, в який було поховано і його батька [3, с. 14].

Варварі Захарівні, молодій матері довелося самій ростити й виводити в люди двох малих синів. До 1-го класу початкової школи Гриша пішов у 1946 році. Семирічку же закінчував уже в сусідньому селі Безуглівці, яке розташовувалося за 6 кілометрів від рідного села Шевченкового. До школи діти ходили пішки. І тільки взимку колгосп організовував підвіз школярів волами, запряженими в сани. Одразу по закінченні школи, у липні 1953 року Гриша, за порадою кількох своїх шкільних учителів, поїхав до м. Переяслава-Хмельницького вступати до педучилища [3, с. 14].

Навчання в педучилищі визнавав «як один із найкращих, хоч і важких, періодів у своєму житті […]. Г. Верба згадує, що колектив викладачів училища був сильний, дружний і водночас чуйний. «Особливим прикладом був директор училища заслужений учитель УРСР Пилип Родіонович Захарченко – викладач педагогіки, мудра та інтелігентна від природи людина» [3, с. 14].

Для навчання на музичному інструменті Г. Верба обрав скрипку, з якою не розлучався все своє життя, доки в похилому віці не травмував пальці лівої руки, коли серпом жав траву (пошкодив сухожилля й не міг уже притискати струни належним чином). Григорій був активним учасником художньої самодіяльності. Вистачало часу ще й на заняття спортом. Цікава деталь: його рекорд зі стрибків у висоту стилем «ножиці» (165 см, а Григорій був нижче середнього росту) протримався з 1957 по 1965 рік [3, с. 14].

Ф. 3 – *Григорій Верба (праворуч) – у студентські роки в сценці «Три богатирі»*

Ф. 4 – *Григорій Верба з дочками Оксаною (зліва) і Тетяною (Переяслав-Хм., 2007 р.)*

Закінчив училище Г. Верба з відзнакою, був призначений на посаду вчителя початкових класів. Проте небайдужі до долі сумлінного та здібного напівсироти викладачі йому порадили, як п’ятипроцентнику, продовжити навчання на філологічному факультеті Ніжинського ДПІ ім. Миколи Гоголя (відділення російської мови, літератури та музики) [3, с. 14].

Зарахований у цей заклад Г. Верба був 10 липня 1957 року. Навчався він там п’ять років. Проживав у гуртожитку. Поєднувати мову, літературу і музику молодому сту-

денту було важко: майбутнім учителям літератури доводилося багато читати, а вчителям музики – багато грати. Найулюбленішим місцем проведення вільного від лекційних занять часу була бібліотека [3, с. 14].

Також співав у хорі, яким керував талановитий хормейстер Віктор Михайлович Іконник, який згодом отримав звання народного артиста України. А ще грав у естрадному оркестрі інституту. З першого ж курсу отримував підвищену стипендію. Це для Григорія було дуже важливо, адже з дому допомоги він майже не одержував. Доводилося ще й ночами чи у вихідні підробляти на залізничній станції [3, с. 14].

2 лютого 1960 року в житті Григорія відбулася важлива подія – він одружується на випускниці Ржищівського педучилища Ніні Василівні Ляшенко. Її направили вчителювати у нову початкову школу в рідне для Г. Верби село Шевченкове. Познайомилися вони під час одного з приїздів Григорія до батьківської домівки.

Молодята розписувалися в холодній кімнаті сільради сусіднього села Безуглівка дуже просто. Як свідчить запис у щоденнику Г. Верби: «Немає ні свідків, ні рідні. Немає шлюбних обручок. Немає шампанського. Один лише Бог над нами…» [8, с. 251].. Через все життя подружжя вчителів пронесе свої світлі почуття, долаючи разом усі випробування і примножуючи радості та зберігаючи вірність педагогічній стезі, яка передасться і дітям: шкільним учителем математики стала старша дочка Тетяна (нар. 02.05.1961) і вихователем садочка стала Оксана (нар. 20.10.1971)..

У 1962 році Г. Верба закінчив інститут з червоним дипломом. За успіхи в навчанні керівництво інституту рекомендовало його до вступу в аспірантуру. Але молодий випускник мусив іти «заробляти свій хліб». За направленням Міністерства освіти поїхав разом з дружиною на роботу в Бериславське педучилище Херсонської області. Через відсутність відповідного житла однорічну доньку Таню довелося залишити в батьків дружини [3, с. 14].

Пропрацював на Херсонщині Г. Верба 2 роки. Викладав співи, українську мову, керував хором учнів та викладачів училища. Там же в педучилищі працювала лаборантом і його дружина Ніна [3, с. 14]. Але душа рвалася в рідні краї і в 1964 році Г. Верба перевівся на роботу в рідне Переяслав-Хмельницьке педучилище. Подружжя забрало у батьків доньку й родина була знову разом. Дружина Ніна влаштувалася в Переяславі на роботу вчителем початкових класів до школи-інтернату, де пропрацювала аж до виходу на пенсію.

У переяславському педучилищі Г. Верба викладав музику, російську мову, керував хором. Це були роки напруженої, але натхненної праці. У 1970 році він був призначений завідуючим шкільним відділом, а з 1973 по 1985 рік працював заступником директора з навчально-виховної роботи. Під час роботи в училищі кілька разів обирався депутатом міської Ради [3, с. 14].

Зауважимо, що настільною книгою всієї сім'ї Г. Верби з 1970-х років стала книга Василя Сухомлинського «Серце віддаю дітям». Педагогічним і життєвим кредо було ніколи не принижувати людської гідності ні вчителя, ні учня, ні студента. Як пише О. Будугай у своєму акровірші Г. Вербі, «Подвигом стало життя педагога, / Осяяне променем щирого серця. / Дивна й терниста життєва дорога / Водила не раз на екзамени-герці...» [6, с. 23].

Ф. 5 – *Григорій Верба з мамою, дружиною та доньками*

Ф. 6 – *Григорій Верба перед першим корпусом ПХДПУ*

У 1982 році педагогічне училище відзначило своє 50-річчя. У 1985 році уряд України прийняв рішення перевести його в Білу Церкву, а в Переяславі-Хмельницькому відкрити філію київського педагогічного інституту ім. О.М. Горького. Г. Вербі було запропоновано очолити педучилище в Білій Церкві, проте через сімейні обставини він був змушений відмовитися від цієї цікавої пропозиції. Його призначили директором Переяславської ЗОШ № 4 і вчителем російської мови. Він там пропрацював чотири роки [3, с. 14].

У 1989 році Г. Вербу запросили на роботу в Переяславський педінститут імені Григорія Сковороди (ПХДПУ), де він викладав російську мову, хорове диригування, українську народну музичну творчість [3, с. 14].

З вересня 2008 два роки на всіх факультетах університету вів спецкурс «Сковородинознавство», для якого розробив посібник [10]. Це було останнє місце його роботи.

Любов до музики та художнього слова привели Г. Вербу до поглибленого вивчення спадщини Григорія Сковороди. В одному інтерв'ю на запитання «Що спільного між Вами і Г. Сковородою?» педагог дав таку відповідь: «Важко відповісти на це запитання. Проте, я скажу так: «Він – геній, а мені через 200 років пощастило захистити генія». Народилися в сільських родинах, під знаком Стрільця, у рік Тигра […] Одне в нас ім'я – Григорій» [4, с. 14].

Г. Вербі дійсно довелося своєю титанічною працею захищати ті ідеї великого християнського філософа, які радянська влада всіма способами намагалася викривити. Дивувала його феноменальна працездатність і наполегливість, завдяки яким він і зміг здійснити цей науковий подвиг.

Обірвалося життя педагога-сковородознавця 6 січня 2010 року в місті Переяславі-Хмельницькому, де він і був похований. На могильному пам'ятнику були викарбовані рядки мого колеги Сергія Володимировича Литвиненка, написані ним через кілька днів після смерті цього великого філантропа.

Ф. 7 – *Текст вірша С. Литвиненка «Вербовий шлях», що став епітафією на могилі Григорія Верби*

Вербовий шлях

Віджила, відшуміла верба
Сивим листям уже не тріпоче.
Гілки скрип в серці чуєм хіба,
Що нагадує слово пророче.

Відспівав, відписав, відучив
І зберіг духу рівну поставу.
Передав християнський порив,
Що посіяний був сином Сави.

Провели на Святвечір його…
Мандрівник наш пішов у ті далі,
Де напише багато чого
Ця душа на Господній Скрижалі.

[8, с. 267; 9, с. 5].

***Список використаної літератури*:**

1. Блохин Д. Науковий подвиг Григорія Митрофановича Верби: [стаття] / Григорій Митрофанович Верба: біобібліографічний нарис [серія «Наукова еліта Переяславщини] / Укл.: О. І. Шкіра, А. М. Яковенко та ін. – Переяслав-Хмельницький : ПП «СКД», 2010. – С. 237-246.

2. Будугай А.О. Григорій Верба – філософ-сковородознавець і педагог / Вища школа. – 2017. – № 3. – С. 22-40.

3. Будугай А. О., Литвиненко С. В. Від сільського порогу – до наукового подвигу: [інтерв'ю з Григорієм Вербою; *початок*] / Переяславська рада. – 2007. – № 34 від 21 вересня. – С. 14.

4. Будугай А. О., Литвиненко С.В. Від сільського порогу – до наукового подвигу: [інтерв'ю з Григорієм Вербою; *закінчення*] / Переяславська рада. – 2007. – № 38 від 28 вересня. – С. 14.

5. Будугай А. О. Переяславські етюди: [літератка для школярів] / Святковий вінок: [Збірка творів для дошкільнят і школярів] / О. Д. Будугай. Святковий вінок: [цикл віршів]; О. Д. Будугай, А. О. Будугай. Портовичка: [абетка]; А.О. Будугай. Переяславські етюди: [літератка]; О. Д. Будугай. Сила кохання: [казка]. [Худож. Л. Д. Посух, Н. Г. Зварунчик]. – Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2009. – 64 с.: іл.

6. Будугай О. Д. Подвижник: [акровірш] / Андрій Будугай, Ольга Будугай, Сергій Литвиненко. Слова – світи: [збірка поезій та прози]. – Переяслав-Хмельницький: Вид-во ПП «СКД», 2010. – 144 с. – С. 23.

7. Верба Г. М. Ключ до християнської філософії Григорія Верби (Сковорода і Біблія: Путівник): [монографія]. – Тернопіль: Астон, 2007. – 656 с.

8. Григорій Митрофанович Верба: біобібліографічний нарис [серія «Наукова еліта Переяславщини] / Укл.: О. І. Шкіра, А. М. Яковенко та ін. – Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2010. – 326 с.

9. Литвиненко С. Л. Вербовий шлях: [вірш] / Сергій Литвиненко. – Копилка. – 2010. – № 2 за 13 січня. – С. 5.

10. Сковородинознавство: [навчальний посібник] / Уклад. Г. М. Верба. – Переяслав-Хмельницький: Вид-во «Мухомор», 2008. – 68 с.

УДК 94(477.64)»1939/1945»:355.245

Ольга Дмитрівна Будугай,
канд. філол. наук, доцент кафедри мовної підготовки
МННІЦ Білоцерківського національного аграрного університету
(м. Біла Церква, Україна)

Складна доля Ніни Григорівни Філіпченко (у дівоцтві – Лукаш) з міста Нікополя Дніпропетровської області – дитини війни та юної учасниці війни водночас

Анотація: *У статті йдеться про діяльність у роки Другої світової війни Ніни Григорівни Філіпченко, юної учасниці війни і водночас дитини війни за віком із міста Нікополя Дніпропетровської області та про її післявоєнну долю в мирний час.*

Ключові слова: *Друга світова війна, окупація України, дитина війни, евакуація, навчання у ФЗУ, учасник війни, звільнення, повернення в Україну*.

The topic: «***The difficult fate of Nina Hryhorivna Filipchenko (as a girl – Lukash) from the Nikopol city, Dnipropetrovsk region – a war child and a young participant of the war at the same time***»

Annotation: *The article describes the activities of Nina Hryhorivna Filipchenko, a young participant of the war and at the same time a war child by the age from the Nikopol city, Dnipropetrovsk region, and her postwar fate in a peacetime*.

Key words: *World War II, occupation of Ukraine, child of the war, evacuation, training in Factory Apprenticeship School, the war participant, liberation, coming back to Ukraine.*

Молоде покоління українців має усвідомити роль наслідків війни в історії країни й народу. Доля кожної людини унікальна. А коли людина пережила непересічні роки в історії своєї країни, свого народу, то вона стає важливим свідком цих подій. Роки Другої світової війни вже ставали предметом ряду наукових студій, але зовсім вичерпати цю тему важко. У різний час цю тему досліджували А. Будугай, О. Будугай, Д. Блохин, А. Єрко, Т. Нагайко, Т. Пастушенко, О. Поліщук та ін.

Війна торкнулася чорним крилом кожної родини в Україні. Щороку записи спогадів очевидців війни стають дедалі **актуальнішими**. Сьогодні ми ще можемо запитати у свідків про ті пережиті роки випробувань.

Мета статті – виявити особливості діяльності у роки Другої світової війни Ніни Григорівни Філіпченко як юної учасниці війни і водночас дитини війни за віком, простежити її післявоєнну долю.

Правдиве висвітлення сторінок Другої світової війни, збір даних із живих вуст очевидця допомагає вести наукові дослідження на розширеній документальній базі. Працюючи над проектом «Книга пам’яті: імена замість номерів. Українці – жертви німецьких концентраційних таборів. Остарбайтери. Діти війни», українські й німецькі дослідники, члени НУНО – Німецько-українського наукового Об’єднання імені Юрія Бойка-Блохина (Мюнхен) на чолі з Президентом Дариною Дмитрівною Блохин використо-

вують архіви, опитують представників найстарших поколінь, записують важливі дані про війну з вуст очевидців.

Історики О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк, О. І. Гуржій досліджували період війни і намагалися дати відповідь на запитання «Яка доля чекала населення територій, які окупанти збиралися зробити своїми колоніями?» [1, 407]. Ось про які варіанти вони дізналися. 28 травня 1942 р. Гімлер отримав доповідну записку Генеральний план «Ост». Там було зазначено, що 30-40 млн. поляків, євреїв, росіян, білорусів, українців, циган і представників інших національностей повинні бути знищені і депортовані.

Але були й інші думки. Відомство Альфреда Розенберга, Східне міністерство, 27 квітня 1942 р. підготувало свої зауваження і пропозиції по генеральному плану «Ост». По ньому планувалося переселити 65 відсотків українського населення Галичини до Сибіру. Свої міркування відносно українців висловив і Мартін Борман. У листі від 23 липня 1942 р. Альфреду Розенбегу він повідомив, що «на думку фюрера, досить було навчати місцеве населення , в т.ч. так званих українців, тільки читанню і писемності».

У вересні 1942 р. Гімлер, виступаючи перед керівництвом СС і поліції в Україні, говорив, що «цьому народові не треба давати культуру. Я хочу повторити тут слово в слово те, що сказав мені фюрер. Цілком досить по-перше, щоб діти в школах запам'ятовували шляхові знаки і не кидалися під машину; по-друге, щоб вони навчилися рахувати, але тільки до 25; по-третє, щоб вони вміли писати своє прізвище. Більше їм нічого не треба».

Як відносилися нацисти до України? Рейхскомісар України Еріх Кох завжди повторював, що українці це «унтерменши», що вони повинні бути рабами німців, що немає ніякої України, а є тільки німецька колонія, найкращим засобом керівництва якої є батіг.

За час керівництва Коха в Україні було знищено близько 4 млн. чоловік, а понад 2 млн. відправлено на примусові роботи до Німеччини. Таким чином, українцям у третьому Рейху була уготована доля «білих негрів» – так їх полюбляв називати Еріх Кох [1, 408].

Про що ж розповіла нам в живому спілкуванні українська жінка Ніна Григорівна Філіпченко, якими видалися роки війни для неї самої, її рідних та ровесників?

Доля Ніни Григорівни Філіпченко

Ніна Григорівна Філіпченко (у дівоцтві – Лукаш) народилася 23 квітня 1928 року в селянській родині у селі Городище Нікопольського району Дніпропетровської області. Батько Григорій Мусійович Лукаш закінчив 4 класи середньої школи, що на той час вважалося досить значною освітою. Він мав від природи гострий розум, хороші організаторські здібності. З 1934 року цей здібний чоловік був направлений на роботу в Запорізьку область, де в селі Успенівка очолив колгосп імені Ворошилова.

Мама Лідія Андріївна працювала в цьому ж колгоспі, у бригаді рільників. Одного разу вона захворіла. У селі не могли зрозуміти, чим можна їй допомогти. Коли її нарешті привезли в Гуляйпільську районну лікарню, вже запізно було оперувати запущений апендицит.

Ще молода жінка померла. Залишилися сиротами троє дітей. Ніна була найстаршою. Її молодший брат Гриша народився 1930 року. Наймолодша сестра Тамара народилася 1938 року, тож своєї рідної мами дівчинка й не встигла запам'ятати.

Григорій Мусійович овдовів. Усі сумували за матір'ю. Ніна ходила до школи, багато вчилася, а також узяла на себе клопоти про молодших дітей, всю хатню роботу. Маленькій Тамарі старалася замінити маму, готувала їжу, годувала, доглядала за нею.

Згодом батько одружився вдруге. Другу жінку звали Ольга Петрівна (у дівоцтві Білоблоцька). Вона була 1909 року народження. Старші діти зрозуміли, що у них в домі тепер оселилася мачуха. Маленька Тамара, уперше побачивши цю жінку, дуже зраділа і сказала: «Мамо, я так давно тебе чекала! Чому ти так довго не приходила до нас?».

Дівчинка була ще зовсім маленька, коли рідна мати померла. Тому й повірила, що це повернулася їхня рідна мама. Тільки після закінчення війни Тома випадково дізналася правду про мачуху від далеких родичів. Мачуха Ольга Петрівна дбала про дітей, як про своїх рідних, тож стала для них другою мамою. Діти її поважали і старалися допомагати дорослим.

Напередодні війни Григорій Мусійович отримав роботу в райземвідділі Гуляйпільського районного виконкому. Родина тепер жила в окремому будинку в м. Гуляйполі, на вулиці 9 Січня, розташованій уздовж річки Гайчур.

Про початок війни сім'я дізналася під час районного свята авіації, яке зранку проходило в селі Темирівка Гуляйпільського району. Спершу були збори в клубі, на яких виступав і сам Григорій Мусійович. Він завжди говорив із людьми без папірця, від душі, щиро. Музиканти грали на інструментах, виступали артисти. Панувала атмосфера свята і радості. А потім люди дізналися про початок війни з передачі по радіо. Веселе свято скінчилося.

На початок окупації України Ніні виповнилося 13 років, Гриші 11 років, Тамарі 3 роки. Усі вони стали дітьми війни. Родина не знала, що чекає на кожного з них попереду. Уся країна була зосереджена на відсічі збройній агресії окупантів.

Ф. 1. *Родина Ніни Лукаш: батьки Григорій Мусійович, Лідія Андріївна та діти.*

Ф. 2. *Батько Ніни – Григорій Мусійович Лукаш.*

Почалася мобілізація на фронт, евакуація майна і людей. Мачуха Ольга Петрівна працювала комірником в Гуляйпільському дитячому будинку. Дітей-сиріт теж планували евакуювати на схід країни. Григорій Мусійович поговорив із директором дитбудинку і звернувся до нього з дуже особистим проханням. Він попросив про те, щоб його троє дітей не залишилися самі, якщо він, можливо, не повернеться з фронту, якщо щось недобре трапиться з Ольгою Петрівною. Директор пообіцяв у такому разі оформити дітей як вихованців дитбудинку і подбати про їхню подальшу долю.

Батько Григорій Мусійович пішов на фронт. Він уже побував у боях з окупантами. Одного разу йому вдалося під час ротацій частин, перед самою окупацією Гуляйполя, ще раз побачити родину. Ніна запам'ятала цей дуже щасливий момент, коли тато прийшов до них увечері, постукав у вікно будинку. Радості не було меж. Побачив своїх рідних, правда на дуже короткий час.

Одразу по приїзду тато став на облік у військкоматі, бо знову мав іти на фронт. Трохи побув удома, тоді отримав наказ, попрощався, знову вирушив воювати далі.

Німці вже наближалися до Гуляйполя. Гуляйпільський дитячий будинок вирушив у тривожну евакуацію. Оскільки мачуха працювала в дитбудинку, Ніна, Гриша і Тамара поїхали разом з нею та іншими гуляйпільськими дітьми-сиротами. Згодом прибули в Сталінградську (нині Волгоградську) область.

Дітей з Гуляйполя поселили в місцевому дитячому будинку, згодом до них додалося ще немало дітей з іншого евакуйованого дитбудинку. Отже, в одному приміщенні розмістили сиріт із трьох дитбудинків. Жили тіснувато, але так було набагато безпечніше, ніж на окупованій німцями території країни. Мирилися, допомагали одне одному.

Але ворог захоплював далі нові міста, лінія фронту наближалася вже до Сталінграда. Довелося евакуювати дітей ще далі в тил, на схід. Цього разу приїхали в Казахстан. Нове місце мешкання гуляйпільців тепер було за такою новою адресою: Кизил-Ординська область, Сирдар'їнський район, аул імені Сталіна, будинок № 16. До війни там уже діяв дитячий санаторій для хворих на туберкульоз та на недуги опорно-рухового апарату. Тепер сюди додалося багато нових дітей з евакуйованих дитячих будинків. Вихованці тіснилися в кімнатах. Старші діти допомагали дорослим у всьому. У тилу багато підлітків рано ставали до роботи. Для всіх поколінь у країні діяло актуальне гасло: «Усе для фронту, усе для перемоги!»

Цей казахський аул складався з чотирьох вулиць. Влада надала дитбудинку землю, щоб було де виростити овочі й цим поліпшити харчування вихованців. Але спершу цю піщану землю треба було обробити, насадити овочі, доглядати за ними. Старші діти дитбудинків важко працювали з кетменями в руках на цій твердій землі, власне на сухих пісках. Передусім треба було прорити довгі канали-арики і налагодити зрошування насаджень. У посушливому кліматі без води годі було й сподіватися на врожай.

Кизил-Ординська область розташована на самому півдні Казахстану. Значна частина цієї території позбавлена рослинності, зайнята пісками. Тут панує континентальний і вкрай посушливий клімат. Зима коротка й малосніжна. А літо сухе, спекотне й довге. Степовикам з Гуляйполя до спеки не звикати. Але все ж цей клімат був і для них дуже виснажливим.

Дорослих здорових чоловіків у тилу бракувало, їх забрала від своїх осель війна. Усі старші вихованці дитбудинку, а з ними Ніна й Гриша Лукаші важко працювали на цьому сухому піщаному ґрунті. Вже тоді багато в кого з цих дітей здоров'я було підір-

ване непосильною працею. Мала сестричка Тамара частіше залишалася коло мачухи Ольги Петрівни, яка продовжувала працювати комірником дитбудинку.

Згодом старшим дітям запропонували стати учнями в школах ФЗУ (фабрично-заводського учнівства). Ніна й Гриша охоче пішли на навчання. Місцева школа ФЗУ готувала кваліфікованих працівників для залізниці, кондукторів, ремонтників. За віком брат і сестра були ще замалі для ФЗУ. Довелося Ніні «приписати» собі рік, тобто додати віку, щоб стати ученицею. Гришу на прохання мачухи прийняли теж, бо хлопців зазвичай на залізниці завжди більше. У воєнний час підліткам нерідко доводилося додавали собі зайві роки. Війна примушувала скоротити дитинство й швидше дорослішати.

Ніна Лукаш навчалася добре, була кмітлива, організована, сумлінна у всіх справах, які їй доручалися. Це помітили її вчителі. Навчання тривало повних 6 місяців: з вересня по березень. Ніна добре засвоїла матеріал і склала іспити. Але під кінець курсу кілька викладачів захворіли на тиф. Ніну попросили продовжити перебування в ФЗУ, але вже не як учениці. Ніна викладала матеріал в інших групах, заміняла хворих учителів. Дівчина отримала грамоту за успішне навчання.

Потім була робота на залізниці. У роки війни вся залізниця стала особливо важливим стратегічним об’єктом, бо через неї переправляли в тил і на фронт не тільки продукти харчування, але й численні боєприпаси, багато зброї, як тоді казали: «Постачали фронту живу силу й техніку».

Випускники ФЗУ отримали військову форму, несли військову службу. Їм видавали зброю для захисту залізничних об’єктів. Так, разом зі своїми однолітками, юна Ніна й стала учасницею війни. Працювала диспетчером на залізниці, згодом вже мала посаду помічника командира взводу (помкомвзводу). Ці зовсім юні, малодосвідчені й ще неповнолітні захисники рідної країни вносили свою посильну лепту в перемогу над ворогом. Вони ще не були дорослими людьми, але виконували дорослі завдання і не ремствували, що їхня праця була настільки важка не за їхнім віком і незрілими фізичними силами. Гриша вивчився у ФЗУ на слюсаря і поїхав працювати в Кизил-Орду.

Війна тривала. Відбувся перелом в її ході. Німців почали тіснити назад, на захід. Прийшов час звільнення Запорізької області.

Звільнена Україна постала зруйнованою, понищеною. Історики пишуть: «Якими ж були підсумки Другої світової війни? Найдорожчі і найболючіші втрати – людські. Населення України на початку 1941 р. становило 41,9 млн., а у 1945 р. – 27,4 млн. чол. За період війни населення скоротилося на 14,5 млн. чол. Великими були і матеріальні втрати. Загарбники зруйнували понад 700 міст і 28 тис. сіл, 15 тис. промислових об’єктів, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. закладів освіти і науки, 19 тис. бібліотек. 250 українських сіл зазнали долі Хотині. Загальна сума втрат сягнула 1,5 млн. крб.» [1, 423].

Дитбудинок повернувся з Казахстану в рідне Гуляйполе у березні 1944 року. Ніна пішла у військкомат і запитала про фронтову долю рідного батька. Виявилося, що він загинув. На Гуляйпільський військкомат похоронка на Григорія Мусійовича Лукаша прийшла ще до повернення Лукашів з евакуації. Дізнавшись про цю гірку втрату, Ніна була в розпачі. Але вирішила одразу не повідомляти рідним про те, що отримала таку страшну для близьких людей новину. Вона дізналася про долю батька першою і тільки згодом повідомила про все Ользі Петрівні, братові Гриші та сестрі Тамарі.

Мачуха Ольга Петрівна продовжувала працювати комірником Гуляйпільського дитбудинку. Ніна їй багато в чому допомагала. Колишній будинок сім'ї Лукаш на вулиці 9 Січня вже був зайнятий іншими мешканцями. Тому мачуха пішла у виконком і нагадала, що її чоловік до війни працював там у земвідділі. Попросила поради, куди їй з дітьми-напівсиротами тепер подітися, бо не мають де жити після повернення з евакуації. У виконкомі дали адресу одного будинку на 4 кімнати. Тут мешкала літня сімейна й бездітна пара.

Ці люди виділили пожильцям одну кімнату. Маленька Тамара спала біля груби. Її ліжко було відокремлене: завішене, як ширмою, покривалом від решти кімнати. Хотілося створити маленькій дитині хоч якийсь затишок.

Усі жили бідно й важко працювали, щоб відновити розорене війною господарство.

Ф. 3. *Молоде подружжя – Ніна та Анатолій Філіпченки.*

Ф. 4. *У колі родини Філіпченко. Ніна та Анатолій – крайні справа.*

Ніна Лукаш пройшла курси бухгалтерів і працювала в касі виконкому. Там не тільки видавали зарплату працівникам, але й приймали від населення комунальні платежі. Потім в Гуляйполі відновила свою роботу промартіль «Хімік», яка випускала матеріали для фарбування. Ніна пішла працювати туди в бухгалтерію. Саме тут Ніна зустріла свого судженого, свою долю.

В одному кабінеті з нею працював молодий бухгалтер Гуляйпільської взуттєвої фабрики Анатолій Іванович Філіпченко. Стара взуттєва фабрика мала тоді мало власних виробничих площ і її бухгалтери працювали в орендованому приміщенні промислової артілі «Хімік».

Тож Ніна й Толя познайомилися на роботі. Вони подобалися один одному, але довго не наважувалися активно спілкуватися. Одного дня мачуха зайшла на роботу до Ніни й побачила Анатолія. Він сподобався Ользі Петрівні своїм урівноваженим характером, розумом і скромністю. Вона тоді сказала Ніні: «Поглянь, який хороший хлопець працює з тобою. От якби був у мене такий зять…». Яким же був Анатолій Філіпченко?

Толя народився 11 жовтня 1924 року, дуже добре навчався в Гуляйпільській СШ № 1. Відслужив два роки в армії, був на фронті, тоді повернувся. Він любив спорт і був хорошим математиком. У роки війни юному Анатолієві Філіпченку довелося воювати. Під Кривим Рогом його було сильно поранено. Операцію в медсанбаті робили

під бомбардуванням. Уранці хірург оглядав поранених і побачив, що прооперований 19-річний боєць був увесь сивий.

Ф. 5. *Родина Філіпченко.*

Ф. 6. *Фото мами Анатолія Ольги Яківни Філіпченко*.

Ф. 5. *1-й ряд: сестра Анатолія Валентина Пилипенко, мама Ольга Яківна з онуком Костянтином, Ніна; 2-й ряд: брат Віктор, Анатолій Філіпченко*.

Пів року Анатолій лікувався у шпиталях. Потім знову пішов на фронт, коли вже йшли бої за Прибалтику. Отримав медаль «За відвагу», коли довелося на передовій забезпечувати кілька діб зв'язок між батареєю та спостережним пунктом командування. Перенесене поранення нагадувало Анатолію про війну протягом усього подальшого життя.

Більш тісно молоді люди почали спілкуватися після одного випадку. Одного разу після роботи вони разом випускали номер стінної газети, бо наближалося одне зі свят. Толя гарно вивів на великому аркуші паперу заголовок стіннівки. Ніна вписала від руки замітки до рубрик газети. Після цієї спільної роботи Анатолій провів Ніну додому і запропонував їй зустрічатися. Ніна погодилася.

7.11.1947 молодята побралися. Ніна Лукаш змінила своє прізвище на Філіпченко. Вона перейшла жити в дім чоловіка на вулицю Красноармійську. За все спільне життя вони не вимовили один одному жодного грубого слова, завжди розуміли й підтримували один одного.

Ніна знайшла спільну мову з рідними чоловіка, зі свекрухою Ольгою Яківною (1898-1978), удовою. Коли в 1938 році не повернувся додому після арешту працівниками НКВС її чоловік Іван Дмитрович, удові все подальше життя довелося самій дбати про п’ятьох дітей.

Батько Анатолія Івановича – Іван Дмитрович Філіпченко (1896-1938) – ще до війни був незаконно репресований, а тоді реабілітований владою. Ольга Яківна Філіпченко (у дівоцтві Чайковська) пережила війну важко, бо старшу дочку Раїсу (1923-2002) забрали до Німеччини на примусові роботи. Раїсині коси почали сивіти ще в «телячому»

вагоні по дорозі в неволю. Син Анатолій воював і мав поранення. Поруч з мамою пережили окупацію діти війни: син Вітя (1928 р. н.), дочки Валя (1926 р. н.) та Галя (1937 р. н.).

Ф. 7. *Фото на дошку пошани Ніни Філіпченко.*

На столе — цветы: в день, когда делался этот снимок, Анатолию Ивановичу Филипченко, одному из рядовых Великой Победы, а нынче работнику издательства «Коммунар» Запорожского обкома партии, исполнилось шестьдесят. Ему было только девятнадцать, когда в феврале 44-го под Кривым Рогом его тяжело ранило. Медсанбат. Во время операции началась жесточайшая бомбежка. Утром следующего дня хирург, производящий осмотр, остановился возле него: «Хлопчик! Да ведь ты же совсем седой!». Полгода пролежал солдат в госпиталях, а на передовую попал, когда бои уже шли в Прибалтике. Вскоре был награжден медалью «За отвагу».

Никакого особого подвига, как утверждает Анатолий Иванович, он не совершал. Просто была тяжелая и опасная работа. Например, четверо бойцов из отделения связи вышли из строя, а остальные четверо несколько суток под огнем противника поддерживали связь батареи с наблюдательным пунктом командования.

В. ИСАЕНКО, Д. ШИЛИН.

★ МЫ — ИН
НАЦИОНА
С ИМ
ГЕР
В годы второ
ны в итальянс
Сопротивления
лее пяти ты
граждан. Один
дор Полетаев.
Итальянский
М. Марцу в
«Бессмертный
так описывает
таева: «В гора
лено от Гену
щую из Кант

Ф. 8. *Фото статті з газети «Запорізька правда» про 60-річчя Анатолія Івановича Філіпченка.*

У мирний час інколи приїздив у гості до мами брат Нініного чоловіка Віктор, уже офіцер армії. Віктор Іванович закінчив військове училище, а тоді служив далеко від дому в гарячих точках країни. У сусідньому дворі у власному будинку жила сестра Толі Валентина Іванівна Пилипенко з чоловіком Григорієм Федоровичем (1915-1984), офіцером міліції. Валентина Іванівна працювала секретарем у Гуляйпільській СШ №1.

У гості приходили рідні сестри Толі: Раїса Іванівна Савченко, яка вчителювала у восьмирічній школі № 8 та Галина Іванівна Яковенко, лаборант СШ № 1 з чоловіком Олександром Степановичем, викладачем школи водіїв ДОСААФ.

Через деякий час Ніна й Толя вже вдвох працювали на Гуляйпільській взуттєвій фабриці № 25. На фабриці виготовляли чоловіче взуття, кімнатні капці, взуття для хлопчиків. Анатолій Іванович працював у бухгалтерії. Ніна Григорівна – у плановому відділі фабрики.

Подружжя Філіпченко виховало сина Віктора й дочку Людмилу, дало їм вищу освіту. 9 липня 1950 року у них народився син Віктор, який здобув освіту інженера й працював у Запоріжжі на заводі «Іскра». 7 січня 1953 року народилася дочка Людмила, яка пішла професійною стежиною матері. Працювала в плановому відділі «Дніпроенерго».

Мачуха Ольга Петрівна раділа за успіхи дітей та онуків. Вона померла 1978 року.

Коли в Запоріжжі створили обласне швейне об'єднання від «Київоблпрому», Ніна Григорівна та Анатолій Іванович Філіпченко переїхали в обласний центр. Ніна Григорівна працювала на Запорізькій фабриці до 1983 року, до самої пенсії. Була на посаді заступника начальника планового відділу. Користувалася повагою в колег і керівництва, отримала відзнаки й грамоти за свою сумлінну працю. Нагороджена орденом «Знак пошани». Анатолій Іванович працював головним бухгалтером на Запорізькому обласному видавництві «Комунар».

Діти Віктор та Людмила мають вже свої сім'ї. Народилися онуки Костянтин, Яна, Артур. Є правнуки. Анатолій Іванович Філіпченко помер у Запоріжжі 05.08.1998.

Зараз Ніна Григорівна мешкає в місті Нікополі Дніпропетровської області в родині дочки Людмили Анатоліївни й зятя Володимира Ілліча Стадників. Спогадами про минулі роки свого життя вона ділиться з молодшими членами родини. Ми бачимо приклад неординарної долі, коли дитина війни стала учасником війни.

Сестра Ніни **Тамара Григорівна Лукаш** закінчила школу в 1955 році і вступила до Запорізького медичного училища. У 1958 році після закінчення медучилища вона була скерована на роботу в місто Турка, що на півдні Львівської області. На той період там була дуже складна обстановка. Але Тамару Григорівну прийняли в колективі нормально.

У Турці вона зустріла свого майбутнього чоловіка, Романа Тадейовича Кузьмака. Вони полюбили один одного. Але батьки Романа були категорично проти одруження сина «на москальці». Закоханий юнак пішов проти волі рідних. У 1959 році молодята одружилися. У них народилося двоє діток: Лариса (15.121960) та Сергей (26.10.1964).

Ф. 9. *Ніна Григорівна Філіпченко на заслуженому відпочинку.*

У 1975 році Роман Тадейович був запрошений як висококваліфікований фахівець на Нікопольський південно-трубний завод і вони з сім'єю переїхали в Нікополь. Тут живуть до сих пір разом, у травні 2019 року відсвяткували 60-річчя одруження, так зване діамантове весілля.

Отже, молодь років війни не залишилася осторонь, коли рідна земля потребувала допомоги, а країна була в небезпеці. Нинішнім поколінням треба не забувати уроків війни, знаходити шляхи порозуміння й співпраці заради мирного майбутнього.

Література:

1. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.]; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т.– Черкаси: ЧДТУ, 2016. – 644 с.
2. Кизилординська область. Вікіпедія. – Код доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/ Кизилординська_область.
3. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980) – Код доступу: http://sum.in.ua/s/fzu.

УДК 94(100)»1939/1945»-058.65

Людмила Григорівна Дубченко,
викладач української мови та літератури; викладач-методист; голова циклової комісії дисциплін курсу загальноосвітньої підготовки Білоцерківського коледжу сервісу та дизайну (м. Біла Церква, Україна)

Війна і ... фото на згадку: долі дітей війни Григорія Афанасійовича Хоменка та Катерини Миколаївни Хоменко (у дівоцтві – Сохацька)

Анотація: *У статті, написаній у формі нарису, йдеться про дійсні факти, події з життя роду Хоменко-Сохацьких, відтворені як спогади дітей війни Григорія Афанасійовича Хоменка та Катерини Миколаївни Хоменко (в дівоцтві – Сохацької).*

Ключові слова: *діти війни, остарбайтери, листи з фронту, «пропав без вісті», репресований, реабілітований, спогади повоєнного дитинства*.

The topic: «***War and ... a photo for memories: the fate of the war children Hryhorii Afanasyevich Khomenko and Kateryna Mykolaivna Khomenko (maiden surname - Sokhatska)***»

Annotation: *The article, written in the form of an essay, deals with the real facts, events of the Khomenko-Sokhatska family life, recreated as memories of war children Hryhorii*

Afanasyevich Khomenko and Kateryna Mykolaivna Khomenko (maiden surname - Sokhatska).

Key words: *war children, ostarbeiters, letters from the front, «missing», repressed, rehabilitated, memories of the post-war childhood*.

Стаття є ***актуальною***, бо представлений у ній матеріал з життя двох родів (Хоменко, Сохацькі) є достовірним підтвердженням життя українського народу в період від початку XX століття і по сьогодні та може слугувати підґрунтям для подальшого дослідження фактів репресій сталінського режиму, німецької окупації України (1941-1943 рр.), повоєнного життя українського села.

Мета статті: на прикладі двох українських селянських родин з Полтавщини – Хоменко та Сохацькі – ***показати*** трагедію українського народу, пов'язану з періодом громадянської, Другої світової воєн, Голодомору 1932-1933 рр., сталінських репресій, повоєнних років; ***умотивувати*** наступні покоління дослідників продовжувати пошук інформації про межові ситуації в житті нашої країни; ***націлити*** молоде покоління українців на усвідомлення необхідності збереження родовідного зв'язку та генетичної пам'яті поколінь, ***виховувати*** повагу до своєї родини, роду, України.

Григорій Афанасійович Хоменко

Тримаю в руках фото, якому 22 червня 2021 року виповнилося 80!

80 років тому зі станції Синча приїхав до маленького хутора Григорівка (а в просторіччі – Марковщина, бо ж колись, ще за кріпацтва, ці землі належали пану Марковському) фотограф, щоб зняти один день із життя колгоспу «9 Січня», що в Комишнянському (нині – Миргородському) районі Полтавщини. Він уже знав, що всі фотознімки цього дня будуть пам'ятними ... гірким спогадом...

Це фото особливо дороге моєму батькові, Григорію Афанасійовичу Хоменку (народився 07.05.1936). Зі старого, пожовклого від часу знімка дивляться вдумливі карі очі (я їх добре пам'ятаю!) моєї бабусі Віри, поруч – Галя, рідна сестра мого дідуся Афанасія (хоч дідусем бабуся Віра просила його не називати: загинув на війні, коли пішов 29 рік!..), а в центрі – маленький п'ятирічний хлопчик.

Хлопчик у вишитій маминими руками сорочині, яку вдягати слід було на свята, хвацько підперезаний шкіряним пояском, а в руці тримає квіточку: це мама дали... Багато років по тому хлопчик стане моїм татом. А покищо він слухняно позує фотографу, стоячи на стільчику в садку (садок дбайливо доглядали бабуся Марина).

Я з дитинства пам'ятаю це фото, про яке бабуся розповідала нам: «Того дня, діти, війна почалася, німець на нас напав».

З родини мого прадіда, Афанасія Петровича Хоменка (1876-1943) та Марини Іванівни Хоменко (в дівоцтві – Романенко) (1881-1962), на фронт пішли сини Афанасій (мій дід; 1916 р.н.), Іван (1922 р.н.), донька Марія (1926 р.н.). А доньку Галину (1911 р.н.; ту, що на фото) було силоміць відправлено на роботу до Німеччини.

Маленький Гриша Хоменко (а по вуличному – Гриша Гудків, бо так прозвали дідуся Афанасія за гучний голос, а прізвисько поширювалося й на його дітей-онуків) все так же, як і вчора, 21 червня 1941 року, хотів разом з хлопцями побігати по сільському кладовищу, яке було за парканом їхньої, Хоменкової, хати. Загнуздати минулорічні соняшничини – і гайда скакати «на конях»... Ось така розвага! Але чомусь у мами очі не веселі, а бабуся плачуть... І це – перший спогад про війну!

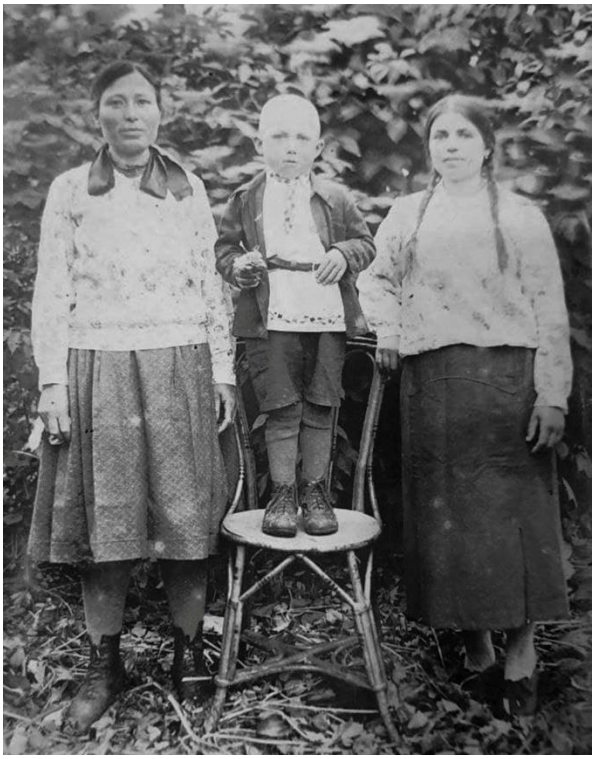

Ф. 1. *Віра Якимівна Хоменко (зліва), Галина Афанасіївна Хоменко (Білозуб) (справа), Григорій Хоменко (у центрі). 22.06. 1941 р.*

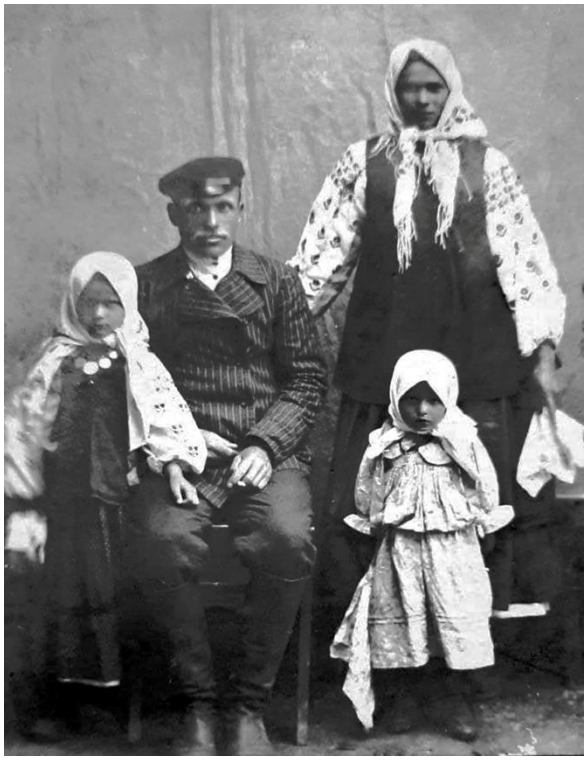

Ф. 2. *Федір Якимович Заліський з дружиною Надією Трохимівною та доньками Наталею, Уляною. Орієнтовно 1929 рік.*

Потім мама щодня ходила копати траншеї, щоб танки німецькі не пройшли, а він, допитливо зазираючи своїми голубими, як небо, очима у вицвілі добрі очі бабусі Марини, слухатиме її розповіді про колишнє життя: як дівувала (а роду була багатого; її й зараз називають «шинкаркою» або ще «Шинкаренкова Марина», бо шинок у селі її батьки тримали), як заміж пішла за безземельного, безрідного Хоменка, бо ж покохала свого красивого, голосистого Фанька.

Її батьки – Романенки – побудували молодятам будинок. Поруч – рідні брати з родинами: Степан, Федір, Вантелій (Пантелій)... Малий Гриша їх добре знає, бо живуть вони і зараз усі хутором. До речі, бабуся Марина розказували онукові, що їхній куток на хуторі всі звуть Базилевщина, бо за одноосібного життя (до революції 1917 року) жив тут пан Базилевський, який побудував школу (незабаром Гриша буде в ній навчатися). Часто бігає хлопчик у гості до бабусі Степанихи, бабусі Федорихи та бабусі Вантеліїхи (одружену жінку на Полтавщині традиційно називали за іменем її чоловіка), особливо полюбляє Різдвяні святки: бабусі щедро частують малого...

Увесь рід Романенків – люди заможні, освічені: лікарі, медсестри, бухгалтери... А ще – добрі. Марина Іванівна стала першою мамою своїй невістці Вірі Якимівні Заліській, моїй бабусі, яка своєї рідної матері не пам'ятала, бо померла вона, коли Вірочці було шість місяців...

Батько Віри, Заліський Яким Іванович (1859-1933), сам виховував дітей. А було їх шестеро: Федір (1896-1933), Михайло (1899-1944), Гапка (Агафія; 1901-1983), Христина (1903-1988), Уляна (1908-1992), Віра (1910-1997). Дуже працьовитим був Яким Іванович, майстром на всі руки. Дружину Марію Іванівну (≈ 1866-1911) жалів, поважав, кохав, але від хвороби не вберіг. Не стало мами у дітей у травні 1911 року.

Коли старший син Федір одружився з Лисенко Надією Трохимівною (1900-1933), то саме Надежда (так її в родині називали) допомагала опікуватися меншими дітьми – Уляною та Вірою.

Віра Якимівна в усіх спогадах про свою велику родину завжди тепло говорила про справедливість, розум, порядність тата, шкодувала, що в голодні 1933 та 1934 втратила батька, брата Федора, його вагітну третьою дитиною дружину Надежду та їхніх діток – Наталію (1922-1934) і Уляну (1925-1934)...

Коли прийшли німці, то спочатку колгоспи скасували, але потім, зрозумівши, що за колгоспного устрою данину з селян збирати легше, – відновили. І це наступний спогад мого тата.

Болісним було прощання з тіткою Галею, яку забрали на примусові роботи до Німеччини... Добре запам'яталася семирічному Гриші хвороба і смерть дідуся Афанасія, який пішов, як в народі кажуть, за водою у травні 1943 року, так і не дочекавши кінця війни.

Але тяжчою була втрата маленької тітки Каті (Катя – пізня дитина: народилася – тоді казали: знайшлася, – коли обом її батькам було вже за п'ятдесят). Катя була на пів року менша за свого племінника Гришу. Росли разом, гралися, як рідні брат з сестрою...

У народі побутує твердження, що не можна давати ім'я новонародженій дитині таке ж саме, як уже було в нині покійної дитини. А Марина та Афанасій, гірко сумуючи за померлою в дівоцтві донькою Катериною, назвали в її пам'ять свою останню дитину теж Катею...

Малий Гриша гнав худобу з пасовища додому. Навіть корова і вівці плуталися в павутинні (бабине літо вповні!), а хлопчик все затулявся від нього рукою, змахував з одягу та обличчя і думав, що найгірше – це набридливо-приставуче павутиння – скоро буде позаду, бо ж ось-ось уже й будинок їхній. Але найгірше чекало вдома: не стало його Каті!..

Тато пригадує, що померла Катя восени 1943. Вона хворіла на скарлатину, дуже тяжко хворіла, а лікувати було нікому та й нічим. Німці щойно відступили, лікарні в селі ще не було...

Добре запам'ятав Гриша, як відступали німецькі війська: один солдат у вікно заглянув... Нацисти, відступаючи, забирали в селян худобу. В Хоменків забрали корову Булану, але вона сама наступного дня повернулася, а от через річку перейти не могла, тому понад берегом ходила. Бабуся Марина її привела додому. Пізніше саме ця корова буде плутатися у павутинні, коли помиратиме маленька Катя...

Після того, як було звільнено Україну від німецьких окупантів, у селі знову почала працювати початкова школа (1-4 класи; та сама школа, яку пан Базилевський за власний кошт побудував). Гриша вступив до першого класу. Мама йому пошила полотняну торбинку для книжок. Зошитів не було, у школі давали шпалери, на яких діти й училися писати. Чорнило теж було саморобним: виготовляли його з квасного буряка.

У класі було багато, так званих, дітей-переростків – тих, хто через війну не зміг вчасно піти до школи. Гриша навчався добре, охоче.

У 1945 році повернувся з війни дядя Ваня (за освітою – бухгалтер). Гриша пам'ятає, як не відмикав йому хати, бо бабуся пішли з дому й суворо наказали чужих не пускати. Дядя Ваня пробув удома лише один день, бо поїхав воювати на Далекий Схід, де й залишився уже після перемоги над Японією. До речі, Далекий Схід став рідним ще од-

ному братові татової бабусі Марини (імені його тато не пам'ятає, знає про нього з розповідей своєї бабусі), який ще молодим поїхав так далеко від України, а пізніше прихистив у себе й племінника Івана.

Ф. 3. *Іван Афанасійович Хоменко з дружиною Іриною та дітьми Колею і Валею.*

Ф. 4. *Афанасій Афанасійович Хоменко (справа) під час служби в армії. м. Миколаїв, 1938 рік.*

Приємний спогад залишився в малого від повернення з німецького рабства тітки Галі, її заміжжя з Білозубом Тимофієм, їхній переїзд в радгосп «Вирішальний»...

Один з болючих спогадів про війну – каліцтво його дядька Хоменка Василя, якого Гриша називав просто по імені й на «ти», бо ж був меншим за нього лише на сім років. Як і всі хлопчаки, Васько був допитливим: порох видовбував з патронів, міни «досліджував», нерозірвані снаряди, різне фашистське озброєння. От одного разу й розірвався в його лівій руці якийсь вибухонебезпечний предмет, залишивши руку дуже пошкодженою. Проте зусиллям волі Вася навчився нею робити все: садити городину, доглядати худобу, майструвати...

Не пам'ятає Гриша, на жаль, свого батька Афанасія Афанасійовича, бо коли ще був зовсім маленьким, тата призвали служити в армію в місто Миколаїв (служив у кавалерії), де він після служби залишився навчатися в сільськогосподарському технікумі, по закінченні якого мріяв залишитися працювати тут же. Знайшов квартиру, щоб можна було перевезти дружину й сина до себе. Віра й квартиру оглянула (розповідала мені, що вона – молода, щира, працьовита – відразу сподобалася господарці квартири), і документи на переїзд у Миколаїв були готові. Сподівалася молода родина Афанасія та Віри Хоменко на довге, щасливе життя, та все змінив фатальний 1941...

Миколаївським військовим комісаріатом Афанасія було призвано на фронт. Надсилав листи рідко – скупі, короткі. Чекали їх усі. Війна принесла в родину Хоменко смерть Афанасія Петровича, Каті, каліцтво Василя, а потім – жахливу звістку: в січні 1945 «пропав безвісті червоноармієць Афанасій Афанасійович Хоменко»... Афанасій був стрілком 9-ї гвардійської козачої кавалерійської дивізії 2- го Українського фронту (польова пошта 04533»а»). Остання звістка від нього датована 11.11.1944 року...

Коротке життя, та генетична пам'ять... довга. Мій брат Віктор такий же співучий і голосистий, як і його дід-прадід, а в мене – очі й посмішка Афанасія-молодшого. Мій

старший син Олексій першим знайшов інформацію в інтернетмережі про прадіда, а донька Катерина отримала в 9-му класі 12 балів за твір про Другу світову війну, в якому – зворушлива розповідь і про її прадідуся...

П'ятий клас закінчив мій тато у селі Клюшниківка, що за 7 кілометрів від Григорівки. Піонером не став. Мабуть, козацький дух полтавського соцького прапрадіда Заліського Івана (за маминою лінією) озвався в юнакові... А вже обов'язкову семирічку – у селищі Синча, куди він разом зі своєю мамою Вірою Якимівною переїхав жити.

Мама працювала в радгоспі «Вирішальний» (пригадує тато: великий був радгосп), за роботу отримувала гроші, а не трудодні, як у колгоспі. Але робота була, як і в колгоспі, важкою: наприклад, дві жінки мали за день завантажити цілий вагон цукровим буряком, який потім відправляли на Оріхівський цукровий завод, що неподалік від вузлової станції Ромодан.

Хоч як любила свого єдиного сина Віра Якимівна, проте й працювати привчала з раннього дитинства. Коли Гриші було 6 років, він уже пас корову, овець, носив у шулії молоко на молочарню в село Сохацьке (за три кілометри від дому), допомагав Шуркові Чепурку пасти його козу Райку...

І зараз гірко згадує Григорій Афанасійович: думав, що ніколи не висплюся, рано треба було вставати, як тільки сходило сонце... Одного разу на світанку знімав корову Булану з прив'язі, а вона, відганяючи головою всюдисущих набридливих мух, проткнула рогом хлопчику сорочку. Ця сорочка з грубого домотканого полотна (вона й до тіла не приставала), врятувала життя шестирічному хлопчику. «Це, певно, ангел-охоронець врятував мене. Як рятував не раз у житті...» – роздумує тато.

Корів запрягали, щоб возом перевозити урожай з городу (частина городу була за хутором). Ось маленький Гриша, поки мама з бабусею та Василем завантажували картоплю на віз, пустуючи, заліз на дишло, а корова Булана з телицею рушили, хлопчик упав під віз, і колесо переїхало йому ногу. Але ж залишився живим, і нога – ціла, поболіла тільки трохи... Ангел-охоронець врятував!..

Тато пригадує, як довгими зимовими вечорами мама, коли вишивала рушники, сорочки, пряла на прядку при каганці (бо лампи навіть не було), розповідала малому Гриші (а пізніше й нам, онукам, тільки вже при світлі електролампочок в люстрі) про гірко-болючі часи громадянської війни: як тата її били шомполами то петлюрівці, то денікінці, то махновці – що й стеля була в крові. Били за те, що син його Михайло пішов добровольцем воювати за червоних, за ідею комунізму. А тато наказували Уляні та Вірі: ховайтеся, дівчата!.. І малі тікали, ховалися на пів ночі в лопухах.

Махновці й фотокартку Михайла забрали: ми його знайдемо!.. Та не знайшли... Коли ж Михайло повернувся додому з фронту, то малі Уляна та Віра на колінах просили тата, щоб не виганяв Мишка з дому... (Я й зараз в уяві бачу повні сліз очі бабусі Віри, коли вона розповідала про цю трагедію – трагедію не лише родини, а й усього народу).

А ще пригадується татові (з розповідей бабусі Марини) моторошна історія про загибель двох синів пана Базилевського, з якими ще зі шкільних років товаришував Михайло Заліський. Коли на хутір прийшли червоні, то обох хлопців забрали на станцію Синча. Михайло, коли дізнався про це, то й коня загнав на смерть, так поспішав, відчуваючи лихо. Та не встиг! Заставили червоні командири паничів постріляти один одного... Комуніст, голова селищної ради в Корсунівці, Михайло Заліський рано пішов з життя через фізичний біль від ран громадянської війни, в інтернаціоналістську ідею якої вірив скільки було його життя...

Тато далі мережить нитку спогадів: після закінчення школи – робота в радгоспі, навчання в Сталінській (нині – Донецькій ГПШ (гірничо-промислова школа), робота на шахті імені Йосипа Сталіна в місті Горлівка, служба в армії (м. Калінінград, м. Шепетівка; 1955-1958; і зараз згадує син кавалериста Афанасія Хоменка зустріч військовослужбовців з кандидатом у депутати Верховної Ради СРСР від Шепетівського округу, маршалом С.М. Будьонним, командиром Першої кінної армії, у вересні 1957 року).

Згадує тато й навчання в Лозівській школі механізації, що в Богодухові Харківської області. Він мріяв про інститут, але тяжка хвороба матері завадила втілити цю мрію. Згадує одруження з Катериною Миколаївною Сохацькою (08.03.1961), переїзд до Запорізької області (1961 р.), народження сина Віктора (01.01.1962) та мене, доньки Людмили (13.10.1963)...

Ф. 5. *Григорій Хоменко (перший зліва направо) – учень Лозівської школи механізації. м. Богодухів. 1959 рік.*

Ф. 6. *Григорій та Катерина Хоменки. 23.04. 1961 р.*

Катерина Миколаївна Хоменко

Щоранку й щовечора моя мама, Хоменко Катерина Миколаївна (народилася 07.02. 1943 р.), звертаючись молитвою до Бога, стоїть перед іконою Покрови Пресвятої Богородиці. Ця ікона – наш спадок, наш оберіг, наша родовідна пам'ять...

Колись цією іконою мою бабусю Антоніну Степанівну (1903-1986) та її чоловіка Йосипа Йосиповича (1895-1937) далекого 1922 року благословляли батьки на щасливе й довге подружнє життя. Життя й справді було щасливим: молодята кохали одне одного, побудували гарний будинок з великими вікнами та подвійними рамами (подвійні рами – «двойняки» – була рідкість на той час), щоб було тепло взимку; викопали колодязь на подвір'ї (джерельний смак його води я пам'ятаю й досі).

У селі жартували: випила Антоніна води зі свого колодязя – й завагітніла. Народила первістка Володю (1929-1933), а потім Раю (1931 р.н.). Йосип, уже маючи освіту бухгалтера та працюючи в колгоспі «9 Січня» за спеціальністю, мріяв, щоб і його дружи-

на продовжила навчання – стала фахівцем. Та не судилося... Антоніна гадала, що найбільше горе вона вже пережила, коли помер маленький синочок Володя (за ним бабуся Тоня плакала до кінця днів своїх), але не здогадувалася, що чекає її попереду.

У листопаді 1937 року Йосипа посередодня забрав «чорий ворон». Чоловік заспокоював дружину, що скоро він повернеться, бо це якесь непорозуміння, адже його добре знають у районному центрі, поважають у селі. Щодня бігала молода жінка в Комишню (райцентр) по всіх інстанціях: де чоловік, що сталося... Але ніхто й нічого не знав чи …боявся сказати!..

Моя мама, згадуючи дитинство, вкотре переповідає, як її мати писала листи до КДБ, Полтавського обласного суду, виконкомів Комишнянської райради та Полтавської облради, а пізніше й до Микити Хрущова: де її чоловік, що з ним, якщо помер, то де поховано...

Офіційні відповіді (пожовклі папери, не раз скроплені слізьми дружини «ворога народу») я тримаю в руках, бо вони завжди зберігалися і будуть зберігатися в родинному архіві. У 1959 році справу Йосипа Йосиповича було «прекращено за недоказанностью обвинения» (Верховний суд УРСР; №2305н; 20.10.1959), у 1960 повідомлено, «что за давностью времени указать Вам место погребения умершего в ИТЛ Сохацкого Иосифа Иосифовича не представляется возможным» (Управление КГБ при Совете Министров УССР по Полтавской области; №3/2 – С 53; 20.08.1960)...

На вимогу «начальника отделения УКГБ при СМ УССР по Полтавской области» (№3/1 – С – 36; 21.05.1960) видали в Комишнянському районному ЗАГСі й Свідоцтво про смерть Йосипа Йосиповича 06. 08. 1943 від «саркоми печені» (ІІ-ЯР №641787; 13.06.1960)...

Ф. 7. *Йосип Йосипович та Антоніна Степанівна Сохацькі з сином Володею. 1932 р.*

Ф. 8. *Катя Сохацька з мамою Антоніною Степанівною. 17.07.1949 р.*

Але хоча б частину правди про смерть близької нам людини ми дізналася нещодавно, дякуючи інформації Національного банку репресованих: «запис № 176018. Заарештований 11.11.1937 р. Засуджений Особливою трійкою при УНКВС Полтавської обл. 02.12.1937 р. за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР до розстрілу з конфіскацією майна. Вирок виконано 11.12.1937 р. Реабілітований Верховним Судом УРСР 25.09.1959 р.».

Моя мама народилася воєнного 1943, її батько перебував у німецькому полоні в селі Сохацькому (за випадковим збігом: і село Сохацьке – або ще Сохаччина, – і прізвище звучить так само), дивом врятувався, мабуть, щоб з'явилася на світ схожа на нього вродою дівчинка. Певно, народження мами – це і невтолена спрага сорокарічної жінки кохати та бути коханою, і бажання утвердити себе в цьому світі, а ще, може, й тому, що... Але ні, добре, що мама народилася! Це вона разом з моїм татом піклувалася про обох своїх матерів (саме матерів, а не тещу та свекруху). Діти в родині виховувалися в глибокій повазі до бабусь Віри й Тоні.

Дуже жаль, що майже нічого не знаю про батька моєї мами. Відомо, що прізвище його – Шарон, а ім'я – Микола. Не прийнято було про нього говорити... Тепер шкодує і мама, і я, що посоромилися бабусю розпитати.

Чому так багато пишу про Сохацького Й.Й.? Бо жила моя бабуся Антоніна з тавром «дружини ворога народу»: город зорати – останній, зерно, зароблене на трудодні, – найгірше... Зростала й моя мама, у постійних докорах декого з в'їдливих односельців («активістів», так званих): ти забула, хто чоловік твоєї матері... Але родина Сохацьких прийняла мою маму як рідну: і прізвище в неї їхнє, і в гості до них ходила, а якби повернувся Йосип живим, то любив би Катю, як доньку.

Щиро вдячні ми за цю любов усій родині Сохацьких: дніпробудівцям Івану Йосиповичу, Михайлу Йосиповичу, Галині Йосипівні... Сподіваємося, на тім світі наша бабуся Тоня знайшла коханого, незабутнього «свого хазяїна» (так вона завжди називала чоловіка Йосипа), бо в це вірила усією душею: на смерть найгарнішу сорочку приготувала, синіми квітами вишила рукава, щоб до її блакитних очей пасували...

Згадує мама повоєнне дитинство: праця, сльози своєї матері, нехитрі дитячі розваги...

Дуже тяжкою була праця в колгоспі. Коли мама вночі верталася з роботи і коли вранці йшла на роботу – не знає маленька Катя. Але вдосвіта в печі вже стояв свіжозварений запашний борщ, пошипувала тепла вода. Щонеділі Антоніна Степанівна (по вуличному – тітка Йосипиха) пекла хліб та пироги з калиною і жареним цукровим буряком, сухофруктами, з маком або квасолею чи гарбузом... Як же пахли пироги та хліб на увесь двір (я відчуваю й зараз їхній запах і смак)!

Маленька Катя в усьому допомагала мамі, навіть без нагадування знала, що треба зробити: пополоти город (добре, що можна якусь бур'янину пригорнути, а не сполоти), нашморгати щериці (потім мама щерицю буде запарювати з кукурудзяною дертю, щоб порося нагодувати), після жнив привезти велосипедом з колгоспного поля гречану та просяну полову, сіяти мак, коноплі, відбілювати на сонці полотно, вишивати рушники, обривати яблука, груші, вишні, щоб потім їх порізати й розіслати на сонці сушитися...

Найважчим було обривати вишні, бо тут не схитруєш, як на городі, пригорнувши бур'ян: мама побачить, що не всі вишні обірвано! І дівчинка старанно працює, бо хто ж іще мамі допоможе... (Варення з вишень у бабусі Тоні було найсмачніше! А от моя мама його й досі не їсть, мабуть, тому, що праця біля нього була тагою копіткою).

У чотири роки Катя вже вміла мазати долівку та підводити рівненько стіни рудькою (червоною глиною). Одного разу за цією роботою її застала Віра Якимівна, яка пізніше стане Каті за свекруху. Дивувалася, що така мала дитина, а як гарно роботу виконує, а Катя наказувала тітці, щоб не ступала на долівку, бо вона ще не висохла.

Добрим словом згадує Катерина Миколаївна сільського фельдшера Купріяна Филимоновича, що не раз лікував її, сусіда дядька Яшка, що повернувся з війни без лівої ноги, його дружину Ганну. Він шив чоботи, туфлі, красиві жіночі чобітки з підборами, а ще був гарним теслею. А яким смачним медом – гречаним та липовим – щедро частував Катю та її маму!

Мала Катя дуже ображалася на дядю Ваню (Іван Йосипович Сохацький), коли той забрав з дому до далекого Запоріжжя старшу сестру Раю у 1949 році. Плакала мала, не усвідомлюючи, що врятував дядько її сестру Раїсу від колгоспного життя, від призирливих поглядів на «доньку ворога народу», а подарував красиве майбутнє в промисловому місті. Не раз і Катя разом з мамою їздила до Запоріжжя погостити у дяді Вані та відвідати Раю.

Ф. 9. *Родина Сохацьких перед відїздом Раї із села до Запоріжжя.*

Ф. 10. *Катя і Раїса Сохацькі. м. Запоріжжя, 1953 р.*

Ф. 9. *Верхній ряд справа наліво: Іван Йосипович (дядько), Марія Йосипівна (тітка); середній ряд справа наліво: Антоніна Степанівна (мама Каті), Петро (син тінки Марії Йосипівни), Раїса (сестра); нижній ряд справа наліво: Валя (донька дядька Михайла Йосиповича), Жан (син дядька Івана Йосиповича), Катя. 25.08.1949 р.*

У початкову школу (1950-1954рр.) ходила в с. Григорівка (та школа, яку пан Марковський побудував). До школи треба було йти понад три кілометри та ще й через місток без перил. Сім класів закінчила в Клюшниківці. До школи тепер уже слід було йти сім кілометрів.

О 5 ранку – підйом, снідання при каганці, а потім темною вулицею до школи. У школу йшли всі друзі разом: Катя Сохацька, Стьопко Захарченко, Іван Подоляка, Галя Чуйко, Володя Лісний, Сашко Курило, Оля Гончаренко, Варвара Ромодан...

Друг дитинства і сусід – Стьопко! І зараз мама і Степан Степанович Захарченко (народився 13.10.1943), що й посьогодні мешкає в с. Клюшниківка, систематично телефонують одне одному (добре, що є мобільний зв'язок, соцмережі!). А тем для розмов завжди багато, та найбільше – спогади про повоєнне важке дитинство, школу...

На літніх канікулах діти завжди працювали в колгоспі: пасли корів утрьох (хлопчик на коні та двоє дівчаток). Тоді й вивчилася Катя їздити на конях. Тварин вон любила з дитинства. Завжди згадує, як взимку розважалася з котами на печі, як одного разу, пустуючи, дала сонному котові понюхати ватку, змочену в нашатирному спирті. Як тоді кіт бігав по хаті!.. І до сьогодні мама дуже любить тварин: годує всіх сусідських та приблудніх котів, собак, а також пташок (взимку – в місті, влітку – в селі на дачі)...

Ф. 11. *Катя Сохацька з другом дитинства, сусідом Стьопою Захарченком. 17.07.1949.*

Цю історію мама пригадує завжди з жахом, вона гралася з меншим за неї сусідським хлопчиком Сашком (сином Якова і Ганни). Малий пустував, а семирічна Катя, щоб його вгамувати, залазила в колодязь, тримаючись пальцями рук і ніг за щілини між кільцями: втоплюся, як не будеш слухати! «Татю, Татю («К» ще не міг вимовити), буду слухати», – плакав малий.

Щосереди було кіно: в село привозили кіноплівку, треба було заплатити 5 копійок – і дивися! Вся робота горіла в руках дівчинки: тільки б мама пустила в кіно... Мама по-доброму, жартома відчитувала Катю: «Щоразу нове кіно та ще й цікаве. Ну, хоч би раз сказала, що не хочеш іти в кіно». Мала Катя пообіцяла собі, що коли в неї будуть діти, вона ніколи не буде їх рано будити, завжди даватиме гроші на кіно. І свою обіцянку виконала й перевиконала! Ось такі були «розваги» в дітей війни!..

Катерина Миколаївна, згадуючи свою маму, завжди з побожністю торкається її подарунка – старовинних золотих сережок, які ще маленькій 9-річній Тоні подарувала її

мама Євдокія Федорівна. Тяжко хворіла жінка і, передчуваючи смерть, старшим донькам, уже дорослим, заміжнім Марині та Анастасії купила по парі золотих сережок, а найменшій Антоніні (бо її чекає важка доля без маминої ласки) подарувала свої.

Тримаючи за руку маленьку Тоню, й помирала Євдокія Федорівна... Ці сережки зараз прикрашають мою маму, а золота обручка Йосипа Йосиповича – й зараз на руці його доньки Раїси Йосипівни...

Це долі тільки двох гарних вродою й душею людей – Григорія й Катерини Хоменко, – які переплелися, щоб вічним був рід людський, щоб спогадів струмочок – чистий і життєдайний – ніколи не пересох, а онуки-правнуки-праправнуки, переглядаючи старі фото, архівні записи родини, корені свої до сьомого коліна пам'ятали...

УДК 94(100)»1939/1945»-058.65(477.64)

Тетяна Віталіївна Латишева,
пенсіонер, у минулому – науковий співробітник музею «Подвиг» (1988-1998 рр.) філії Бердянського краєзнавчого музею (м. Бердянськ, Україна);
Євгенія Володимирівна Глушко,
учитель англійської мови Бердянського навчального центру «АВС» (м. Бердянськ, Україна)

Важка доля дитини війни Валентини Іванівни Латишевої (у дівоцтві – Мазанко) та інших членів родини Латишевих із міста Бердянська Запорізької області

Анотація: *У статті йдеться про нелегкі життєві випробування у роки другої світової війни родини Латишевих, зокрема дитини війни Валентини Іванівни Латишевої, мешканки міста Бердянська Запорізької області*.

Ключові слова: *друга світова війна, окупація, дитина війни, Бердянськ, риболовецький колгосп, перемога, звільнення*.

The topic: «***The child of war Valentina Ivanovna Latysheva's (in girlhood Mazanko) difficult fate and other members of the Latyshev family from the city of Berdyansk, Zaporozhye region***»

Summary: *This article is about difficult life trials during the Second World War of the Latyshev family and in particular child of the war Valentina Ivanovna Latysheva, who is an inhabitant of Berdyansk city, Zaporozhye region.*

Key words: *World War II, occupation, child of war, Berdyansk, fishing collective farm, victory, liberation*.

Друга світова війна залишила в пам'яті людства стільки випробувань, що їх вистачило б на кілька поколінь. Зберегти спогади дітей війни є важливою справою, бо вони складають частину нашої історії. А для нащадків її треба зберегти правдивою, поки є можливість записати важливі спогади очевидців війни. Життя однієї сім'ї віддзеркалює життя країни.

Мета статті – проаналізувати роки життя у період другої світової війни родини Латишевих, зокрема дитини війни Валентини Іванівни Латишевої, мешканки міста Бердянська Запорізької області.

Народилася Валентина Іванівна Мазанко 06 січня 1936 р. в м. Бердянськ Запорізької області в родині моряків. Батько Іван Романович Мазанко (1902 – 1945 рр.) працював моряком і рибалкою: був першим шкіпером риболовецького колгоспу ім. Леніна. Мати Ірина Михайлівна Мазанко (05.05.1905 – 1.04.1985) була домогосподаркою. У родині ще ріс і старший син Леонід Іванович Мазанко (16.04.1927 – 01.09.2007).

У результаті краєзнавчого пошуку нам став відомим цікавий факт: на честь роду Мазанко було названо озеро в районі «Макарти» міста Бердянська. Про цей факт розповів Іван Романович своєму сину Леоніду, а той переповів молодшим представникам родини.

Народилася Валентина Іванівна в бердянському районі «Слобідка», в домі на березі моря. Родина придбала цей будинок у відставного солдата Петрівської фортеці в 1928 році З далекого дитинства Валентина пам'ятала, що між сусідськими будинками взагалі ще не існувало парканів, а люди ходили навпростець через сусідські двори та городи. Сусіди навколо, та й люди взагалі, були дуже гостинні, подільчиві. Тоді можна було запросто пообідати або повечеряти у когось у гостях, поспілкуватися.

Німеччина напала на СРСР, маленькій Валі було 5 років і 5 місяців. Майже вся промисловість міста Бердянська була евакуйована на схід країни (на Урал, Казахстан та інші східні регіони). А рибалки залишилися в місті до особливого розпорядження влади. Пізніше частина рибалок була відправлена на Кубань.

7 жовтня 1941 року почалася окупація Бердянська. Уся родина Мазанків залишилась у місті до 1942 р. Після розправи над комуністами та євреями 19 жовтня 1941 р. у Мерликовій балці, батьки Валентини Іванівни врятували й переховували у себе вдома одну єврейську сім'ю – аж до приходу Радянської армії, до вересня 1943 р. Урятовані були єврейка-мати і два її сини.

Життя під час окупації було важке. Їжі не вистачало. Смаколиками для дітвори були запечені в печі буряк і бруква. Школи не працювали, іграшок не було, діти допомагали дорослим по господарству. Іноді виконували важку роботу, заміняючи дорослих.

Старший брат Леонід разом з батьком Іваном запасалися дровами на зиму. Коли була можливість, то збирали овочі, рвали фрукти з дерев, працювали на городі. Воєнних дій під час захоплення міста не було, але суворих німців боялися дуже сильно. Мирні мешканці були змушені ретельно виконувати їхні розпорядження.

Уперше «справжнього німця» маленька Валя побачила восени. Це був німецький комендант, який їхав на бричці і педантично перевіряв порядок на дорогах. Кожен місцевий мешканець мав стежити за порядком біля своєї оселі, а ще за частиною ґрунтової дороги біля свого будинку (на дорозі не мало бути жодної ямки чи горбика).

У 1941 році старшого сина і брата Валентини Леоніда Івановича (йому було на той момент 14 років) забрали до Німеччини на примусові роботи. Він працював на сільськогосподарських угіддях. Остарбайтерів годували, як свиней. А щоб працівники не

повмирали від кишкових інфекцій та інших захворювань, то їм давали напій зі смаженого жита й цикорію. Визволили Леоніда Мазанка у квітні 1945 р. Юнак одразу вступив до лав Радянської Армії, де прослужив до 1951 р. Повернувся Леонід до Бердянська навесні 1951 р. і став рибалкою у рибколгоспі ім. Леніна, як і його батько.

Коли старшого сина і брата забрали до Німеччини, це стало страшним ударом, трагедією для рідних, особливо для матері Ірини. Вона від горя годинами сиділа на сирій землі біля хати і гірко плакала. У цей час Валентина, якій було майже 6 років, поралася по господарству (носила воду, вигрібала золу, розкладала дрова, розпалювала пічку, прибирала в будинку та інше).

Німці дуже жорстоко поводилася з місцевими мешканцями, особливо коли відступали з міста. Вони вигнали людей із хат разом з дітьми й стариками в тому одязі, в чому вони на той момент були. Наче живим щитом, німці прикривалися бердянцями від обстрілу Радянської Армії. Вони погнали цивільне населення за межі міста, у напрямку на Мелітополь.

У цьому гурті приречених бердянців разом з мамою Анною брів полями і майбутній Валин чоловік – Валентин Латишев, тоді ще хлопчик восьми років. За містом їм з мамою якось удалося припасти до землі, коли німці їх проганяли через поле пшениці. Вони змогли заховатися. Дві доби ховалися в полі, остерігалися ворогів. Коли все стихло, повернулися живими додому.

У цей час семирічна Валентина разом із мамою та врятованою єврейською родиною ховалися у підвалі сараю. На щастя, їхню хату німці обійшли і не спалили. Було розстріляно багатьох сусідів, які ховалися у тернових кущах. Ці кущі послобідському називали «колійники». Можливо тому, що ці терни росли уздовж колії залізниці, що була прокладена від морського порту до вокзалу уздовж моря, проходила біля Слобідки. Такі терни були посаджені уздовж усієї набережної Азовського моря, самі нагадували колію. Зараз ці кущі майже не збереглися.

Багато хат мирних бердянців було спалено. Усе місто постало перед моряками-визволителями ущент зруйнованим, бо нацисти при відступі застосували «техніку випаленої землі».

17.09.1943, день визволення Бердянська від німецьких загарбників, був щасливим днем для всього населення міста. Кожна родина намагалася запросити до себе та нагодувати воїна-визволителя. І в наші дні 17 вересня бердянці відзначають День міста і віддають шану пам’яті загиблим за перемогу. Покладають квіти до пам’ятника морським десантникам-визволителям у парку імені П. Шмідта, опускають на їх честь гірлянду слави на води Азовського моря.

Але радість перемоги в 1943 році закінчилася дуже скоро, бо незабаром батька родини Івана Романовича Мазанка забрали на фронт, з якого він додому вже не повернувся. Загинув Іван Романович у 1945 р. в м. Шіофок, що в західній Угорщині.

Отож з осені 1943 р. по весну 1945 р. Ірина Михайлівна і Валя залишилися одні. Жили дуже бідно, голодували. Трохи згодом «відкрили море», відновився промисловий вилов риби. І мати Валентини ходила до рибалок і купувала свіжу рибу. Солила її, потім в’ялила і продавала на ринку. Отак і виживала з маленькою Валентиною. Море завжди було для бердянців джерелом порятунку, виживання.

Після визволення міста відкрили школи і всіх дітей різного віку зібрали до одного класу. Цей рік всі діти навчалися разом. На наступний рік школярів уже розділили за віком по різних класах. Валентина навчалась до 1950 р., закінчила 7 класів і

пішла працювати швачкою на Бердянську трикотажну фабрику. Вона стала годувальницею у своїй родині.

В. Мазанко була гарною ученицею і дуже добре оволоділа професією. Навчилася робити гарні витинанки з тканини на вікна, ліжка, подушки і столи. Ці вироби продавала її мати на базарі.

Зі своїм майбутнім чоловіком Валентином Миколайовичем Латишевим (11.04.1935 – 21.02.2020) дівчина познайомилася «на танцях» у 1956 р. Одружилися взимку, 7 січня 1959 р. Чоловік, В. М. Латишев, працював старшим механіком на Бердянському рибзаводі, на приймально-транспортному судні (ПТС). Для економії часу рибалок такі судна використовувалися не для безпосереднього вилову риби в морі, а для прийому вантажу далеко від берега – для перевантаження риби на свій борт з риболовецького корабля та транспортування вантажу до причалу рибгоспу.

Пізніше В. М. Латишев перейшов до БМТП – Бердянського морського торгівельного порту (з 1974 р.) на лоцманський катер ЛК-29. Працював старшим механіком – змінним помічником капітана. Також він трудився на пасажирських суднах Бердянського морського торгівельного флоту. Валентин Миколайович дуже любив свою професію і море. Він завжди був готовий комусь допомогти й ніколи не сидів без діла. А ще він мав доброзичливу вдачу й мав у родині почесне звання «миротворець».

За 47 років спільного життя у подружжя Латишевих народилося двоє дітей: син Володимир Валентинович Латишев (09.11.1960, м. Бердянськ) і донька Тетяна Валентинівна Латишева (у заміжжі – Сердюк; 22.11.1968, м. Бердянськ). Син Володимир та онук Олександр продовжили справу В. М. Латишева і стали азовськими моряками, працівниками Бердянського торгового порту.

Дідусь Валя і бабуся Валя допомагали виховувати трьох *онуків*. Їхні імена: Олександр Володимирович Латишев (4.03.1983), Євгенія Володимирівна Глушко (у дівоцтві – Латишева) (22.03.1984), Юлія Ігорівна Шилкіна (у дівоцтві – Сердюк; 5.08.1989).

А це імена *правнуків*: Володимир Олексійович Глушко (24.03.2010), Олексій Олексійович Глушко (23.03.2012), Костянтин Олексійович Глушко (27.02.2018), Ярослава Олександрівна Шилкіна (24.08.2012), Кірілл Олександрович Шилкін (11.10.2013).

Але правнуків застав живим лише Валентин Миколайович. Прабабуся Валя до них не дожила. Померла Валентина Іванівна Латишева 02.05.2006 у місті Бердянськ. Через 14 років 21.02.2020 р. пішов за вічну межу і її чоловік Валентин. Він мало ділився спогадами про війну, говорив, що був тоді ще малим і мало що запам’ятав. Але чи можливо людині забути про похід у полях у гурті бердянців попереду частин озброєних німців, якими окупанти прикривалися від обстрілу визволителів? Навряд.

Своє спільне сімейне життя «Валя та Валя» прожили дружньо, в мирі та любові. Вони були раді гостям і самі любили ходити в гості. Валентина Іванівна мала чудовий голос, гарно співала і знала багато пісень, завжди була душею компанії. Вона прожила насичене ще з дитинства випробуваннями, але щасливе життя у злагоді з чоловіком. Залишила добру пам’ять у серцях своїх дітей, онуків. Саме бабусині спогади діти й онуки найбільше запам’ятали і зберегли для сімейної історії, для майбутніх поколінь династії бердянських моряків і рибалок Латишевих.

Ф. 1: *Родина Мазанко (м. Бердянськ, 1941 р.). Зліва направо: Ірина Михайлівна Мазанко (мати), Валентина Іванівна Мазанко (донька), Іван Романович Мазанко (батько)*

Ф. 3: *Леонід Іванович Мазанко, старший син родини Мазанко, травень 1945 р., Німеччина*

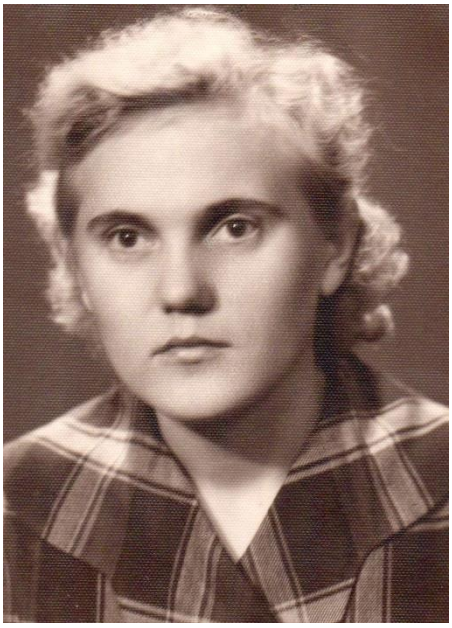

Ф. 2: *Валентина Іванівна Мазанко (м. Бердянськ, 1950 р.)*

Ф. 4: *Родина Латишевих. Зліва направо: Валентин Миколайович Латишев (батько), Тетяна Валентинівна Латишева (донька), Валентина Іванівна Латишева (мати), Володимир Валентинович Латишев (син), Ірина Михайлівна Мазанко (бабуся, мати Валентини Іванівни Латишевої).*

УДК 94(100)»1939/1945»-058.65(477.51)

Валерій Васильович Маринченко,
методист Понорницького будинку культури (селище Понорниця Чернігівської обл., Україна);
Євгеній Олегович Маринченко,
доктор філософії, асистент кафедри професійної освіти та технологій сільськогосподарського виробництва Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (м. Глухів Сумської обл., Україна)

Діти війни Марія Миколаївна Маринченко (у дівоцтві – Стрижак) та Василь Григорович Маринченко, уродженці селища Понорниця Чернігівської області

Анотація: *У статті розповідається про долі дітей Другої світової війни Василя Григоровича Маринченка та Марії Миколаївни Маринченко (у дівоцтві – Стрижак), уродженців селища Понорниця Чернігівської області.*

Ключові слова: *Понорниця, початок війни, життя в окупації, дитина війни, визволення, вечірня школа, побутовий комбінат.*

The topic: «***The War Children Vasyl Hryhorovych Marinchenko and Maria Mykolaivna Marinchenko (Stryzhak), village natives of Ponornitsa in Chernihiv region***»

Summary: *The article says about the children's fates in the Second World War. They are Vasyl Hryhorovych Marinchenko and Maria Mykolaivna Marinchenko (Stryzhak), village natives in Ponornitsa, Chernihiv region.*

Key words: *Ponornitsa, the beginning of the war, life in occupation, the war child, liberation, night school, household service.*

У 2021 році виповнилася сумна дата 80-річчя з дня початку окупації України німецькими загарбниками у Другій світовій війні. Українці продовжують досліджувати цей трагічний, але повчальний період своєї багатостраждальної історії. Краще зрозуміти ті давні події допомагають спогади очевидців. **Мета** статті – на прикладі свідчень про долю дітей війни Марії Миколаївни та Василя Григоровича Маринченків простежити особливості умов життя мешканців селища Понорниця Чернігівської області в роки Другої світової війни.

Життєва дорога Марії Миколаївни Маринченко

(нар. 10.05.1941)

Марія Миколаївна Маринченко (у дівоцтві – Стрижак) народилася 10 травня 1941 року в смт. Понорниця Коропського району Чернігівської області. Батьки: Микола Васильович Філімоненко (1915 – 1995) і Тетяна Дмитрівна Стрижак (07.01.1917 – 16.10.2005).

Батько Марії працював директором місцевого кафе (і до війни, і після війни), мати працювала в колгоспі у бригаді рільників, була ланковою. Щодня колгоспники виходили на поле і виконували якусь роботу «по наряду». Марія була єдина донька у батьків. Вона мала кількох двоюрідних сестер, братів, але рідних серед них не було нікого.

Коли почалася війна й незабаром зайшли німці в селище, то родина продовжила мешкати в рідній Понорниці, у своєму будинку. Німці в хаті Стрижаків не заселилися. Будинок мав одну кімнату. У кімнаті стояли стіл, лавка, 4 стільці, ліжко, прядка.

Марійка запам’ятала зі свого дитинства, що то були тяжкі роки, панував голод. Під час війни селяни їли картоплю, каші з кукурудзи та гречки, картопляні деруни, варили борщ зі щавлем. З одягу носили полотняні плаття, штани, сорочки, куфайки, ситцеві хустки. У зимовий період розділяли шаль на 4 частини і запинали голову. Шили сумки з полотна. Взуттям правили бурки, кирзові чоботи. Топили печі дровами, торфом.

До церкви мешканці Понорниці ходили постійно. Німці не боронили церковні служби. Зі слів людей, німці ставилися до окупованих селян не погано, але поліцаї розстрілювали місцевих жителів, усе добро відбирали. Худобу й птицю часто забирали з дворів для харчування німців.

З війни не повернулися два Маріїних дядька, материні брати. Це фронтовики: Степан Дмитрович Стрижак 1904 року народження, загинув 20.11.1943 біля с. Нова Борщівка в Лоївському районі Івано-Франківської області; Яків Дмитрович Стрижак 1908 року народження, загинув 03.07.44 біля с. Дворци Калиницького району Брестської області. До тих ветеранів, хто повернувся з війни, було відчутне шанобливе ставлення земляків.

Роки війни М.М. Маринченко пам'ятає дуже мало, бо була маленька. Старші люди казали, що біля Понорниці велися бої, чулися постріли. Хлопчаки знаходили на околицях селища зброю, гільзи, патрони, намагалися їх випробувати, погратися ними. Часто діти залишалися без пальця чи отримували якісь інші серйозні поранення. Війна давала про себе знати вже і в мирний час.

Коли в Понорниці будували магазин, то спершу рили котлован під фундамент. Будівельники натрапили на цілий склад снарядів, залишених з війни. Запрошували військових, солдати витягли ті небезпечні припаси і повезли на утилізацію подалі від людських помешкань.

Коли закінчилася війна, то людям стало трохи краще жити, була можливість щось краще поїсти, одягтися. Тримали свою корову. А городи орали кіньми, яких виділяли членам колгоспу з господарства.

Молодь думала про освіту й майбутню професію. Марія закінчила 7 класів Понорницької школи, навчалася у період 1949-1956 років. До школи діти тоді ходили, але не всі. Часто учні були в класі не за віком, не за своїми роками, бо потрібно було допомагати дорослим у господарстві, пасти колгоспну худобу, щоб вижити. Книг не було. Гралися ляльками, які дівчатка шили самі. Працювали багато вдома, на своїх городах. У колгосп ходили збирати картоплю, щоб вижити. Заробіток у селян був дуже малий.

Після семирічки у Марії були 2 роки навчання у вечірній школі (1957-1959). Далі Марія продовжила здобувати освіту в м. Одеса. Це було 9-місячне навчання в училищі у 1959-1960 роках. Випускниця здобула професію закрійника жіночого одягу. Ця освіта визначила її подальшу трудову біографію. Марія Миколаївна ніколи не зраджувала своїй професії. Її загальний трудовий стаж склав 40 років.

Дівчина почала працювати в рідному селищі кравчинею 20.11.1956 року. Було їй тоді *14 з половиною років*, ще була власне юнка-підліток. А завершила Марія Миколаївна свою трудову діяльність 15.05.1996 року на посаді закрійниці там же, у Понорницькому районному побутовому комбінаті (райпобуткомбінаті). Цього ж 1996 року вона вийшла на пенсію. Такою довгою та складною виявилася трудова дорога дитини війни.

Марія Миколаївна разом з чоловіком Василем Григоровичем Маринченком прожила 55 років у шлюбі, разом виховували п'ятьох дітей, дев'ять онуків і правнуків.

Доля Василя Григоровича Маринченка

(11.01.1932 – 10.06.2020)

Григорій Микитович Маринченко (1903 – 1945), батько Василя Григоровича, загинув під час Другої світової війни. Воював у піхоті, додому з боїв не повернувся. Клопоти про дітей лягли на плечі його дружини Феодосії Гаврилівни Маринченко (у дівоцтві – Пістун; 1906 – 1979).

У родині було 4 дітей: окрім Василя 1932 р. н. народилися ще три сестри, дві з яких померли малими від тифу. Коли помер батько, то сестрі Наталії був тільки один рік.

Василько з 12 років, ще зовсім малим, почав працювати в колгоспі, допомагав матері. Вони із сестричкою Наталією стали дітьми війни. Коли війна закінчилася, йому виповнилося 13 років. Але за життя Василя Григоровича його спогади члени родини чули мало, хоча він міг би розповісти більше, бо вже був підлітком у період закінчення війни. Сестра була малою, мало що з того часу могла пригадати.

Василь Маринченко пішов до армії 1951 року. Спершу служив у білоруському місті Бресті в «учебці», де здобув фах електрика. Далі прослужив 4 роки в м. Іжевськ, що в Удмуртії.

Ф. 1: *Василь Григорович Маринченко під час служби в Армії (перший справа)*

Ф. 2: *Подружжя Василь і Марія Маринченків у день весілля (06.05.1965)*

Повернувся додому з армії 1955 року. Незабаром після повернення зі служби Василь одружився. Його першою жінкою стала Любов Сергіївна Синельник (1937 – 1965). Подружжя мало двох дітей: сина Василя (24.10.1956) та дочку Валентину (16.02.1958).

Любов Сергіївна померла після пологів їхньої третьої дитини. Синок Юрій 1965 р. н. прожив усього кілька годин після народження. Його мати померла від великої втрати крові у лікарні в Понорниці. Тож Василь Григорович овдовів.

Самотній удівець Василь Маринченко мав намір одружитися вдруге, щоб у двох його осиротілих дітей була мама, а в нього жінка. Із другою дружиною його ближче познайомив товариш. Ним виявився двоюрідний брат Марії Стрижак, Микола Григорович Бабатін. Про його сестру й велася мова як про наречену. Коли Марія Стрижак дізналася про наміри Василя Маринченка, то спершу не наважувалася йти за нього заміж, не знала, як складуться її стосунки з дітьми.

Але Марія та Василь Маринченки побралися 06.05.1965, тоді вже виховували дітей разом. Потім у пари народилися ще 3 спільних дітей. Це син Валерій (нар. 20.08.1966), дві дочки-близнючки Віра та Ніна (нар. 01 жовтня 1968 року). Усі знаходили спільну мову у великій родині.

З часом до складу родини увійшли двоє зятів (Олександр Григорович Юрченко (чоловік Валентини) – нар. 31.07.1955; Віктор Миколайович Андрійченко (чоловік Ніни)

– нар. 29.08.1962) та дві невістки (Тетяна Прокопівна Сидорко (дружина Василя) – нар. 15.04.1954; Євгенія Віталіївна Мережко (дружина Валерія) – нар. 01.07.1966).

Ф. 3: *Марія Миколаївна Маринченко за машинкою; стоїть Валентина Василівна Маринченко – донька і учениця водночас (Понорниця, 1970 р.)*

Яким же був трудовий шлях Василя Григоровича Маринченка? Він закінчив профтехучилище у м. Чернігів, здобув фах кіномеханіка, 1 рік працював у Понорниці на кінопересувній машині, демонстрував фільми у самій Понорниці та в кількох ближніх селах. Це були населені пункти Шаболтасівка, Авдіївка, Верба, Осьмаки, Лузіки.

Потім до самого виходу на пенсію, до 1997 року, працював кочегаром на маслозаводі в Понорниці. Цей завод був підпорядкований місту Новгород-Сіверському. Трудовий стаж Василя Григоровича склав 50 років.

У В.В. Маринченка та М.М. Маринченко є 9 онуків: Світлана Олександрівна Юрченко (у заміжжі – Темнюк; 27.08.1979 р.), Оксана Василівна Маринченко (24.10.1980), Олександр Олександрович Юрченко (25.11.1980 – 25.12.2005), Олеся Василівна Маринченко (21.09.1988), Андрій Вікторович Андрійченко (13.12.1989), Інна Вікторівна Андрійченко (у заміжжі – Петрушанко; 09.10.1990), Катерина Валеріївна Маринченко (19.09.1991), Євгеній Олегович Маринченко (21.09.1993), В'ячеслав Вікторович Андрійченко (09.12.1993), Крістіна Валеріївна (19.01.1997).

Подружжя Маринченків має й 7 правнуків. Це Віолета Вадимівна Петрушанко, Денис Юрійович Темнюк, Діана Юріївна Темнюк, Аделіна Юріївна. Темнюки, Анна, Микола, Давид.

Ф. 4: *Марія Маринченко з колективом побут-комбінату (1970 р.)*

10 червня 2020 року Василь Григорович перейшов до інших вимірів. Родина береже його світлу пам'ять. А Марія Миколаївна Маринченко прагне частіше зустрічатися зі своїми рідними, бажає, щоб люди були завжди здорові, щасливі, світило ясне сонце і був мир на землі.

Отже, на прикладі свідчень про долю дітей війни – подружжя Марії Миколаївни та Василя Григоровича Маринченків – ми виявили складні умови дитинства, навчання, змужніння у житті мешканців різного віку селища Понорниця Чернігівської області в роки Другої світової війни.

***Література*:**

1. Архів родини Маринченків у смт. Понорниця Чернігівської області.

Ф. 5: *Родина Маринченків біля входу до своєї домівки. У першому ряду: подружжя Марія та Василь Маринченки; у другому ряду (зліва направо): рідний племінник і похресник В. Г. Маринченка Володимир Іванович Сушениця: мати В. Г. Маринченка – Феодосія Гаврилівна Маринченко; за нею – мати М. М. Маринченко Тетяна Дмитрівна Стрижак: далі – сестра В. Г. Маринченка Наталія Григорівна Маринченко (у заміжжі – Сушениця): племінниця Людмила Іванівна Сушениця.*

Ф. 7: *Василь Маринченко із сином Валерієм та онукою Крістіною (2000 рік)*

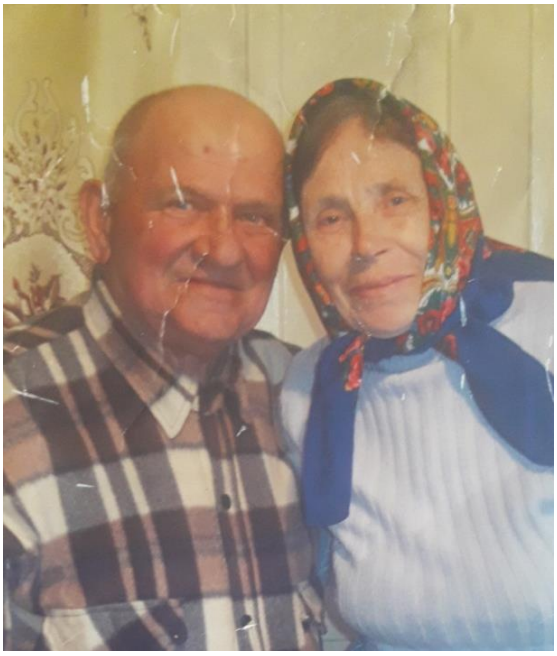

Ф. 8: *Подружжя Василь Григорович та Марія Миколаївна Маринченки*

УДК 94(100)»1939/1945»-058.65(477.51)

Костянтин Сергійович Піхотенко,
технічний редактор редакційно-видавничого відділу Комунального навчального закладу Київської обласної ради «Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів» (м. Біла Церква, Україна)
Тетяна Федорівна Піхотенко,
пенсіонер, у минулому – старший викладач кафедри «Фінанси, банківська справа та страхування» Білоцерківського інституту економіки та управління «ВМУРоЛ «Україна» (м. Біла Церква, Україна)

Неповнолітній ветеран трудового фронту в роки Другої світової війни Зинаїда Григорівна Піхотенко (у дівоцтві – Дуля), уродженка села Морівськ Чернігівської області

Анотація: У *статті представлені спогади із життя Зінаїди Григорівни Піхотенко (у дівоцтві – Дулі) в період з 1941 по 1945 рік, під час Другої світової війни, лихо якої вона зустріла в 13 років. З 15 років З. Дуля була учасником війни трудового фронту.*

Зі статті можна дізнатися про живі свідчення про роки окупації нацистами м. Остер Чернігівської області. У матеріалі також зроблено екскурс у далеке довоєнне минуле в роки Голодомору.

Стаття має культурно-історичну цінність для сучасного покоління..
Ключові слова: *Голодомор 1932-1933 рр., Друга світова війна, неповнолітній ветеран війни, ветерани трудового фронту, нацистська окупація.*

Kostiantyn Pikhotenko, Tetiana Pikhotenko

The topic: ***«The underage veteran of the labor front during World War II Zynaiida Pikhotenko (maiden name – Dulia), a native of the village of Morivsk, Chernihiv region»***

Summary: *The article presents memories from the life of Zinaida Pikhotenko (maiden name – Dulia) in the period from 1941 to 1945, during the Second World War – the sorrow, which that girl met at age 13. From the age of 14 Z. Dulia was a participant in the war of the labor front.*

From this article, you can learn about living testimonies about the years of Nazi occupation of Oster, Chernihiv region. The material also makes an excursion into the distant pre-war past during the Holodomor.

The article has cultural and historical value for the current generation.
Keywords: *The Holodomor of 1932-1933, Second World War, underage war veteran, labor front veterans, Nazi occupation*.

Дитяче обличчя війни, або «Машиною часу» на 80 років назад…

Передісторія

1927 рік. Минуло одинадцять років, як згасло полум'я Першої світової війни. Здавалось, що життя приходило до норми, проте як виявилось, справжні випробування ще навіть не почалися…

Серед мальовничих краєвидів Морівська, невеличкого села на Десні, розташувались дерев'яні будиночки його мешканців. В одному з таких і жила сім'я Дулі. Батько Григорій Іванович (дата народження невідома – 1978 рік) мав інженерну освіту, мати Наталія Іванівна (у дівоцтві – Зуєнко; дати життя невідомі) займалася домогосподарством. У них зростала донька Ольга (дані про її дати життя – не збереглися). 26.10.1927 у сім'ї з'явилось поповнення. Народилася ще одна донька – Зінаїда.

Безтурботне дитинство Ольги та Зіни проходило серед розкішних луків, лісів на берегах річки Десни. Звичайне на той час життя – школа, друзі, ігри… Але вже в 5 років Зіна та старша сестра побачили перше серйозне лихо. Влітку 1932 року за наказом компартії почали винищувати українське селянство. Непоганий врожай того року конфісковували та вивозили. Чернігівщина не стала винятком. Почав свої криваві жнива Голодомор.

Становище в сім'ї на той час рятувала робота батька в колгоспі і натуральна оплата праці. Зінаїда Григорівна, згадуючи ті важкі часи, пам'ятає свою матір, яка попри тяжку хворобу щодня годинами вдома стояла біля печі й пекла невеличкі буханці, а у дворі стояло в черзі майже все село, щоб отримати той рятівний шматок хліба.

Ф. 1: *Зінаїда Дуля (перша зліва з гітарою), с. Морівськ. Зіні – 9 років.*

Ф. 2: *Зінаїда Дуля (посередині), м. Остер, 18 серпня 1939 рік. Зіні – 11 років.*

Деяких, переважно старих, рідні викидали під тин, бо і для молодих не вистачало харчів. Бувало, мати йде до хати й тягне на плечах котрогось із них, бо йому вже не сила поворухнутись, потім дає йому хліба. Так і рятувала кого могла…

Голодомор скінчився, забравши життя сотень моровчан, однак незабаром сім'ю спіткало нове лихо. Матір віддавала багато сил на порятунок інших, що повністю забрало її здоров'я. Батько до останнього намагався її виходити, дбав як міг, навіть відправив до санаторію, але марно.

Коли Зінаїді Григорівні виповнилося 9 років, після затяжної боротьби з туберкульозом у 46 років мати померла. Перед смертю, зі слів Зінаїди Григорівни, мати заповідала, щоб батько, не гаючи часу, одружився на бездітній вчительці з м. Остер, щоб у дітей була матір.

Григорій Іванович дотримав обіцянки і через рік взяв шлюб з Наталією Йосипівною. Після цього сім'я переїхала до м. Остер. Разом з собою перевезли й будинок. Там Зінаїда Григорівна перейшла до Остерської школи № 1, де її мачуха працювала вчителькою початкових класів, а її сестра Ольга пішла до школи № 2. Почався новий етап життя та нові випробування…

Лихо війни

1941 рік. Мальовниче місто Остер Чернігівської області (тоді ще селище міського типу Чернігівського округу) знаходиться на лівому березі річки Десни. Через місто протікає невелика однойменна ріка, яка впадає в Десну. Пейзажі міста в усі часи вражали своєю красою. Багате на події минуле цього древнього краю не може залишити байдужим жодного поціновувача глибоких історико-культурних досліджень.

Тут підліткове життя вже било ключем. Три роки на новому місці у новій школі промайнули немов мить. Зінаїді Григорівні вже виповнилось 13 років. Нові друзі, захоплення… Нічого не віщувало біди.

Але мирне життя селища раптово припинилося влітку 1941-го. Зі спогадів Зінаїди Григорівни, розмови про війну вона почула в школі одразу після її початку. Чернігів-

щина була окупована німецькими військами ще в перші місяці, а з 9 вересня 1941 німці були вже в самому м. Остер. В обороні міста загинуло 128 воїнів радянської армії.

Під час окупації в місті працювали підприємства, була відкрита гімназія та дитячий садок. В особливо принизливому становищі були єврейські та циганські діти. У місті та його околицях бойові операції проводила розвідувально-диверсійна група під командуванням Кузьми Гнідаша, партизанські загони під керівництвом Ю. Збанацького, С Науменко, П. Леонтьєва.

Не оминула війна й сім'ю Дулі. Життя в окупації внесло корективи в повсякденне життя. У рідному будинку було розквартировано офіцерський склад вермахта. У сараї німці розмістили своїх привезених тяглових коней. Вони топтали землю в сараї, а під нею була закопана швейна машинка. Мачуха Наталія сховала її там, побоюючись лишитись без свого інструменту, який роками вдягав їхню сім'ю. Німці її не знайшли, вона так і пробула там до кінця війни під копитами коней.

Згодом німецькі офіцери перебралися з їхнього дому в уже облаштовану будівлю райкому партії. Вдома залишився жити лише один з них. Німецький офіцер непогано ставився до Зінаїди Григорівни та до її мачухи Наталії. Давав деякі продукти за гарно зроблену хатню роботу. А сам особливо полюбляв деруни, які дуже смачно готувала мачуха Наталія, і вимінював їх на хліб та консерви. Якось навіть подарував Зінаїді Григорівні книгу німецькою мовою.

Узимку 1943 року для німецьких військ становище почало відчутно погіршуватися. Вони не звикли воювати в умовах таких сильних морозів. Їм ставало все важче протидіяти партизанським загонам та бойовим частинам Червоної армії. Вони навіть не мали достатньої кількості теплого одягу. От-от мав відбутися повномасштабний визвольний наступ радянських військ. Це сталося на початку осені того ж року. 22.09.1943 Остер було звільнено. Окупація завершилась. Поступово почала відновлюватись робота колгоспів та підприємств.

УДОСТОВЕРЕНИЕ
К МЕДАЛИ

„ЗА ДОБЛЕСТНЫЙ ТРУД
В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ
1941 – 1945 гг."

СССР

УК № 230434

ЗА ДОБЛЕСТНЫЙ И САМООТВЕРЖЕННЫЙ ТРУД В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Ліхотенко
Зінаїда
Григорівна

указом ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР
от 6 июня 1945 года
НАГРАЖДЁН МЕДАЛЬЮ

„ЗА ДОБЛЕСТНЫЙ ТРУД В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1941 – 1945 гг."

Заступник голови Московської районної державної адміністрації м. Києва
В. Підлісняк

(должность и подпись лица, вручившего медаль)

М.П.

Ф. 3 і 4: *Посвідчення до медалі «За доблестный труд в Великой Отечественной Войне 1941-1945 гг.» (Титульна та внутрішня сторони)*

А далі Зінаїда Григорівна згадує важкі й голодні майже два роки війни. У 15 років довелося повернутись до Морівську для тилової роботи по забезпеченню потреб на-

ступаючих радянських військ. Майже щотижня вона йшла на роботу пішки по 9 кілометрів з Остра до Морівська, де вона зупинялась у своєї тітки.

На рівні з усіма виконувала в колгоспі важкі сільськогосподарські роботи – доглядала за телятами, садила й копала картоплю. Усе це за невелику денну пайку хліба. У свої неповні шістнадцять З. Г. Дуля була наймолодшою в бригаді. За цю важку працю вона й отримає згодом статус ветерана війни – учасника війни. Одне з багатьох дитячих обличь війни…

Повоєнне життя

1946 рік. Майже рік, як закінчилась війна, що забрала життів більше, ніж усі попередні разом взяті. Полум'я боїв згасло, але на відновлення довоєнного життя ще підуть довгі роки.

А після війни попереду ще стільки справ, які потрібно втілити в життя. Найперша з них «дитяча», хоча вже не з дитячим обличчям після війни – закінчити школу. А потім був Київський медичний інститут ім. Богомольця, академічна відпустка через хворобу на туберкульоз, одруження та роки важкої праці на благо людству в боротьбі з хворобою, яка так рано забрала рідну матір…

Ф. 5: *Зінаїда Григорівна Дуля (м. Київ, 1947 рік)*

Ф. 6: *Зінаїда Григорівна Піхотенко (м. Біла Церква, 2.05.2021)*

3.04.1949 вийшла заміж за Федора Матвійовича Піхотенка (14.06.1925 – 06.02.2008, м. Українка, Київської обл.).

За свою важку працю на трудовому фронті Зінаїда Григорівна отримає статус ветерана війни – учасника війни. Станеться це майже через 60 років після початку війни вже в незалежній Україні. Тоді й доведеться доводити свої заслуги перед вже неіснуючою Вітчизною. Комісія в селищі Козелець, спираючись на офіційні архівні дані з письмовим підтвердженням двох жінок з тилової бригади, в якій Зінаїда Григорівна працювала в роки війни, схвалила клопотання. Пізніше це дасть підставу нагородити її медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной Войне 1941-1945 гг.» та отримати посвідчення ветерана війни – учасника війни.

2021 рік. Сьогодні Зінаїда Григорівна – мати двох дочок, бабуся трьох онуків та прабабуся трьох правнучок.

Доньки: Ірина Федорівна Пєтухова (25.09.1950-27.07.1996, м. Українка, Київської області), Тетяна Федорівна Піхотенко (05.10.1957).

Онуки: Марина Анатоліївна Костюкова (04.12.1971), Олександр Анатолійович Пєтухов (08.08.1980), Костянтин Сергійович Піхотенко (07.01.1986).

Правнучки: Ірина Сергіївна Костюкова (30.03.1992), Софія Олександрівна Пєтухова (18.02.2020), Вікторія Дмитрівна Гурська (17.09.2002).

Своє минуле вона часто згадує з гумором та посмішкою. Майже все її життя після війни було присвячене медицині. Зінаїда Григорівна захистила кандидатську дисертацію по рентгенології і зробила вагомий внесок у науку.

Поки мала сили, працювала лікарем-рентгенологом, подаючи молодим колегам прекрасний приклад цілеспрямованості та сили духу. Лише на 81-му році життя вона припинила свою лікарську діяльність.

80 років минуло з того часу, як людство відкрило ще одну чорну сторінку своєї історії. Залишилися лише спогади з далекого 1941 року. Проте саме живі людські спогади й карбують історію…

***Література*:**

1. Місто Остер в роки Другої світової війни [Електронний ресурс]. – URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Остер_(місто)#У_роки_Другої_світової_війни.

2. Остер в период 1918-1991 гг. https://ru.wikipedia.org/wiki/Остёр_ (Черниговская_область). (дата звернення: 24.07.2021).

Ф. 7: *Посвідчення ветерана війни – учасника війни*.

УДК 94-053.2/5](477.41)»1939/1945»

Тетяна Миколаївна Рудакова,
лекторка української мови філософського факультету в університеті імені Костянтина Філософа (м. Нітра, Словаччина)

Доля дитини війни Петра Андрійовича Науменка із с. Ошитки Велико Дубичанського району Київської області

Анотація: *Ідеться про тяжкі випробування дитини – Петра Андрійовича Науменка – із с. Ошитки Велико Дубичанського району Київської області в роки Другої світової війни, про умови перебування на примусових роботах у Німеччині, а також його життя після закінчення війни.*

Ключові слова: *Друга світова війна, примусові роботи, умови праці, звільнення, повернення в Україну.*

The topic: «***The child of war Petro Andreevich Naumenko's fate, who's from Oshitky village in Velyko Dubychansky district, Kyiv region***»

Summary: *It is about child's (Petro Andriyovych Naumenko) severe trials during the Second World War. He was from Oshitky village in Velyko Dubychansky district of Kyiv region during the Second World War. Also it shows the conditions of forced labor in Germany and his life after the war*.

Key words: *World War II, forced labor, working conditions, liberation, return to Ukraine*.

В Україні та за її межами не вщухає інтерес до правдивого висвітлення сторінок Другої світової війни. Багато науковців працюють у цьому руслі, щоб відтворити хід історії, висвітливши реальні події зі сторінок життя звичайних пересічних українців.

Науковці всесторонньо досліджують це питання. Наприклад, О. Тищенко описує соціально-правовий статус дітей війни як громадян похилого віку в Україні [4], В. Корж у своїй праці розкриває спогади деяких дітей війни [2], Г. Голиш у монографії аналізує становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни [1] та багато ін.

О. Будугай зазначає, що залишається мало живих свідків Другої світової війни, тому члени НУНО прийняли рішення дослідити долю дітей війни. Лінгвістка зазначає: «науковці усвідомлюють, що час плине невблаганно, тому треба встигнути залишити нащадкам живі свідчення усної історії. Діти війни теж відходять за вічну межу, забираючи з собою пам’ять про важливий період нашої історії» [3, с. 223].

Доля Петра Андрійовича Науменка

Науменко Петро Андрійович народився 25 листопада 1928 року в селі Ошитки Велико Дубичанського району Київської області. Його батьки – Андрій Архипович Науменко та Марія Андріївна Науменко – були заможною родиною, не голодували, п’ятьох дітей виховували в українських традиціях. До початку війни родина жила нормально, їжі вистачало всім членам.

Хата була звичайною, спали на печі. Опалювали дровами. Узимку взували валянки, а влітку босі бігали не залежно від заможності, одяг був у кожного до розкуркулення, поки не забрали все, що можна…. Петро згадував цукор, півники – цукерки на паличці дуже великі, які приносили бабуся з дідусем, коли приходили до хати.

До війни дітям не доводилося працювати, у них була можливість навчатися у школі. Петро встиг закінчити 4 класи, а повну освіту шкільну отримав уже після війни, закінчивши вечірню школу.

Проблеми почалися в період колективізації. Тоді помер батько, їжі не було, її забирали, із взуття … були одні чоботи на всіх. Батько помер ще до початку війни, а мати захворіла і під час війни померла також. Тоді почалися найстрашніші часи для п'ятьох їхніх діточок.

Про те, як дізнався про початок війни, Петро згадував із сльозами на очах. Рівно о 4 годині ранку мати пішла доїти корову і побачила літаки. Ці літаки почали бомбити мирні поселення. Їхнє село одне з перших припало під наступ німців. Коли почали бомбили Київ, тоді і їм повідомили вже офіційно про початок війни.

Петро назавжди запам'ятав прихід німців. Бомбили з літаків, а потім у село увійшли ті німці. Дуже натерпілися від них. Вішали, палили, убивали людей на цій території (порівняно з іншими територіями) дуже жахливо і безжалісно.

Німці зайшли в село, усіх зігнали в якусь хату і хотіли підпалити. Декого вдалося вивести, допомагали втекти дітям. Кого не встигли врятувати місцеві, того підпалили в тій хаті. Люди кричали, горіли. Тоді спалили багато людей…

Петро, як і інші врятовані діти, тікав, ховався в лісі, дуже голодував. Благо, що ліси були густі і великі за обсягом, давали порятунок дітям. Зголоднілі, вони змушені були виходити в рідне село в пошуках їжі. Там їх знову ловили німці. Доля тих дітей складалася по-різному. Когось відправляли на примусові роботи, когось живцем спалювали в одній із хат.

У той час діти робили землянки в лісі, щоб хоч якось врятуватися. Дорослі та малеча жили в землянках. Хто не встигав сховатися, того німці масово знищували. Страшний голод та розруха прийшли на зміну нормальному існуванню. Життя вже ніколи потім не було таким же безтурботним, як колись.

Ніхто не хотів війни. Люди із с. Ошитки не встигли підготуватися, вони були першими, на кого напали німці. Ті, хто не встиг піти в армію (бо ще не знали про її формування, ішли в партизани.

Один з братів Петра казав, що німців не боїться. Він сміливо вийшов на зустріч літаку. На жаль, його застрелили в ту ж мить. Жахлива мить.

Багато хто втратив батьків та дітей в ті страшні перші дні війни. Люди самі йшли на фронт захищати свою Батьківщину. Брали навіть неповнолітніх. Спочатку ті, хто не знав, як податися до лав армії, ішли в партизани в глухі лісі, намагалися воювати з нападниками самотужки, рятувати співвітчизників від ворога, а потім переходили до лав армії. Чи були охочі добровільно виїхати до Німеччини? Ні, не було!!!

Петро мешкав у рідному селі, коли німці пішли в наступ. Він зазначав, що евакуація майна та людей напередодні вступу німців не відбувалася, бо абсолютно все було знищено. По суті… його село було стерто назавжди з мап, усі будівлі були вщент спалені. Жити не було де, разом з іншими дітьми переховувався в лісах, поки не знайшли німці. Усіх спійманих відправляли в табір, а він утік, два рази втікав, але на третій раз німцям удалося угнати його до Німеччини. Відправили працювати до Дрездена. Діти

виконували тяжку роботу: розвантажували вугілля на залізниці. Спочатку непосильно тяжко працювали на залізниці, а потім їх розподілили в родини. Довелося працювати на польську родину, виконувати всі роботи в полі, удома, доглядати за худобою. За це нічого не платили.

Про закінчення війни Петро дізнався в Німеччині, коли почали відпускати додому. Родина поляків, на яку він працював усі ці роки, запропонувала залишитися жити з ними. Вони не мали власних дітей, навіть хотіли всиновити, але Петро не погодився. Дуже сумував за Батьківщиною, поїхав додому, у Київ. Там не було ні хати, нічого. Пішов працювати на залізницю добровільно, потрібно було заробляти на життя. Знав Київ дуже добре.

Ф. 1: *Петро Науменко в армії*

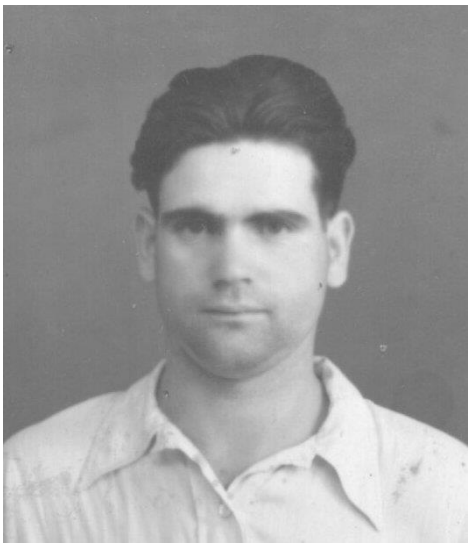

Ф. 2: *Портрет Петра Науменко в роки після служби в армії*

Потім мобілізували і відправили на Донбас на розбудову. Там же і закінчив вечірню школу. Там одружився, разом із дружиною побудували будинок, народилися діти. Після війни Петро любив ремонтувати машини, мотоцикли, а ще дуже любив косити траву і сушити сіно, удома все робив сам своїми руками. Єдиним побажанням під час будь-якого родинного святкування було: «Щоби не було війни! Мирного неба над головою!».

Заповітною мрією назавжди залишилося бажання повернутися в Київ і жити там, або дітей та онуків повернути в Київ. Свекруха не схотіла переїжджати, через неї залишилися жити на розбудованому Донбасі. Багатьма роками пізніше мрія Петра збулася: син з дружиною, двоє їхніх дочок та ще одна онука з правнуком переїхали жити на територію Київської області за загадковими співпадіннями долі.

***Література*:**

1. Голиш Г. М. *У* вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України *у* 1941 – 1945 рр. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, *2005*. – 177 с.

2. Корж В. Спогади дітей війни [Текст] / В. Корж ; наук. кер. В. А. Нестеренко // Суспільно-політичні процеси на українських землях : історія, проблеми, перспективи: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Суми, 19 травня 2017 р.: у 2 ч. / ред.кол.: В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми: СумДУ, 2017. – Ч. 2. – С. 127 – 131.

3. Політична діяльність професора, доктора Юрія Бойка-Блохина та українці – жертви німецьких концентраційних таборів, остарбайтери, діти війни. Збірник наукових праць за матеріалами XII Міжнародної конференції (22 – 23 травня 2019 р.), присвяченої 110-й річниці від Дня народження академіка, професора, доктора Юрія Бойка-Блохина / Укл. і заг. ред. : проф. Д. Блохин. Мюнхен – Тернопіль: Осадца Ю. В., 2020. – Т. 12. – 260 с.

4. Тищенко О. В. Соціально-правовий статус дітей війни як громадян похилого віку в Україні / О. В. Тищенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія: Юридичні науки. 2015. – Вип. 3 (2). – С. 21–24.

ПОСВІДЧЕННЯ
серія АА № 163046
Прізвище Науменко
Ім'я Петр
По батькові Андреевич
М.П.
Особистий підпис
встановлені законодавством України для ветеранів війни – учасників бойових дій
ПОСВІДЧЕННЯ БЕЗТЕРМІНОВЕ І ДІЙСНЕ НА ВСІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
Дата видачі «3» июня 1997 р.
М.П.
(підпис керівника установи військового комісара)
ПК «Україна». Зам. 5 - 3075. 1995.

Ф. 3: *Посвідчення учасника бойових на Петра Андрійовича Науменка*

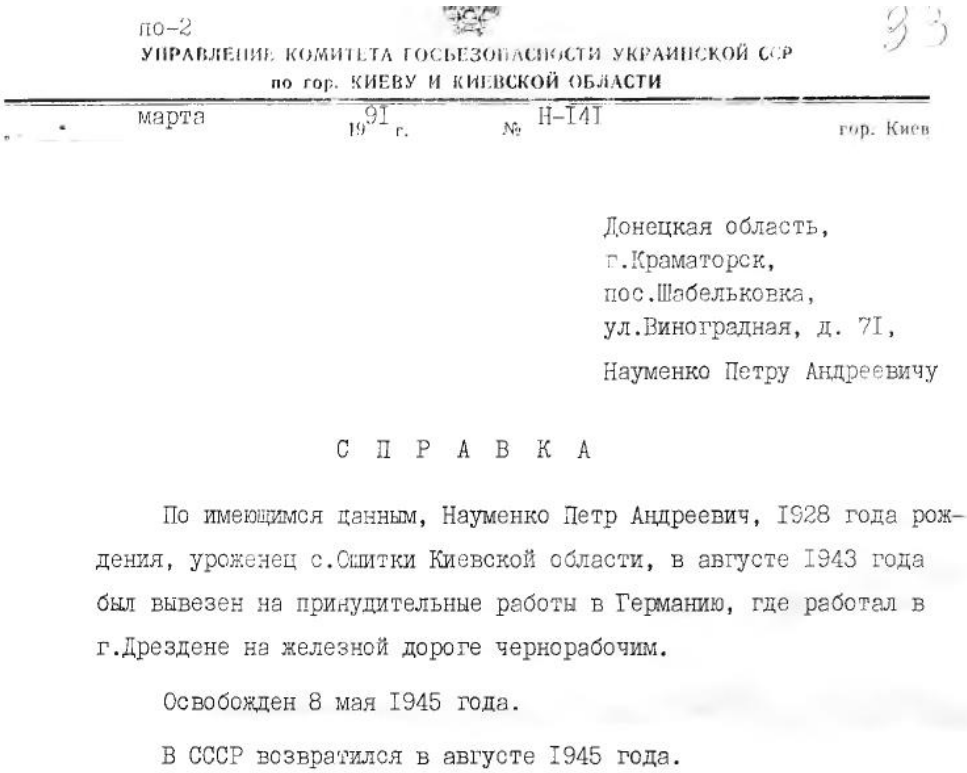
по-2
УПРАВЛЕНИЕ КОМИТЕТА ГОСЬЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНСКОЙ ССР
по гор. КИЕВУ И КИЕВСКОЙ ОБЛАСТИ
марта 1991 г. № Н-141 гор. Киев

Донецкая область,
г.Краматорск,
пос.Шабельковка,
ул.Виноградная, д. 71,
Науменко Петру Андреевичу

С П Р А В К А

По имеющимся данным, Науменко Петр Андреевич, 1928 года рождения, уроженец с.Скитки Киевской области, в августе 1943 года был вывезен на принудительные работы в Германию, где работал в г.Дрездене на железной дороге чернорабочим.

Освобожден 8 мая 1945 года.

В СССР возвратился в августе 1945 года.

Ф. 4: *Фрагмент довідки про перебування на примусових роботах Петра Андрійовича Науменка*

УДК 94(100)»1939/1945»-058.65(477.41+470.324)

Єлизавета Юріївна Скрипкіна,
асистент кафедри мовної підготовки МННІЦ Білоцерківського національного аграрного університету (м. Біла Церква, Україна)

Життєві дороги дітей війни – сестер Ольги Леонтіївни Лісової (у дівоцтві – Шами) та Ганни Леонтіївни Гордієнко (у дівоцтві – Шами) із села Запруддя Київської області, Миколи Михайловича Осадчого із села Чупира Київської області та Івана Васильовича Багатих із села Гвазда Воронцовського району Воронізької обл. (Росія)

Анотація: *У статті йдеться про випробування у роки Другої світової війни, складне життя сімей без батьків та харчів.*
Ключові слова: *Друга світова війна, умови праці, примусові роботи, діти війни, умови проживання та навчання під час війни*.

The topic: «***The children's of war life paths – sisters Olga Leontievna Lisova (as a girl – Shama) and Anna Leontievna Gordienko (as a girl – Shama) from the village of Zapruddia, Kyiv region, Mykola Mykhailovych Osadchy from the village of Chupyra, Kyiv region, and Ivan Vasyliovych Bagatykh from the village of Hvazda, Vorontsov district, Voronezh region (Russia)***»

Summary: *The article deals with the trials during the World War II and the difficult life of families without parents and food*.
Key words: *World War II, working conditions, forced labor, children of war, living and studying conditions during the war*.

Друга світова війна – це та подія всесвітнього масштабу, яка залишила глибокий відбиток у пам’яті багатьох мільйонів душ різних народів.

Наші очі не бачили тих жахів, тож тепер ми можемо лише почути з емоційних спогадів тих, хто боровся за власне життя та країну, намагаючись вижити. Кожний наступний рік ми все більше втрачаємо можливість запитати чи поговорити з живими очевидцями тих подій. Тому спогади свідків на папері щодня стають усе більш цінними.

Отже, **мета статті –** простежити, який слід та які наслідки залишили воєнні події, побачити долю представників молодшої генерації – дітей війни.

Як зазначає історик Воронянський О.В. «Народ України вніс значний вклад у розгром фашистської Німеччини, направив у радянські збройні сили близько 6 млн. чол. Кожен третій із них загинув на фронті, кожен другий, із тих, хто залишився в живих, став інвалідом. За мужність і відвагу, виявлені у боротьбі із загарбниками, 2072 українця були удостоєні звання Героя Радянського Союзу» [1, с.441.

Сестри Ганна Леонтіївна Гордієнко (у дівоцтві – Шама: 03.06.1942) та Ольга Леонтіївна Лісова (у дівоцтві – Шама; 10.12.1940)

Ольга (10.12.1940) та Ганна (03.06.1942) народилися в селі Запруддя Рокитнянського району Київської області. Мати Наталка Йосипівна Шама (у дівоцтві – Шандра;

22.08.1918 – 14.01.1990) та батько Леонтій Оксентійович Шама займались сільським господарством та працювали в колгоспі.

Старша Ольга почала ходити до Запрудянської школи в 7 років. Навчалася українською мовою. Молодша Ганна із цікавістю спостерігала вдома за навчанням сестри. Так і навчилась сама біля Олі читати та писати в 6 років. Лише з такими навичками брали діток до школи. У Шанни були улюдені такі предмети: історія, географія, українська мова,співи, фізичне виховання. Не любила математику.

Кого із вчителів пам'ятає? Історію вела Ольга Логінова, фізкультуру – Василь Сидорович.

Коли почалася війна, родина проживала у звичайній сільській хаті з двома маленькими вікнами. У будинку була піч, лежанка, дерев'яна підлога замість ліжка, зверху клали солому, яку покривали простирадлом. Замість стільців стояла лавка. Узимку в будинку було так холодно, що вода замерзала у відрі. Найчастіше спали на печі. Кожного дня топили піч соломою та очеретом, але це тепла давала мало, дуже мерзли. Улітку готували їсти на керогазі.

Дівчата мали одну пару взуття на двох, яку носили по черзі. Веселими спогадами стало катання на санчатах, які по бідності робили із соломи та води, бо та швидко замерзала на морозі.

При німцях родина мала лише курей, корови не було.

Дитинство було тяжким. Батько покинув родину, коли дітям було 7 і 9 років. У цьому віці Ольга та Анна почали тяжко працювати на городах у сусідів, щоб отримати додаткові харчі, яких дуже бракувало. Мати працювала у колгоспі. Після прополки буряків видавали цукор вагою 10 кілограмів, який тримали до літа, щоб потім приготувати варення. Але сестри потайки вставляли соломинки у мішечок, щоб хоч трішки поласувати ним.

Про війну дізналися від сусідів. Евакуації в селі не було. Коли чули гучні постріли чи вибухи, то мати брала маленьких дівчат та бігла ховатись до сусідки у погреб, щоб їм було не так моторошно.

Німців місцеві жителі не бачили. Бабуся Ганна згадує: «Після війни тяжче жилось дітям у неповних родинах або без батьків. Але вижили… Щодня життя ставало легшим та кращим».

Ганна Леонтіївна отримала спеціальну середню освіту. Вивчилась заочно на технолога м'ясо-молочної промисловості в Білоцерківському технікумі м'ясо-молочної промисловості. Потім працювала на Білоцерківському м'ясокомбінаті – з 31.07.1960 по 29.12.1992 (дата виходу на пенсію). Пішла на пенсію в у 50 років через шкідливі умови праці. Спочатку працювала робочою, потім майстром-технологом, старшим майстром жирового цеху, була головою профспілкового комітету, секретарем партійної організації.

08.03.1964 Ганна Леонтіївна вийшла заміж за Василя Павловича Гордієнка (31.07.1940 – 02.03.2011). 14.05.1965 народився син Олександр Васильович Гордієнко, а 04.05.1969 – донька Алла Василівна Гордієнко. Має онука Дмитра Олександровича Гордієнка (04.12.1988) та онучку Єлизавету Юріївну Скрипкіну (22.02.1992), правнука Тимура Олександровича Полинь (10.06.2017).

Ольга Леонтіївна має лише 7 класів освіти. Потім одразу працювала на буряках, та в наймах. Вийшла заміж за Віктора Федоровича Лісового (13.01.1937 – помер 29 серпня ? року). Ввесь час прожили у селі Запруддя. Старша донька Катерина Вікторівна

(у заміжжі – Закутій; 29.10.1961), син Сергій Вікторович Лісовий (15.10.1971). Має двох онуків Олену Вікторівну Даниленко (13.10.1983) та Євгена Сергійовича Лісового (14.08.1995) і двох правнуків Аліну Олексіївну Даниленко (15.08.2008) та Богдана Євгенійовича Лісового (26.10.2019).

Ф. 1: *Ганна Леонтіївна Шама (біля 18 років)*

Ф. 2: *Ольга Леонтіївна Шама*

Ф. 3: *Ольга Леонтіївна Лісова (у дівоцтві – Шама) з чоловіком Віктором Федоровичем Лісовим і донькою Катериною. Стоїть Ганна Леонтіївна Шама.*

Ф. 4: *Сестри Ганна (зліва) і Ольга*

Спираючись на свій життєвий досвід, обидві сестри хочуть побажати людям мати добре серце, бути мудрішими і роботящими та завжди допомагати одне одному. Заповітною мрією для бабусь на теперішній час є можливість бачити свою родину здоровою та щасливою.

У свою чергу, пишаюсь, що я є членом цієї прекрасної великої родини і маю змогу накопичувати та передавати інформацію для свого родового дерева. Для роду завжди важлива пам'ять, він живиться своїми коренями, увагою та повагою до себе, своїх пращурів, які вносили свої частки до сімейного егрегору. На сімейних фотокартках відчувається захисний енергетичний каркас, який підтримує та об'єднує зображених на них людей. Спілкування з родичами завжди зміцнює та надихає на проростання душею та духом у майбуття.

Ф. 5: *Родини сестер Ольги та Ганни*

Доля Миколи Михайловича Осадчого

Микола Михайлович Осадчий (14.05.1938) народився в Селі Чупира Білоцерківського району, Київської області.

Батько Михайло Федорович 1911 року народження. Був їздовим на конях, він розвозив зерно по фермах.

Мати Ганна Митрофанівна 1910 року народження. Працювала в колгоспі на буряках і мала шестеро дітей.

Зарплату на роботі не платили, людям видавались облігації. Бідні селяни просто чекали, що держава колись поверне грошима. Місцева влада контролювала відвідування трудових робіт, пов`язаних з буряками. Їм було байдуже до фізичного та морального стану людей: чи ти хворий, чи після пологів – іди на роботу!..

Мати Ганна Митрофанівна була вдома з грудною дитиною шести місяців на руках та свекрухою – справжньою господинею.

Микола був старшою дитиною в родині. Коли почалася війна, йому було 4 роки. Батька забрали на війну їздовим.

Німців уперше він побачив восени 1943 року, у шестирічному віці, дуже добре пам`ятає це. Крізь їхнє село йшла величезна колона німців. Підрозділ переходив на іншу територію. На підводах були німці та зброя, польові кухні, боєприпаси. Дуже швидко рухались. Були гарно одягнуті.

«Ми з хлопцями стояли попід тином і дивились. Вони їхали повз нас. Деякі лишилися на ночівлю. У двір на підводі заїхало троє німців з величезною конякою. Ми хотіли загнати коня в сарай, але він туди не помістився через свої великі габарити, тому залишився ночувати на вулиці. Потім німці побачили качок у нашому дворі та дали завдання жінкам приготувати з них вечерю. Ще ми мали вдома корову та курей. Зайшовши у будинок, німці свою зброю поставили в куток у піраміди. Мій брат Петро і я сиділи на печі».

Жінки зустрічали у нашому будинку німців, які були дуже виховані. Накрили на стіл. Німці зняли мокрі плащі, робочі військові рюкзаки і кинули на піч, де ми сиділи. У середині цих рюкзаків було: цукор, чашка, ложка, ніж, чай, тушонка, сухарі. Німці сіли їсти і стали думати де лягти спати, бо місця для відпочинку в будинку не було. Бабця принесла солому покидала на ґрунтову підлогу і застелила ряднами.

Діти розглядали німецькі портфелі, але речі не брали. Сподобалися ремінці на рушницях. Один німець розмовляв російською мовою дуже добре. Чужоземці між собою розмовляли так, ніби нас нема в будинку. До баби звертались російською мовою. Ми могли їх розуміти.

Німець розповів, що вдома має двоє дітей таких самих, як ми. І він не знає, чи вони ще побачать свого батька. Говорячи про це, по його обличчю скотилася сльоза. Алкоголь вони не вживали. О четвертій ранку німецькі військові тихенько піднялися та вирушили в дорогу. Вдома ніхто не помітив, як вони зникли. Коли всі прокинулись – «їх і слід простив».

В деяких селах було спалено все, багато повішених.

Після війни сусід Миколи працював в іншому селі на великому цукровому заводі, він запропонував йому прийти туди на роботу.

Цей завод працював лише сезонно (з вересня по березень, коли перероблюється буряк на цукор). Працював та виносив цукор звідти в малесеньких торбинках. З часом вдома назбиралось два мішки.

Колі Коля було 15 років, він вивчився на механізатора. Потім почали звати на завод працювати бабусю, але внук не пустив її, пояснюючи це тим, що вони вже мають цукор вдома.

У післявоєнні роки німців у селі вже не було, але були поліцаї – місцеві жителі, яких німці зібрали та назначили попередньо. Це були люди, які вислужилися перед ними, хто добре допомагав та відповідно заслужив таку посаду. Ці поліцаї заставляли місцевих жителів працювати.

Після війни їх вважали зрадниками, але нічого їм за це не було. Вони продовжили жити в селі.

Микола пропрацював три роки. Потім, у 1950-му році, поїхав у Казахстан на цілину. Миколі було 22 роки.. Вирощували пшеницю твердих сортів. Її було мало, низька врожайність але висока якість.

Жили бригадами. Мали українських поварів, які дуже смачно готували: вареники, борщі, супи. А російська бригада готувала лише щі (суп з капустою) несмачно, то погана їжа була. Російські люди дуже любили вживати алкоголь, на пошуки якого готові були їхати в інші села чи регіони.

Місцеві жителі казахи не працювали на пшениці, не орали і не сіяли. Вони володіли табунами овець або коней, яких самостійно пасли.

На цілині Микола мав особистий трактор. У пам'яті спливають безкрайні казахстанські степи.

Потім він повернувся в рідне село Чупиру. Тут познайомився з Стасею, майбутньою дружиною в 31 рік. Вона була старшою за нього на один рік. Мали двох доньок Маргарита та Валентина. Потім переїхали в місто Біла Церква, але будинок так і залишився в селі Чупира.

Дівчата завжди любили просити, щоб батько розповів про своє дитинство, а для нього це було найприємнішим моментом, коли всі слухають, а він має можливість говорити в колі родини про своє минуле.

Доля Івана Васильовича Багатих

Іван Васильович Багатих народився 24 серпня 1934 року в селі Гвазда Бутурлинівського району Воронезької області Російської Федерації. (При правлінні Петра Першого, коли будувались флоти – в цьому селі виготовляли цвяхи (гвіздки).

Батько Василь (1908-1976) працював столяром. Мати Євдокія Олексіївна (1909-1988) була домогосподаркою, та люблячою матір`ю, народила четверо дітей: найстаршу Марію 1929-го року, Петра 1931-го року, Івана 1931-го року народження та Ніну, яка народилася у 1937 року.

Уперше маленький Іван почув про війну по радіо від радянського диктора Юрія Борисовича Левітана. У роки німецько-радянської війни 1941-1945 він читав зведення Радінформбюро і накази Верховного Головнокомандувача Й. В. Сталіна. Його голос, схожий на «метал, покритий бархатом», став відомий кожному жителю СРСР. Саме Юрію Левітану, завдяки унікальному тембру голосу, потім було довірено оголошувати про перемогу і здобуття Берліна» (справжнє імя Левітана – Юдка Беркович) [2].

Під час війни були одні валянки на всіх дітей у родині. Одягали їх по черзі. Іван згадує, як пізніше придбали великий шматок шерстяної «волохатої» тканини та пошили піджак. Пізніше у кожного було власне взуття. «Ми відчували себе королями» – посміхається Іван Васильович.

Шкільну форму, плаття, штани шили з мішків, які попередньо фарбували в інший колір.

З харчами було дуже скрутно. Варили суп із кропиви, восени викопували мерзлу гнилу картоплю та жарили з неї на вогні в ржавій залізній блясі млинці. Збирали жолуді в лісі, перемелювали та додавали в пшеницю чи інші страви.

І. В. Багатих згадує: «Німців ми не бачили, вони не заходили в будинки. Пострілів не чули. Забрали всіх чоловіків з села. Тато служив в армії на підводному човні на далекому сході. Мали тяжке голодне дитинство. Батько – голова сім`ї – на фронті, а мама одна тягнула всіх чотирьох дітей. Окрім цього відчуття війни не було. Добре пам'ятаю, як батько повернувся з війни».

Ф. 6: *Іван Васильович Багатих (справа)*

У перший клас пішов у 1941 році. Замість чорнил використовували сік буряка. Чистого паперу не було. Писали на старих жовтих газетах між стрічками. Дорога до школи була три кілометри. Мали предмет з німецької мови, на якому вчили вірші, які залишились в пам'яті по сьогоднішній день.

Жили в дерев'яному будинку, який після завершення війни розібрали по дощечкам та переїхали з ним до більшого села Бутурлинівка. Пізніше Іван закінчив електротехнікум та працював електриком на шинному заводі. Також будував Волзьку ГЕС, де загинув брат Петро.

Велике задоволення для Вані приносила риболовля. Він полюбляв сушити рибу та раків. Усе життя мріяв мати машину, але мама не дозволяла, після того, як розбив мотоцикла. На сьогоднішній день залишився один, має лише одну але чудову доньку Маргариту Іванівну Шишковську та проживає в мальовничому місті Біла Церква Київської області.

Література:

1. Воронянський О.В. Історія України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Харків, 2005. – 544 с. – С. 441.

2. Юрій Левітан. https://uk.wikipedia.org/wiki/Левітан_Юрій_Борисович.

УДК 94»1932/1933»-058.6(477.41)

Катерина Володимирівна Плівачук,
канд. педагогічних наук, заслужений вчитель України, доцент кафедри суспільно-гуманітарної освіти Комунального навчального закладу Київської обласної ради «Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів» (м. Сквира, Україна)

Голодомор на Сквирщині 1932-1933 років: спогади очевидців

Анотація: *У статті розкрито про найжорстокіший злочин комуністичного режиму проти українського народу. Голодомор 1932-1933 років – рана України, це масовий штучно організований голод влаштований комуністичним режимом шляхом вилучення продовольчих запасів селян. Він став геноцидом,де жертвами ставали діти, чоловіки і жінки. У статті наводиться статистика про голод на Сквирщині,спогади очевидців.*

Пам'ять про всіх невинно убієнних сьогодні повинна згуртувати українців живих,щоб ця трагедія, яка не має аналогів в історії людства, більше ніколи не повторилася.

Ключові слова: *Голодомор, геноцид, трагедія, «закон про п'ять колосків», хлібозаготівля.*

Kateryna Plivachuk

The topic: «***The Holodomor in Skvyra area in 1932-1933: the recollections of eyewitness***»

Annotation: *The article reveals the most brutal crime of the communist regimen against the Ukrainian people. The Holodomor of 1932-1933 is a wound of Ukraine. It is a mass artificially organized famine, that was organized by the communist regimen by means of peasants` food supplies withdrawing. It became a genocide where children, men and women became victims. The article provides statistics about the famine in Skvyra area, the recollections of eyewitness.*

The memory of all those innocently killed people must unite the living Ukrainians today, in order that the tragedy, which has no analogues in the history of mankind, will never happen again.

Key words: *Holodomor, genocide, tragedy, «law of five ears of corn», grain procurement.*

Іван Огієнко писав: «Нагадайте мені інший народ, щоб він зазнав такої чорної недолі, як народ український?! Пригадайте мені другий народ, щоб він більше вболів за ран сердечні знедолений?!» [1]

Багатовікова історія українського народу – це, насамперед, літопис життя і смерті народу-великомученика, на долю якого було досить лиха. Майже кожне століття, як свідчать давні джерела, позначені голодними роками, наслідками епідемій, спустошливими війнами, чужоземними навалами. Ніколи український народ не мав навіть коротенького відтінку часу для перепочинку задля відновлення сил та енергії.

Особлива увага звернена на XX століття, коли найбільших втрат зазнала Україна, залишаючи багато безіменних могил українців. Скільки сліз і страждань забрали з собою ті хлібороби, яких позбавили життя новоявлені пророки.

Важливо зазначити, що голод – це не тільки смерть, а й суспільна духовна руїна, загибель здорової народної моралі, втрата ідеалів, занепад культури, рідної мови, традицій. Пекло, що спіткало Україну на початку 30 років XX століття, ні з чим порівняти ні у вітчизняній, ні у світовій історії. Ми можемо стверджувати, що людиноненависницький більшовицький режим вирішив голодом поставити народ на коліна, змусити його будувати «комунізм» – квітуче життя на кістках мільйонів [2].

Готуючи смертельний наступ на село, більшовицький режим виховав на місцях новітніх опричників, чиїми руками було завдано першого удару по хліборобові, його совісті, що споконвіку диктувала сумлінна повсякденна праця на землі-матінці, зло – байдикування, безгосподарність. З початком колективізації все перевернулося з ніг на голову: найсумлінніші, найвміліші господарі землі виявилися «класово ворожим елементом», а найзатятіші нероби, «ідейні» ланці – авангардом, «аграрним пролетаріатом», якому доручалася головна роль в «революційній ломці села» [4]

У час злочинних більшовицьких реформ 30-х років геноцид забрав з життя сім з половиною мільйонів українців та українок.

На землі України виросли професійні вбивці, що вершили суд на селі в 20-30-х роках. Нелюдським, аморальним заходом проти чесних селян-трудівників було розкуркулення.

Розвал у сільському господарстві набув фантастичного розмаху. На практиці потрібно було доводити геніальність задуму батька Сталіна: загнати селян у колгоспи. Уже восени 1930 року колгоспникам видавали по 250-300 грам горохово-сочевичної суміші на трудодень, а все інше зерно пішло на обов’язкові державні поставки.

У господарствах часто не залишалося навіть насіннєвого збіжжя. Хлібозаготівельний план був безмірний. Протягом січня – листопада 1930 року в Україні було заготовлено 400 мільйонів пудів хліба. За такий же період 1931 року державні заготівлі становили 380 мільйонів пудів. Але цього було досягнуто в результаті знекровлення села. У багатьох селян вилучили все зерно, у тому числі і посівний фонд [5].

Узимку 1931 – 1932 років привид голоду вже стукав у двері селянських хат України. Фізично ослаблене селянство не могло нормально провести весняну посівну компанію 1932 року.

Ускладнювали ситуацію і безгосподарність у колгоспах, повна незацікавленість селян у ефективній, продуктивній роботі в них. На 20 травня в республіці було засіяно трохи більше половини запланованих площ. Внаслідок неякісного обробітку просапних культур частина посівів загинула.

І все ж не природні фактори стали причиною трагедії українського селянства. Врожай 1932 року лише на 12 % дув менший середнього врожаю за 1926-1930 роки і міг би забезпечити населення України мінімумом продовольства. Але цього не сталося [6].

Незважаючи на небачену раніше жорстокість, забезпечити хлібозаготівлю в 1932 році не вдалося. На перше листопада було заготовлено лише 195 мільйонів пудів. У деяких районах місцеве керівництво, усвідомлюючи масштаби голоду, що насувався, дозволили колгоспникам залишити зерно для сівби та в страховий фонд. Довідавшись про це, Сталін наказав вчинити над ними жорстоку розправу.

Протягом року, починаючи з 1933, з КП(б) України було виключено понад 100 тисяч чоловік. Вони були розстріляні або вислані. Суд і прокуратура республіки, органи ОДПУ стали сліпим знаряддям злочинної політики сталінського керівництва, діючи відносно власного народу.

Подвірні обшуки супроводжувалися конфіскацією не лише зерна, а й буряків, картоплі, солінь, сала, м'яса та інших продовольчих запасів на зиму. Селяни були позбавлені всього їстівного. Цим партійно-державний апарат цілком свідомо прирікав їх на смерть [8, с. 118].

Важко навіть через 89 років ступати болючими стежками трагедії народу України.

Незважаючи на явність незаперечних документальних і демографічних фактів, радянський уряд продовжував заперечувати факт голодомору 1932-1933 років майже до кінця існування СРСР. Так, ката України, П. Постишева, який фактично тоді був особистим представником Сталіна на Україні і керував геноцидом у 1933 році, було реабілітовано як жертву сталінського терору кінця 30-х років.

Замість визнання голодомору, напередодні 50-х роковин трагедії, КДБ підсунуло Ізраїлю і Заходові заздалегідь сфабриковану справу Івана Дем'янюка, щоб у такий спосіб відвернути увагу світу від своїх злочинів.

Замовчування продовжувалося і за часів горбачовської «перебудови». Називаючи індустріалізацію позитивним досягненням радянської системи, Горбачов не наважувався показати світові ту жахливу ціну, яку заплатив за неї український народ. Лише під тиском національно-демократичних сил, у першу чергу «Меморіалу» та української діаспори, було піднято завісу брехні та замовчування, і суспільство дізналося про голодомор правду [12, с. 11].

Поза всяким сумнівом, голодомор 1932-1933 років був фінальною стадією запланованої антиукраїнської акції партійного керівництва і особисто Й. Сталіна, яка почалася ще у другій половині 20-х років. Цей нечуваної жорстокості терор мав на меті кілька цілей – знищити приватних землевласників як головну систему, що протистояла колективізації: зламати фізикно і здеморалізувати психологічно селянство, як основну опору українства головну силу, що протистояла режимові; перетворити найбагатші регіони України на мережу колгоспів для рабської експлуатації селянства [12, с. 10].

Це було не стихійне лихо, це був розбій, свідомо спрямований на фізичне винищення селянства.

Яка зла сила умертвила за неповні два роки на нашій споконвіку ситій землі голодною смертю близько восьми мільйонів людей. «Страшний суд», «Кінець світу» – коли брат повстає проти брата, син – проти батька й матері, коли земля по коліна в крові.

Про трагедію голодомору пише представник української діаспори у США Василь Барка. Письменник сам пережив голод і бачив на власні очі жахи канібалізму, відтворив народну трагедію у романі «Жовтий Князь», створивши символічний образ Жовтого Князя, демона зла, який несе з собою руйнацію і спустошення, сіє муку і смерть серед людей [7, с. 34].

У видавництві «Молодь» 1991 року вийшла книга українського літератора Олександра Міщенка «Безкровна війна», де записані свідчення тих, кому довелося пережити голод. З тих далеких тридцятих років до нас промовляє сам народ, його правда, розіп'ята на хрестах доля [12, с. 10].

Історична доля Сквирщини виявилась нелегкою. До 1932 року була достроково завершена суцільна колективізація з усіма її негативними наслідками. Негативну роль відіграло неправильне ставлення до так званих «заможніх селян», яких розкуркулювали, тобто морально і фізично знищували. Всього на Сквирщині було розкуркулено 118 сімей.

Селяни чинили опір примусовому вступу до колгоспів, почався стихійний забій домашньої худоби. Знищення домашньої худоби, особливо коней, набуло масового поширення особливо на Сквирщині [13, с. 116].

Весною 1932 року більшість колгоспів не мала достатньої кількості посівного матеріалу у зв'язку з нереальними планами хлібозаготівель. Наприклад: у с. Шамраївка – було лише 5 % від необхідної кількості, у Шапіївці – 21 %, у Дулицькому – 27 % [3, с. 769].

План сівби зернових по району було виконано лише на 37%, цукрових буряків – на 16,9 %. За зведеннями на 18 жовтня 1932 року план хлібоздачі по Сквирському району становив 39,8 %.

Наслідки господарського року були невтішними, увесь урожай пішов на хлібозаготівлю, навіть посівний матеріал. У людей відбирали всі продукти харчування, почався страшенний голод, який охопив всі села району. Про масштаби Голодомору можна судити із «Записки про прямому проводу Київського обласного відділу ДПУ голові ДПУ України про кількість голодуючих на Сквирщині, за станом на 1 березня 1933 р.»

У 48 населенних пунктах було голодуючих: дорослих – 8.129, дітей – 7.155, хворих – 180, окремих – 5061, померлих – 802, випадки людоїдства – 1, випадки трупоїдства – 3 [3, с. 871-875].

За свідченням уцілілих документів та шляхом опитування населення, у Сквирському районі протягом 1932-1933 років померло від голоду 9.124 особи, в тому числі 888 дітей, встановлено по прізвищах та поіменно 5.146 осіб, в тому числі 594 дитини. Ось спогади очевидців.

Із спогадів Ганни Михтодіївни **Хронюк**, 1920 року народження (с. Горобіївка):

«Насувався 33-й рік. У нас забрали зерно, Забрали коня. Вивезли все з повітки, а потім забрали і корову в колгосп. Робили від рання до смеркання.

Головою колгоспу був Терешко Маркіянович. Тоді він багато людей вивіз на цвинтар. Мені розповідав сусід, що Терешко, коли робили люди, стояв дивився і казав: «Ти, Васько, малий, ти будеш жити, а ти, Михтодь, помреш». І тоді ввечері батькові не давали черпака затірки. На кого Терешко вказував, тому не давали їсти. І ось настав день, що батько зліг. Лежав на полу, а я на печі лежала. Ішов сильний дощ. Я бачила, як умирав батько. Коли батько уже був мертвий, в хату зайшов Трохим Павлівський і сказав: «Дядьку Мехтодь, на роботу давайте». Підійшов до батька і позадкував: «Мертвий». Я заплакала. Прийшла мати. Батька похоронили мої дядьки.»

Із спогадів Одарки Павлівни **Хронюк**, 1901 року народження (с. Горобіївка): «У Біблію я записувала цифрами померлих з голоду та число порожніх хат; серед них і ті, які люди залишили, йдучи шукати порятунку невідомо куди. Людей напівживими кидали у яму на кладовищі, але вони чудом врятувалися. А Майбороду Ганну живою

прив'язали за руки мотузкою до коня. Один з катів гнав коня по полю, аж поки вона не завмерла, так і залишилася на все життя калікою, за те, що зірвала колоски пшениці, щоб не вмерли діти».

Із спогадів Віри Сидорівни **Журавель**, 1922 року народження, село Чубинці (*Записано внуком Плівачуком Віталієм у 2003 році*).

«Наважилася наламати гички з поля, а сторож лихий такий , впіймав мене і зачинив у повітці. Ледве втекла я із неї, а то могли за гичку вбити. А ще їли ми листя лободи, калачики, збирали у річці Роставиці молюски. Із них варили суп, робили затірку. Батько працював у колгоспі, то йому видавали кусень хліба, він його не їв, а приносив мені, щоб з голоду не померла. Ходили в поле збирати колоски. Їх потрібно було віддавати всі, мій сусід Вася не віддав, а залишив шість штук, щоб принести сестричці, а приказчик витрусив у нього і завів до сільради. Більше його і не бачила. Хай ніколи не повториться це лихо».

Марія Гаврилівна **Палій**, 1922 року народження, м. Сквира. (*Записано правнучкою у 2007 році Оленою Стрельченко*). У сім'ї було 4 дітей. Активісти ходили від хати до хати і забирали їжу, не зважали на благання зморених голодом людей. Вони вишукували в оселях, коморах, на горищах, у всіх закапелках. Якщо знаходили, то забирали все.

Їли пирій, сушили, а потім на жорнах мололи. Із цього помелу робили млинці. Їли також кору дерев. Мама не могла ходити, бо ноги в неї були налляті, а потім шкіра на них тріскалася. Залишилися ми сиротами, але живі. Всі ми ходили до школи, а там варили затірку для учнів і давали шматок хліба. Завдяки цьому і вижили».

Микола Іванович **Ліпніцький**, 1924 року народження с. Малі Ерчики (*запис1989 р., газета «Ленінська правда» від 5.08.1989*).

У період голодомору мені було лише 7 років. Я разом із іншими дітьми ходив у колгоспний дитячий садок. Харчували нас там бідненько. Завжди хотілося їсти і після сніданку, обіду, вечері. Потім нас відпускали додому і давали невеликий шматок хліба. Йдучи додому я щіпав його по крихті і кидав у рот. Адже він був смачний-смачний і добрий.

Василь Омелянович **Луценко**, 1921 року народження с. Миньківці (*запис 1997 р. пенсіонером Ремінським В.С.*) У родині було 5 чол. У тому числі 2 дітей. У 1933 році померли з голоду батько та брат, а потім мати з сестричкою, у сім'ї Пишинського Володимира з 6 чоловік, в тому числі 5 дітей, загинуло 3 дітей. У сім'ї Сороки Антона з 6 чоловік загинула дружина та 2 дітей, у Сороки Якова з 8 чоловік в тому числі 7 дітей, померло 6 дітей.

У нас у господарстві була картопля, корова, двоє свиней, 20 курей. Все це з активістами прийшов і забрав активіст Варченко, залишивши нас на голодну смерть. Один я і вижив.

Василиса Матвіївна **Вознюк**, 1908 року народження с. Мовчанівка. (*записано у 2004 році бібліотекарем Ліщук Н.С.*) У нашій сім'ї було 9 чоловік, в тому числі 5 дітей. Загинули від голоду 7 чоловік. У сім'ї Каленівських загинули всі. Всі продукти забирав голова сільської ради Журавель Іван та активіст Журавель Абрам. Вимітали в хаті навіть квасолю.

Фросина Минарівна **Люсік**, 1916 року народження село Пищики (*записано у 2008 році директором Будинку культури Гирявець Т.М.*) Померла сім'я Приймаків: батько Михайло, мати Домка, син Семен(1917), дочка Катя (1923), дочка Марійка. Жила у нас сім'я, яку по- вуличному називали «косарі», де було виявлено факт людоїдства. Мати

зарізала сина(1923 року народження). Її забрала влада і більше в селі її ніхто не бачив. Там ,де нині хата Барана Василя, померли: дід, баба, два сини. Голод косив всіх.

Валентина Левківна **Барабаш**, 1930 року народження, село Рибчинці (*записано сином Барабашем В.П.*) Із розповідей моєї мами, яка дивом вижила, залишившись у три роки дитинчам і круглою сиротою. Часто згадувала, як маленькою дитиною посмокче пальчик, збираючи з долівки крихітки хліба, щоб хоч якось вгамувати голод. Всі члени родини: дід Левко, баба Василина, дядьки: Кирило, Герман, Онисько, Василь, тітки Катерини Густя – вони всі вимерли від голодної смерті. Комуністи під метелку вимітали їхню комору до зернини, забрали все, що було їстивним і залишили велику сім'ю на страшну голодну смерть.

Отже, ми бачимо, що голод 33-го року не обійшов Сквирщину.

Урожайність зернових культур знизилася у кілька разів. На Україні при зменшенні валового збору хлібозаготівля у 1929-1932 роках подвоїлася. Продовольче становище, особливо на селі, погіршилося. Багато людей відмовлялися працювати в колгоспах, не виходили на роботу, часто спостерігався масовий вихід селян із колгоспів. Посівна компанія 1931-1932 років зривалася, велика кількість землі не була засіяна.

Із матеріалів районної газети: «У лютому 1933 року на Сквирщині вже лютував страшний голод, який щодня забирав у могили сотні і тисячі людей. Навіть тоді, коли вже почався голод, у січні 1933 року в район були направлені уповноважені обкому КП(б)У для завершення хлібозаготівлі і засипки насіннєвих фондів.

Голод охопив усі села Сквирщини. Особливо постраждали Горобіївка – 498 чоловік, Антонів – 183 чоловіки, Великі Єрчики – 654 чоловіки в тому числі – 334 дитини, Каленна – 937 чоловік, у тому числі 183 дитини, в інших селах загинули сотні людей. Протягом 1932-1933 років у Шамраївці загинуло 2500-3000 людей» [12, с. 94.].

Прийшов найстрашніший 1933 рік. І вже з березня щоранку ходили попід хатами, питали, чи є мертві. Трупи складалися на підводи і відвозилися на кладовище до масових могил.

Смертність досягла на Сквирщині найвищого рівня. Голодні до нестями, виснажені діти полохливо лущили недостиглі зерна і жадібно їх їли. Надмірне вживання клейковини не витримували шлунки. Вони помирали буквально через декілька годин. Людоїдство було встановлено у селах Сквирського району.

Великою плямою на демографічній карті України ще й досі чорніє голод 1932-1933 років. Втрати від цього відчутні. Люди пам'ятають ті страшні роки [12, с. 113].

Нині ми знаємо, що то було. Був штучно організований сталінський масовий геноцид, спрямований на знищення українського народу. Він забрав мільйони людських життів, в тому числі материнських і дитячих.

Журналістка Лідія Коваленко та письменник Володимир Маняк підготували книгу-меморіал «Голод 33», де зібрано оповіді очевидців з семи областей України, в тому числі і Київської.

Навіть у пеклі початку 30-х років не зміліли народні джерела мудрості й краси. Народ не схилився, не став не коліна. Зброєю для нього стало Слово.

Ми сьогодні навіть не можемо уявити, в якому пеклі фольклорні твори народжувалися. Адже створили їх люди, чиїх батьків, дітей, близьких мертвими, а то вже й напівживими присипали вапном у довжелезних кагатах десь на пустирищах, люди, які мали вигляд живих кістяків чи були розпухлі від голоду (тоді репалась шкіра, на лобі, на щоках, і виступала вода, що заміняла тіло, після чого наступав нестерпимо-болючий кінець).

Адже навіть прошепотіти комусь на вухо, не те що скласти подібну «крамолу», часто означало багаторічну каторгу, а то й розстріл на місці. Ось деякі фольклорні твори, які були записані на Сквирщині:

Устань, Ленін, подивися,
До чого ми дожилися:
Клуня раком, хата боком,
І коняка з одним оком,
І корова без хвоста,
І комора пуста,
Ні овечки, ні свині —
Тільки Сталін на стіні.

Сидить Ленін на горі,
А Сталін в болоті, –
Що зробили куркулеві
Те буде й голоті.

Нема хліба, нема моні,
А ми плескаєм в долоні.
А на хаті серп і молот,
А у хаті смерть і голод.

Їде Сталін на тарані,
Дві сільодки у кармані,
Цибулиной поганяє –
Америку доганяє.

12 вересня 1993 року о 15 годині в Україні було оголошено Хвилину Скорботи за жертвами голодомору 1933 року. То була мить поминальна і за тими, хто помер голодною смертю в 1923, 1926, 1947 роках.

Ця хвилина ввійшла в душі українського народу тихою молитвою, очистила їх від скверни. Т.Г. Шевченко у поемі «Княжна» писав: «А голод стогне на селі. / І стогне він, стогне по всій Україні. / Кара Господева. Тисячами гинуть голодніі люде».

Слова Великого Кобзаря – пророка, ніби застерігають майбутнє покоління про страшне лихоліття.

Сьогодні ми схиляємо голови перед пам’яттю безневинних жертв Голодомору 1932-1933 років. У 35 населених пунктах встановлено 38 пам’ятних знаків, упорядковано могили померлих та споруджено умовні могили померлих та споруджено умовні могили.

Це священні місця вічної пам’яті землякам своїм, які закінчили життя земне у пекельних муках. На кожній могилі Хрест – символ розп’яття українського народу. Він ніби промовляє нам словами письменника Уласа Самчука: «О матері! І Ви, дівчата, і Ви, мужі! Повірте у Вашу силу, у Вашу землю. Повстаньте і повірте в себе» [10, с. 44].

Понад півстоліття тривало мовчання про голод 1933 року. Було сказано: голоду не було, не було масового вимирання населення.

Лише у дев'яностих роках вперше заговорили про цю трагедію відкрито, вшановуючи пам'ять померлих голодною смерттю. Геноцид 33-го – це трагедія, якій немає аналогів в історії. Минають роки, спливуть десятиліття, а трагедія Голодомору завжди хвилюватиме серця людей, а нагадуватимуть нам на кладовищах в скорботній задумі пам'ятні знаки жертвам Голодомору на Сквирщині.

***Використана література*:**

1. Василенко В. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. – 48 с.

2. Голодомор (1932 – 1933) – невідома українська трагедія. 2013. – 285с.

3. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.

4. Голодомор 1932 – 1933 років і Україні: злочин влади – трагедія народу: Документи і матеріали / Упоряд. В. С. Лозицький, О. В. Бажан, С. І. Власенко та ін. – К.: Ґенеза, 2008. – 504 с.

5. Енциклопедія Голодомору 1932 – 1933 років в Україні / В. І. Марочко ; [В. І. Марочко]. Дрогобич: Коло, 2018. 576 с.
6. Кульчицький *С.* Голод 1932– 1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. – К.: Наш час, 2008. – 239 с.
7. Орлюк Я. Василь Барка і його роман «Жовтий Князь» // Дивослово: 2000. – № 6. – С. 34-36.
8. Плівачук Катерина. Меморіальні дошки та пам'ятники міста Сквири / Катерина Плівачук. – Біла Церква, 2015. – 128 с.
9. Плівачук Катерина, Цимбалюк Василь. Літературна Сквирщина: Навчальний посібник для учнів 5-11 класів / Катерина Плівачук, Василь Цимбалюк. – Біла Церква, 2015.
10. Садівська. Народознавчий аспект роману Уласа Самчука «Марія». // Дивослово. – 1996. – № 5-6. – С. 43-46.
11. Слово рідне, мово рідна: Пошуки і знахідки словесників Сквирського ліцею. – Сквира, 1995. – С. 42-43.
12. Сльоза омиває душу. Голодомор 1932-1933 років на Сквирщині. – Біла Церква: Вид.О. В. Пшонківський, 2008. – 208 с.
13. Сквира: сторінки історії. Вид. 2. змінене і доповнене / За редакцією к.п.н. В. І. Цимбалюка. – Біла Церква, 2003. – 411 с.
14. Сквирщина: короткий енциклопедичний довідник / Укладачі В. І. Цимбалюк, К. В. Плівачук, К. Ф. Бондарчук, О. А. Поліщук. Сквира, 2018. – 278 с.
15. 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал. К.: Радянський письменник, 1991. – 584 с.

УДК 94«1932/1933»-058.6(477.43)

Любов Андріївна Сердунич,
членкиня Асоціації дослідників голодоморів в Україні, НСКУ, НСЖУ, НСПУ, ВТ «Просвіта» (с. Теліжинці Хмельницької обл., Україна)

«Мене сусідка мало не з'їла...»: свідчення очевидців голодоморів у Старосинявському районі Хмельницької області

Анотація: *У статті авторка наводить спогади своїх краян про голодомори в Україні, головно – про голодомор 1930-тих років, пік якого припав на 1932 – 33 рік, а також факти людоїдства. Свідчення доводять, що причиною голодоморів була людиновинищувальна політика тодішньої радянсько-моськовської влади.*
Ключові слова: *голодомори в Україні, очевидці, свідчення, штучний голод.*

The topic: «***My neighbor almost ate me ...»: testimonies of the Holodomor eyewitnesses in Starosyniavskyi district, Khmelnytskyi region***»

Abstract: *In the article the author gives memories of her fellow countryman about the Holodomor in Ukraine, mainly about the Holodomor of the 1930s, the peak of which fell on 1932 - 33 years, as well as the facts of cannibalism. Evidence proves that the cause of the Holodomor was the destructive policy of the current Soviet-Moscow authorities.*
Key words: *famines in Ukraine, eyewitnesses, testimony, artificial famine.*

Голодомори, штучно створені людьми, суттєво різняться від тих, які були створені природними чинниками. Голод від давньоюдейських часів і до розквіту комуністичної системи був методом управління суспільством.

Організатори голодоморів у XX сторіччі мали досвід своїх попередників, які прямими погрозами давнім юдеям (про це читаємо у Біблії) винищували їх голодом і людоїдством за непослух богові, а точніше – за непокірність владі. У біблійному зверненні до юдеїв (п'ята книга Мойсеєва «Повторення закону» 28, 53-55) говориться: «І будеш ти їсти плід утроби своєї, тіло синів своїх та дочок своїх» [1]. Це звідти, як стверджують дослідники, і йде публічно-прихована нищівна природа всіх голодоморів.

Жертвами голодомору 1930-их років в Україні стали від 7 з половиною до 10 млн., за іншими дослідженнями – до 14 млн. людей. Точних даних нема, позаяк матеріали перепису населення 1937 р. влада знищила. І саме стільки (13 млн.) людей не вистачало в Україні після перепису 1937 року.

Приховане Сталіним справжнє число жертв підтверджує факт геноциду. Протягом 10 років: з 1929 по 1939-тий – населення України не лише не зросло, а й значно зменшилося. Знаючи причину цього, рябий Люцифер зажадав повторного перепису, сподіваючись, що Статистичне управління здогадається, чого він хоче.

Результат виявився тим самим: не вистачає 13 млн. осіб. Тоді Сталін просто дописав їх. Ціла чортова дюжина. Сталінська дюжина! Хай це число не видасться перебільшеним, позаяк це – лише прямі втрати, і на цей час воно – найправдивіше, хоч може й зростати завдяки детальнішим дослідженням.

Від голодомору загинуло дуже багато молоді, котра могла залишити потомство. Однак точного числа жертв голодомору 1930-их уже не буде, адже нині свідчать переважно діти війни, які пам'ятають про нього з оповідей батьків. У кращому разі свідчать діти голодомору, яким на початку 1930-их було 4 – 8 років, тож відновити точну кількість померлих і всі імена жертв просто неможливо.

Перепис населення, проведений на моїй Старосинявщині у грудні 1926 р., зафіксував у районі 50,7 тис. людей. До кінця 1932 р. населення району зросло до 52,2 тисяч. Це число було найбільшим за всю історію краю.

Та спланований голодомор і репресії змінили ці числа. Перепис 1939 р. підтвердив неухильне зменшення кількости мешканців Старосинявського району. На той час тут жило 49,9 тисячі осіб. А після визволення від німців у районі було 36,8 тис. людей, що на 25% менше порівняно з 1939 р.

Станом на 1 січня 1946 р. кількість населення району збільшилась до 42,3 тис., 1950 року – 43,8 тисячі. Далі став переважати зворотній процес. Перепис 1959 р. зафіксував у районі 43 тисяч осіб, 1970 р. – 39,2 тисяч, 1979 – 33 тисяч, 1989 р. – 28 тисяч. Перепис 2001 р. зафіксував 25 тисяч людей. Приблизно такою самою була кількість населення на цій території 170 років тому, за кріпацтва.

Найінтенсивніше населення Старосинявського району зменшувалось у 1960 – 80 роках, коли розвивалася промисловість і міста мали потребу в робочій силі, а народжуваність скорочувалася.

Значно погіршив генофонд нації голодомор 1930-их, повністю знищивши окремі родини, а то й весь рід. І тому тепер у нас нема носіїв багатьох прізвищ. Пізно ми заповзялися досліджувати цю болючу тему: багато свідків відійшли у небуття. А заборона теми голодомору призвела до того, що тепер нема єдності щодо кількості жертв: дані не точні, щороку менші.

Наприклад, в Іванківцях (є свідчення) померло 672 людини, а друковане джерело пише про 41 особу. У моїх Теліжинцях, за підрахунками сучасних мешканців, жертвами голодомору 1930-их стали понад 80 осіб, встановлено 75 імен, з-поміж них – 2 жертви голодного 1946-го.

На жаль, і в районній книгозбірні списки далеко не повні: 64 (59) жертв із Теліжинців, де 64 – «встановлено згідно свідчень», а 59 – «заг. кількість згідно архівних документів». Дехто наводить число померлих у районі від голодомору: близько 7 тисяч людей. Нерідко завдання виконують діти або онуки тих, хто чинив мор, тому виконують його «для галочки». А свідчення – це чи не єдиний і найточніший документ-підтвердження голодомору як геноциду українців.

***Мотря Панасівна Чукань**, 1918, с. Дашківці (записала Любов Сердунич, членкиня Асоціації дослідників голодоморів в Україні):* «Як це страшно згадувати! Голод я запам'ятала добре, бо мала вже 15 років. Висохла на скелет. У сім'ї всі попухли. Але я ще й ходила на норму, полола бараки. Щоб не я, то всі вимерли б. Приносила барачків, котрі напрориваю, варила їх, їли гичку. Свині такого їдла не їли б зараз. Гречану полову мололи на жорнах і парили окропом, бурякове насіння мололи. Їли хопту. Вдома всі лежали попухлі. Людям було ще гірше. Було, що вся сім'я вимирала, рід зникав. Як зараз бачу: йде жінка, на дорозі впала і більше не встала. Везуть на кладовисько, а не знаємо, кого: підвода раз за разом торохтіла. А яку тернову хустку виміняла я за 8 бараків! Люди поїли котів, собак. Їли з річки черепашок, прямо коло річки смажили і там же їли, щоб дорогою ніхто не забрав. В Іванківцях був такий Бурлачук. Чули, шо з'їв свою дитину... Ще був людоїд Заграйчук. Він заманював людей до себе, різав і варив. Нічо' їм не було за те. Хто тоді дивився за цим? У війну ще й старостою був. Але здох собачою смертю... Тепер не знаємо, де ті братські могили, все зрівняли з землею» [2, с. 10].

***Андрій Юхимович Крот**, 1928, с.Теліжинці:* «Батьки розказували дещо. Зіставляв із тим, що запам'ятав, дещо починав розуміти. Батьки трудились, як воли, чорно працювали від зорі до зорі, а нічо' не мали. Батько, Юхим Степанович, помер голодною смертю від виснаження у березні 1946 р.. Пройшов усю війну, під Берліном був важко поранений, лікувався в Сочі. Повернувся кволим, ще й їсти не було що. Батькова мати трохи підгодовувала його: щодня лишала кварточку молока, якого не вистачало на нас, онуків. А одного разу тато не дійшов до неї з роботи, сів у гайку відпочити і закляк. Голова колгоспу Яків Крот раз був виписав 5 кг гречаної лупи на суп. Другий раз тато пішов, а він сказав: «Як ти їсиш так скоро?», – і не виписав. Їсти не було що, а нас – четверо дітей, мама і тато. Їли «водяники», бо всяка бурда була на воді, ріденька. Тоді казали: «Їжте ягли». – «Які ягли?». – «Такі ягли, що без вечері спати лягли». Мама казали, що мене малого сусідка мало не з'їла. Не знаю, хто. Коло нас жила Явдоха Качурівська… На окупованих німцями територіях та й то не мерли від голоду, були картки. А свої фашисти, комуністи, стільки народу виморили!» [2, с. 12 – 13].

***Ганна Миколаївна Сердунич**, 1931, хутір Дашківський:* «У голод померли дві мої сестрички. Бідили ми дуже. Мама багато розказували про голодовку, як мучилися. Ми весь час просили «гаму». На хуторі не мерли так, а в Дашківцях дуже (це був один колгосп), бо там не всі записались до нього. В нас усе здавали, що вимагали. А голод 46-го року я вже дуже добре знаю. Їли акацію, перебили котів і собак. Лободу їли, гнилу бараболю. Почали красти в колгоспі. От звідки почалися крадіжки в держави: своє забирали» [2, с. 18].

***Ганна Василівна Крот**, 1929, с. Теліжинці:* «П'ятий рік мені йшов у 33-ому, а пам'ятаю: їли річкових черепашок і черепах. Їх колись було багато в піску коло річки, тепер нема. Скубали і варили всіляку траву. Липове листя рвали, набивали ним мішки, сушили, потім перетирали на порошок або парили в баняках у печі, щоб було м'яким, і мама пекли такі лип'яники зелені на воді. Від них аж блювати хотілось, але що ж, як не було що їсти. Зимою було ще гірше. Я ходила в ясла, то щодня старалася щось принести, сама все не ззідала. А в яслах на стіні висів великий портрет Сталіна. 1932 року помер від голоду татів батько, Тодор Гончарук. Тітка Меланка жила на Полтавщині, то казала, що перед 30-ими роками там був музей про голодовку, яка була 1921 року. Його закрили десь у 30-их роках. Через голод і смерті почалися пошесті, багато людей позаслабали на тиф, я тоже. Дуже поширилася вошивість. Голод – не тітка…» [2, с. 15].

***Лідія Петрівна Бучко** (1925 – 2017), с. Теліжинці:* «Активісти били, якщо хтось намагався приховати хоч маленьку частинку продуктів. І не було ж де ховати. По двоє-троє приходили вночі і вдень, брали все. Тим, хто важко працював у колгоспі, давали баланду. Сторожі-активісти не дозволяли збирати навіть залишені в полі колоски, городину. Примушували йти в колгосп, шукали тих, хто ховався, і змушували працювати. За вказівкою влади грабували людей, а коли ті вже спухлі лежали вдома, то припиняли ходити. У Теліжинцях найбільше помирали з голоду навесні й у жнива. З'їли хліба – і помирали.

На сиріт ніхто й уваги не звертав, хто з них зумів вижити, то ходили по хатах, просили їсти, грабували. А не голодували активісти села Кость Качуровський, Тихон Лисюк. У кого була корівка (їх було дуже мало), той не голодував. Родичі допомагали один одному. В їжу вживали лободу, кропиву, свиріпу, листя аґрусу. Їли равликів, черепах, воронячі яйця, пташенят... Торсінгом у нас називали обмін золота на продукти. Тоді 82 людей померло у селі. Влада забрала наш урожай, а керівники держави винні в загибелі стількох людей. Я всім розповідаю про ті страхіття...» [2, с. 17 – 18].

***Марія Іванівна Шеставецька (Вовк)**, 1923, с. Уласово-Русанівка:* «Скільки закопали людей! Багацько вигнали з хат! Таке робилося, що страх згадати! Нас розкуркулили, я жила то у Вінниці, то тут, поневірялась. І дядька, Олександра Шеставецького, розкуркулили, бо був трудягою. Жив у сусідніх Іванківцях. Забрало НКВД, нема по ниньки. І тітку Катерину в Теліжинцях розкуркулили, заслали в Харківці (наш район). Мама брали воду

з криниці вночі прихапці, бо нам не дозволяли. Що їли? Яґруст, листя, лободу. Свої одбирали, так виконували укази, пропивали все, наживались. Один тут за курку купив хату розкуркуленого. Я напіваоляска, пережида голодомори, війну, Німеччину». [2, с. 15 – 16].

Сумні словесні спогади залишила своїм дітям Соломія Тодорівна Постернак (Гончарук), 1914 р. н., з с. Теліжинці. Ними поділився її син,

***Петро Іванович Постернак**, 1952 р. н., смт. Ст. Синява:*

– Мамин батько, дід Тодор, 1932 року помер. Мама – Соломія Тодорівна Постернак (дів. – Гончарук), 24.08.1914 р. н.. У війну мама евакуювалась на Поволжя, бо була активісткою. Батько мій – Іван Пантелеймонович Постернак (21.01.1913 – 24.07.1988), родом із Пиляви. Казав, що в Теліжинцях ще не голод, ось у Пиляві був голод!.. Мама казали, що в голодомор нас рятувала тітка Лукія (чоловік її – Гжесь (Григір) Крот), доки в неї вночі не вкрали корову, завели в гайок і зарізали [2, с. 16].

***Євдокія Мусіївна Василенко**, 1925, с. Паплинці:* «Пам'ятаю все! Кілька років дуже трясли людей, забирали все до зерниночки, до нитки. А потім почався голод. Був такий чоловік, що їв дітей, Петро, по-вуличному Лук'янчук, бо батько звався Лук'ян. Петрова донька ходила вулицями і заманювала дітей: «Іди до мене, в мене такі гарні сливки». І нема. Там дитина пропала, там. Раз пішли ті, в кого пропали діти, до нього. В мисках холодець, а в ньому маленькі дитячі пальчики. В баняку посолені стегенця, посмалені голівки. Його забрали і все, не чути досі.

Донька залишилася сама. То люди ще й жаліли її, давали їсти. Пізніше працювала секретарем сільради. Ох і злющою була, поплакали ще від неї! Чи то від людського м'яса та ненависть? Рід їхній зупинився...

Їде, як бачу, ґрабарка (великий віз) із мерцями. Ноги висять, белембаються, з них вода скрапує – опухлі були. Йдемо ззаду воза, а вздовж поскрапувано. «То ноги плакали», кажемо... Якось іду, а в рові, бачу, лежать напівмертві люди. Чую, тоненький голосочок безсило: і-і-і... Дівчинка хлипає, тягнеться ручкою до трави, не може зірвати. Йду назад – а ручка вже заклякла... Хто не з'явився у школу – так і знали: помер або батька забрало НКВС. Пішли ми до однокласника – Жур (чи Жмур). Мати каже: «Чого прийшли?». – «Бо в школу йому треба». – «То забирайте його». А він лежить уже мертвий. І голісінький, на соломі, на землі, тільки в штанцях. Везли в яму, чути було, як у ній стогнуть...

Якось зайшли до нас трясти. З собакою. Питають нас, дітей: «Де батько м'ясо заховав?». А братик випалив: «У собаки під хвостом». Вони прийняли це як жарт або грубощі. А справді так і було. Мама вмить почорніла! Бо якраз перед тим мама закопала м'ясо тут же, в кімнаті, замастила глиною і присипала соломою. А пес і сів на те місце, над м'ясом...

У нас ще корова була, якось не забрали. Восени 1932 р. батько закопав бараболю на березі, і нічого їй не завадило... Склянка молока і одна картоплина було на цілий день. Ще сусідам давали молоко. Ходили чужі, міняли одяг: за відро бараболі – кожух» [2, с. 11 – 12].

***Ганна Сергіївна Кочелаба**, смт Стара Синява, 1920, уродженка с. Паньківці:* «Страшний суд був! Пекло на землі! Спухлі, страшно дивитися. Збирали ракушки (черепашки) у ставку. Вода холодна, а доводилось по пояс баблятись. У 33-ому померли троє моїх братиків і батько... Їли здохлу худобу. В селі не було чути ніякого шуму, тихо. З коминів

не йшов дим: не було що варити. А якщо в когось і задиміє, то туди сходилися всі, хто ще ворушився. Йшли з надією, шо шось дадуть їсти. Або й зо страхом, бо було, що смажили людське м'ясо…» [2, с. 19 – 20].

***Филимон Семенович Мазурець**, 1924 р. н., Стара Синява:*

– Ми жили коло кладовища, бачили, як багато людей звозили туди, як матері носили в ряднах померлих дітей. Чому був голодомор? Восени 32-ого було недовиконано план хлібозаготівлі. Ходила бригада з 5 – 7 чол. із залізними палицями. Ми мали 60 соток городу, воза, гарбу, які батько здав у колгосп першим. То ми й вижили.

Було двоє дітей: я і Микола, 1922 р. н., а в сусіда багато дітей. Явдошка була з 1923 р. н., то Маріка посадила її на хустину з квасолею. А хтось із бригади помітив (я їх знаю: Камінний, Приступа, який сам себе називав: «Я – світло села!»). Їх боялися. Йде бригада, то страх: усі від них ховались. Навесні 33-го дуже довго йшли дощі, люди не мали що посадити і що їсти.

Спасали нас жорна і ступа, руки-ноги і воронята з гнізд. Росла лобода, з неї мати шось пекла. Була в нас корова, яка у квітні втелилась. Молоко я носив жидам. Візьму 2 пляшки і босим біжу. Жиди нас не любили, казали: «Ой, мужик... Фу! Свиня!». Жидів у Синяві було більше, як нас. Несу те молоко, щоб щось дали, бо жиди не голодували.

У 33-ому навчання не було, бо не було що їсти, багато було спухлих. Ноги – як валянки, спухлі. Наші жорна побили, але батько скрутив їх дротом і знов мололи. До нас навіть люди йшли молоти, кожен давав за це пригорщу муки чи зерна. Потім хтось доніс владі. Коли вже почали пекти коржі, багато людей помирало теж. Якби ж то було знаття, що треба давати дітям по трошки. Я з мамою раз ішли виміняти хустку на їдло і бачили, як дикий кабан вирив яму, в якій неглибоко була закопана людина, гриз ногу... В 33-ому заклали могилами все кладовище, аж до дороги [2, с. 11].

***Поліна Савівна Панчук**, 1944 р. н.:*

– Мій тато, Сава Гнатович Купчишин, 1891 р. н., казав, що вже зима йшла, а нічого їсти не було, лишилось відро пшениці. Прийшли буксирники і ту забрали. З хати вигнали і поселили з Юхимом Польовим в одну хату, але Гнат Роздорожний поміг нам... Як викидали з хати, то маленького Сірожку, брата, голим посадили на сніг. Голодували ще й у 35-ому році. Тато сказав: сфотографуємось, може, помремо, то це все, що лишиться від нас. *На оцій світлині:* мої тато, мама Ярина, діти Фрося, Сашко і Сергій. Мене ще не було [3, с. 89].

***Володимир Маркович Купчишин** (1941), уродженець Теліжинців, м. Вінниця:*

– 1946 р. розкопували кагати зі старою картоплею, а вона була білою, наче крохмаль. Їли листя липи, лободу. А в нас була корова, то вона рятувала. Та й у 40-их уже менше тиснули, не забирали так, як у 30-их. Знаю, що мало було насаджень, бо за фруктові дерева були великі податки [3, с. 90].

***Катерина Юхимівна Крот (Дорошук)**, 30 березня 1940 р. н., кол. смт Стара Синява:* «На моїй пам'яті – голод 1946-го і 47-го років у рідних Теліжинцях. Вже сама пам'ятаю, як хотілося їсти. Мама пекли нам лип'яники: це такі зелені млинці з липового листя. Ми ті липи обшморгали всі знизу. Їли млинці з гнилої бараболі. Я все хвалила їх мамі, шо дуже добрі, така була голодна. Ту гнилу бараболю збирали на полі. В 46-ому спух із голоду тато. Прийшов з війни важко поранений, дуже ослаб. Ходив у «село» (бо ми жили на садибах), до матері (баби Саврони) за кружкою молока. Пам'ятаю, лежав на печі дуже слабий. А навесні, у березні 1946-ого, тато помер, не дійшовши за тою кружкою молока» [3, с. 90]**.**

***Леоніда Миколаївна Гончарук (Панчук) (**1936 – 2011): «*Це вже в 1940-их роках було. За гайком ми з сестрою Мілею жнемо колоски, сушимо на печі, на жорнах мелимо. Прийде активіст (знаю, але не буду казати, хто), водою заллє вогонь у печі, а діти голоднісінькі лишилися. Всі знали, що його треба боятися. Дивився, щоб хоч ніхто колосочка на полі не підняв. Думаю, що йому ніхто й не побажав: «Царство небесне»…» [3, с. 116].

***Іван Михайлович Дунець** (1925 – 2018), колгоспник:*

– Під час голоду жив на Миколаївці, я звідти (сусіднє з Теліжинцями село. – *Автор*). Влада забирала все. Нас було п'ятеро в батьків. Голодували не гірше сусідів, бо мали корову. Вона нас і спасала. Їли водяні черепахи. Мама висівала гречану полову, додавала липу і пекла хліб. Ми той хліб у молоко вмочали і їли. Мерзлу бараболю в полях шукали, рвали лободу. Мама помагала ще й сусідам склянкою молока.

Батьки робили в колгоспі, то раз на день там давали баланду, мама приносила додому. Сільські активісти шукали по хатах усе, що можна було забрати. Нічо' не сховаїш. Забирали продукти, подушки, перини, одяг. Поля охороняли сторожі, якщо кого зловлять, то за колоски били. В тому, що людям зробили такий голод, винна була влада [3, с. 89]**.**

***Людмила Миколаївна Панчук (Бурбелюк)**, 1937 р. н., колгоспниця*:

– В 1946 і 47-ому теж був голод. Ай бідили! Мама нащипає колосочків, потре, зварить якогось нам кулешу. 'Буня пекла коржі з барачиння. Я так чекала, поки спече. Помастити нема чим, а те їдло так смердить... У 46-ому влада так само забирала все в людей. Якийсь Ємець із Бабина, шо був по налогах, забрав теля з хліва, бо мама не платила податків: не було чим. Я пла́чу, біжу до мами в канцелярію. Люди відвоювали – віддав-таки те теля. Палити теж не було чим. Вислужувались і свої комуністи-активісти: церкву розібрали, книжки попалили... [3, с. 86]**.**

***Палажка Омелянівна Крот (**дів. **– П'ятак)** (1908 – 2010), с. Теліжинці:*

– Я тоді жила в Русанівці. Голова зробив голод... Збирали черепашки в ночви, вони пищать, але їмо... Такий голод був! Так люди мерли! Ше й самі мали копати яму, та й туди його. Всіх у яму закидали, як ломак. Якщо було в кого яке радно, то в радні несли... Братики мої померли. Тата в жолобі поховали, та й все життя сняться мені: в чому ти мене поховала? В тому, що коні пос… (Плаче. – *Авт.*). Моя корова калічкою була, лежала, то її не забрали. Я її лежачу доїла. Так і вижили. Біда була велика! [3, с. 87]**.**

***Андрій Микитович Сердунич**, 1924, с. Дашківці:* «У нашій родині помер від голоду батько, Микита Андрійович. Я був малим, а не можу забути те стахіття. Страшно було дивитись на людей, які пообпухали. Помирали цілими хатами, як у Микити Леськова, Захара Березюка. Голод зробили комуністи. Приходила вказівка на сільраду. Там збирали буксирну бригаду. До неї входило 15 – 20 осіб. І згори наказували: «Забірать всьо! Вплоть до печьоного». Тобто навіть коржика не лишати в печі. З нашої хати все винесли, хату розшили, клуню розібрали. Робили що хотіли» [3, с. 115].

***Ганна Феофанівна Тищук** (дів. – **Поворозник**), 1935 р. н., с. Теліжинці:*

«Жили ми в Бабині. Мій батько, Феодосій Поворозник, возив мерців. За це давали йому 100 грамів хліба на день. Звозив в одне місце... В Теліжинцях на тому місці, де закопані померлі в голодовку, ми в 90-их роках поставили великий хрест. Мій покійний чоловік, Федь Тищук, родом із Теліжинців, розказував, що ходив із сестрою на Іванківщину збирати горох. А треба було йти через річку кладкою, навпроти кар'єру. Тільки перейшли на той беріг, як із кар'єру вискакують чоловік і жінка, такі довгі, худющі, аж страшні, до тички прив'язаний серп. Стали бігти за ними. То вони вскочили вбрід у річку і втекли. А були б постинали їм голови тим серпом. В Іванківцях, чули, мати з'їла дитину...» [3, с. 115].

***Лідія Кирилівна Польова (Крот)**, 1929 – 2013:*

– Ай набідилися люди!.. З'їсти нема чого, вкритись нема чим, голодно і холодно. Мама казали: «Лягайте, діти, спати, може, не так буде хотітись їсти». А спати теж біда, холодно, аж сніг на стінах. Мама вранці зі стін на печі зішкрябувала миску снігу. Нас було 4 малих дітей, усі спали на печі. Пригадую, прийшов до нас родич, Степан Кручок (він помер від голоду 1946 року), просить: «Дай, Катеринко (це мама), шось їсти, бо я коло коперації вкрав 2 барабольки, саме привезли в колгосп, то вже з'їв. А так хочу їсти!». Мама шось дадуть, як не було тата, бо тато сварилися: своїм дітям нема... Мерли люди, але не знаю, хто. В Іванківцях, чули, жінка з'їла свою дитину. Ніхто її не судив. [3, с. 86].

***Петро Семенович Кицун** (1930 – 2018), с. Уласово-Русанівка:* «В кого була корова, ледь зводив кінці з кінцями. Молока не всім припадало, бо не було чим годувати її. 1933 рік найбільше забрав людей у Чехах, Цимбалівці, Бабині, Іванківцях, Паплинцях, Лисанівцях і Пиляві. В Бабині померло дві третини села: 811 людей, у т. ч. 200 дітей. Але при відкритті пам'ятного знака голова села навіть не назвав ні цього числа, ні винуватців голодомору. У моєму селі від голоду померло порівняно небагато, бо люди заздалегідь уміло приховали збіжжя від пограбунку.

У сусідстві з нами жила родина Микити П'ятака. Одного ранку він побачив біля грядок лежачого горілиць напівживого чоловіка, який тримав у руці біля рота стебло цибулини. Він негайно пішов у сільраду і заявив про це голові, Д. Скотенянцеві. Той прийшов до непритомного.

Коли заговорив до незнайомця, він розплющив очі і рукою наблизив стебло цибулі до рота. «Перевірю, чи живий, – сказав голова, взутий у військові ялові чоботи, і стрибнув нещасному на живіт. Наказав господареві вивезти покійника на кладовище, пообіцяв ввести до списку на отримання у колгоспній коморі одного фунта (410 г) хліба.

Одним із 14 мільйонів жертв голодомору був 25-річний син бабинського попа Іван, батька якого вивезли в Сибір.

У Синяві, розповідали колишні медпрацівники Гавриш і Красій, голодні, аби вижити, йшли в лікарню. Але на ніч її закривали. На ранок 2 – 3 людині під лікарнею лежать мертві. Їх кудись вивозили, потім викопали біля лікарні яму, там складали і ледь присипали землею. Пізніше НКВДисти теж звозили туди розстріляних людей. Кажуть, там не менше 500 – 600 жертв лежить. І ні горбочка землі. Тепер там пустирище, а був ще й танцмайданчик.

Ганебно, що й зараз прокомуністичні сили, які відчувають ностальгію за минулим, досі перекручують правду про голодомор та инші злочини совєтської системи. Світова історія не знає голодоморів, крім нашого. Мета була одна: винищити українську націю» [4, с. 116 – 117].

***Василь Дем'янович Куць**, 1926, колишній голова Пилявської сільради, с. Миколаївка:*

– От було!.. Якби не Президент В. Ющенко, то ще не говорили б про цю трагедію. Це геноцид був! Ми їли коріння з рогози. Ловили в річці і смажили черепашки (скойки). Тато вночі ставив сітку, було, півмішка риби принесе. Продавали в Пиляві жидам (жиди чогось не голодували). Трохи крали з млина, ми жили коло млина. Посилали мене. В Пиляві було три колгоспи: ім. Молотова (казали: «жидівський», бо входила вулиця, де жили самі жиди), ім. Жданова і «Зоря соціалізму». А в Миколаївці був колгосп «Радянське село».

Трясли комнезамівці (комітет незаможних): Мусій Гриневич, Франц Скаржинський і Янко Йосипович Шпак. З райкому був присланий жид Коган, очолював цю групу, ходив із комнезамом. У нас забрали прядиво. Була корова, тому ми й вижили. Але померла сестра Ганя. Потім народилася ше сестричка, назвали Ганею. І ця Ганя померла [4, с. 117].

...І так у кожній розповіді моїх краян: свідчення про грабунки, людоїдство та трупоїдство. Однак влада приховувала це. Крім того, у зведеннях ще й применшувала числа смертности. У листопаді 2003 року Хмельницьке обласне радіо повідомило, що в області було зафіксовано 71 випадок людоїдства і 9 – трупоїдства. Насправді ж ці цифри стосуються 2-ох – 3-ох районів, але не всієї области. Бо майже в кожному селі був такий випадок, і не один. А що трупи їли – то й не злічити. Про це – у свідченнях, наведених вище і далі.

***Текля Григорівна Березюк**, 1926 р. н., с. Дашківці:* «Мало що пам'ятається, але знаю, шо мерло багацько людий. Ми були корову продали, то купили пуд пашні, аби собі було що їсти. Померли тоді мої дід і баба. Чули, шо в Іванківцях якийсь їв дітей».

***Микола Васильович Собур**, 1928 р. н., с. Красносілка:* «У Щербанях ще є та жінка, котра їла дітий. Її були зловили, засудили на 2 чи 3 роки тюрми. А за крадіжку судили на 5 – 7 років».

***Ганна Тодорівна Гордова**, 1930, с. Сьомаки*: «У Щербанях була Югина, вона ззіла свою дитину, а двоє зосталося. Власть водила її селом, та й все, відпустили. За жменю колосків була гірша покара. А людина для влади ніщо не значила».

***Мотря Панасівна Чукань**, 1918 р. н., с. Дашківці:* «Чула, що в Паплинцях чоловік порубав своїх дітей, варив драглі з них. Міліція приїхала, забрала його в Синяву. А ше був Ярема, він теж здурів, не знав, шо робив. Двоє дітей своїх ззів і все їдно помер».

На світлині: Мотря Панасівна Чукань, 2006 рік.

Психіку людей було доведено до таких мутацій, що мати з'їдала рідну дитину. До якої ж межі, до якого стану треба було довести розум і чуття! Світова історія голоду подібних випадків не знає!

Моє дитинство припало на 1960-і роки. Проте й тоді, через 30 років після голодомору, збереглась ота набута «в голодовку» звичка, котру передавали без науки: їсти калачики, паслін, дикий квасець, бруньки вишні, липи, цвіт акації, медунки, бузку, печені цукрові буряки, зелепухи вишень, черешень, абрикос, крейду, гризти припічок. Черепашки ми вже не їли, але вишукували їх.

Досі у мовленні селян збереглися слова, народжені або відроджені в часи голодоморів, на предмет їжі: *бурда, марципани, баланда, маторженики, вишкребки, пляцик, бовтанка, фрамуга, підпалок*; та на означення «приготувати таке-сяке їдло з нічого»: *спартолити, змантулити*. Тоді ж народилось і слово *голодовка*. Саме «голодовка», а не «голод», бо це був не просто голод. А ще – *контрактація*, яке жило на вустах кожного селянина до 1990 р., до нашої незалежності, аж поки не перестали забирати в людей картоплю «на поставку» державі.

На світлині: мешканці Теліжинців, які пережили великий голодомор.

1938 рік. У центрі – голова колгоспу імени Кірова Гнат Микитович Роздорожний. У гайку біля «Колгоспу».

*«За даними різних джерел, в Теліжинцях у 1932 – 33 роках померло голодною смертю близько **102** осіб. На сьогодні встановлено імена 64-ох. Мартиролог укладений на підставі поіменних списків жертв голодомору 1932 – 33 років, складених Старосинявською селищною радою.*

Поіменні списки зберігаються в Держархіві Хмельницької обл. (Ф.Р-6460, оп. 1, спр. 4». [5, оп. 1, спр. 4]**.** Такий запис подано у Книзі пам'яті про жертви Голодомору 1932 – 33 років в Україні: Хмельницька обл. [6, с. 907]**.**

Прикро, що до складання списків жертв не залучено місцевих краєзнавців, а тому до неї не ввійшов повніший список жертв (***75*** людей), який вдалось укласти нам, теліжинецьким активістам. Хоча й він не є повним і навряд чи колись буде таким, проте на час видання Книги пам'яті вже був укладений. Тож поки що *встановлено імена **75**-ох жертв голодоморів 1930-их та 1946 – 47 років.*

Нині відзначення річниць голодомору зводиться до формального одногодинного заходу за неживим сценарієм, тоді як відзначати сумні дати потрібно щороку. Адже подібні «відзначення»: раз у 5 або 10 років, та й ті абияк, лише для «галочки», – результату не приносять. Можні тепер засідання за круглим столом, байдужими учасниками якого змушені бути декілька держслужбовців і вчителів історії, – це, погодьмося, для району – крапля в морі, якщо не сказати «ніщо». Така ситуація і в школах.

Вважаю, у середній і вищій школах повинен бути запроваджений урок «Геноцид української нації», який – і тільки він! – розкриє очі на правдиву історію, сприятиме вихованню у памолоді гідности і патріотизму.

Голодомори 1921 – 23, 1932 – 33, 1946 – 47 років... Чорнобильська трагедія... Афганістан... Нинішнє викачування людей з України, чергова московинсько-українська війна і мирне винищування, втрата матеріальних та духовних цінностей… Чому найстрашніші трагедії ХХ і ХХІ століть відбуваються в Україні?.. Люди, мертві й живі, вимагають поіменної реабілітації жертв голодоморів: у музейній кімнаті, на надмогильній плиті, у Всеукраїнській Книзі Жалоби. І насамперед – у наших серцях.

***Джерела та література*:**

1. Біблія, п'ята книга Мойсеєва «Повторення закону» 28, 53-55.
2. Сердунич Л. Барва смерті – 33-ій. (Статті, власні художні твори, свідчення, фольклор про голодомори). – Хмельницький: Хмельницька міська друкарня. – 2004.
3. Сердунич Л. Столиця твого родоводу (Історія села Теліжинці Старосинявського району Хмельницької области. Історично-краєзнавче видання). – Хмельницький: ФОП Крисюк, 2015.
4. »І слово боролось» (Український фольклор періоду голодоморів; статті та художні твори авторки про голодомори в Україні). – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2018. – 143 с., іл..
5. Держархів Хмельницької обл. (Ф.Р-6460, оп. 1, спр. 4.
6. Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932 – 33 років в Україні: Хмельницька обл. (с. 907).

Любов Сердунич

Хай відповість мені Москва!

За людопад без поховань, За зниклі назви цілих сіл
Хай відповість мені Москва: Її керманичі усі.

За пекло райської землі, За пухлень, чумень, за терор
І за приписані нулі, Що приховали людомор.

За три пшеничні колоски І той комуністичний рай,
Де за півслова – Соловки. Де кожен третій помирав.

За те дитя, що в лоні ще, Не народившись, висохло.
За цей болючий в серці щем! За все, що, вмерши, не збулось.

Перед судом за ті жнива, За найстрашніший злочин свій
Хай стане нинішня Москва, Допоки свідки ще живі!

Невизнання, мовчання – глум Над пам'яттю мільйонів жертв!
Лиш допусти – й новий Валуй Вже незалежних нас пожер...

За все хай відповість Москва: Живі і нині сущі всі.
Щоб пам'ять – вічна і жива, Щоб на столі повік – хліб-сіль!

УДК 94(477.41):378.1БЦСГІ

Олена Володимирівна Поліщук,
старший лаборант музею історії та науки БНАУ (м. Біла Церква, Україна);
Олександр Валентинович Мартиненко,
редактор 1-ої категорії історико-краєзнавчої роботи БМЦБС (м. Біла Церква, Україна)

Трагічні дати в історії Білоцерківського сільськогосподарського інституту в першій половині XX-го століття: хвилі репресій

Анотація: *Стаття присвячена збереженню пам'яті про викладачів і співробітників БЦСГІ (Білоцерківського сільськогосподарського інституту; зараз – Білоцерківський національний аграрний університет), які зазнали утисків і репресій під час панування в Радянському Союзі сталінського режиму.*
Ключові слова: *Біла Церква, політичні арешти, репресії, короткі біографії, пам'ять заради майбутнього.* '

The topic: «***Tragic dates in the history of Bila Tserkva Agricultural Institute (first part)***»

Summary: *An article is dedicated to preservation memory of teachers and staff of the Bila Tserkva Agricultural Institute (now the Bila Tserkva National Agrarian University), who suffers from the oppression and repression during the domination of the Stalinist regime in the Soviet Union.*
Key words: *Bila Tserkva, political arrests, repressions, short biographies, memory for the sake of the future.*

Понад 80 років пройшло з того часу як хвилі репресій своїми кривавими косами тоталітарного режиму пройшлися по нашому інституту. Більшість імен репресованих «загубилися» і донині були невідомі широкому загалу. Арешти по політичним мотивам почались майже з самого створення навчального закладу. Знаменно, що однією з перших жертв став перший директор інституту Андрій Дмитрович Плюто.

Тоталітарна система передбачає утиски, переслідування, вигнання, арешти, допити й навіть розстріли. Влада в ті часи постійно проводила так звані «чистки». Спочатку вони носили хоч і постійний, але поодинокий, вибірковий характер. А потім пішли цілі хвилі репресій. На даний час відомо про дві великі хвилі арештів у стінах інституту.

Перша хвиля арештів відбулася у 1934 році, коли було звільнено з роботи та заарештовано 15 співробітників сільськогосподарського інституту, серед яких на даний час відомий тільки один – Іван Розгін. Розпочалося слідство. Зрештою, його звільнили, але тих, хто були під слідством, не наважувалися брати на роботу.

Друга хвиля відбулася 24 листопада 1936 року – більшість арештованих звинувачували в розповсюдженні «провокаційних чуток». Але яких і про що саме – невідомо. Подробиці цього масового арешту як і першого теж ще мало досліджені. Хто був ініціатором арешту? Яку назву носила ця «операція»? Скільки осіб було заарештовано, та хто вони? Не кажучи вже про поодинокі арешти.

Але, забігаючи наперед, з упевненістю можна сказати, що скільки б ми імен не відшукали, й хто б вони не були – це були люди, які невинно постраждали і стали пішаками у великій «політичній грі». На даний час відомі прізвища майже 60-ти працівників інституту: 2 директорів, 12 професорів, 11 викладачів, 10 студентів й 8 працівників.

Імена деяких з них історія повертає нам із забуття. Давайте назвемо їх поіменно й віддамо данину пошани цих страждальцям.

1. **Михайло Петрович Архангельський** (11.1880 – 21.12.1970) – *доктор сільськогосподарських наук, професор, завідуючий кафедрою землеробства БЦСГІ 1952-1957 рр.* Заарештований 16.10.1930. Засуджений 10.05.1931. За статтями № 58-7, 11 (політична стаття, «ворог народу»). Вирок – 5 років заслання до Сибіру (м. Іркутськ). Звільнений у березні 1934 році.

Народився в листопаді 1880 року в с. Іванівка, Тульської обл. Єфремівського району в сім'ї службовця. 1908 р. закінчив агрономічний факультет Ново-Олександрівського інституту сільського і лісового господарства, після чого був науковим співробітником у деяких науково-дослідних установах.

У 1922 р. затверджений в званні професора. Після ув'язнення у 1935 – 1936 рр. – професор Башкірського с.-г. інституту. 1936–1948 рр. працює в Краснодарському інституті виноробства і виноградарства зав. каф. Загального землеробства. 1937–1938 рр. вчений секретар Ради КСГІ.

1942 р. увійшов до складу Краснодарського інституту харчової промисловості. Під час окупації знаходився із сім'єю в м. Самарканд. 1948–1950 рр. професор каф. загального землеробства Краснодарського інституту виноробства і виноградарства.

З 1950 – 1951 рр. працює в Кубанському с.-г. інституті на посаді професора каф. землеробства. 1952–1957 рр. працює в БЦСГІ на посаді завідувача кафедри загального землеробства.

Нагороджений медалями «За оборону Кавказа», «За доблестный труд в Великой Отечественной войне». За плодотворну працю нагороджений грамотою Крайкому «Відмінник харчової промисловості».

2. **Олександр Георгійович Архипович** (1878 – 1938) – *професор, доктор хімічних наук, відомий вчений у галузі фізико-хімічних та колоїдно-хімічних процесів цукрового виробництва. Професор кафедри органічної і біологічної хімії БЦСГІ 1934–1936 рр.*

Народився у 1878 році в родині священика. За походженням українець.

Випускник Київського університету св. Володимира. Професор, доктор хімічних наук, відомий учений у галузі фізико-хімічних та колоїдно-хімічних процесів цукрового виробництва. Йому належать перші роботи щодо застосування електрохімічних процесів для очищення соку у виробництві цукру.

З 1915 по 1920 рр. – мешкав та працював у м. Черкаси на посаді директора Черкаського інституту народної освіти.

6.09.1915 народився його син – Микола Олександрович Архипович, який пішов по стопам свого батька і став професором, видатним вченим у галузі цукрового, крохмале-патокового та глюкозного виробництва.

1921-1930 – О. Г. Архипович мешкав у м. Сміла та працював на посаді професора Смілянського технікуму цукрової промисловості.

1930-1934 – організатор та перший завідувач кафедри фізичної та колоїдної хімії Київського інституту цукрової промисловості (нині: Національний університет харчових технологій). Працював також в центральному науково-дослідному інституті цукрової промисловості.

З 1934 року професор кафедри органічної та біологічної хімії БЦСГІ. 1935-1936 – завідувач кафедри органічної та біологічної хімії БЦСГІ. 1936 – 1938 – О. Г. Архипович завідувач кафедри хімії Астраханського інституту рибного господарства та промисловості (нині: Астраханський державний Технічний університет). Опубліковує 10 статей і 3 навчальних посібника.

12.02.1938 Олександра Георгійовича було звинувачено в приналежності до контрреволюційної організації та арештовано. 14.12.1938 Трійкою при УНКВД Сталінградської обл. професора О.Г. Архиповича було засуджено. Цього ж року справа припинена у зв’язку зі смертю обвинуваченого.

У 1956 році його ім’я було реабілітовано. Він є автором 83 наукових праць, двох підручників, кількох монографій. За деякими даними викладав також у Черкасах, Москві, Києві та Полтаві.

3. **Михайло Антонович Балицький** (1891 року народження). Народився у с. Корлівка Тлумаченського району Івано – Франківської області, українець, освіта вища. Проживав у м. Біла Церква, Білоцерківського викладач сільськогосподарського інституту (коли та яку посаду займав невідомо). Особливою Нарадою при НКВС СРСР 14.07.1935 засуджений до 3 років позбавлення волі. Реабілітований у 1958 році.

4. **Іван Степанович Богомолець** (1898 року народження). На момент арешту 24 роки. Уродженець і житель Білої Церкви, освіта середня (1918 р. закінчив гімназію), студент-медик, до приходу добровольців вчився в університеті, при них ніде не служив, після них (при червонцях) учителював в Одесі, там же був і під час польського вторгнення; повернувся в березні 1921 року і поступив до медичної академії. Звільнений 04.05.1922, за підпискою про невиїзд.

5. **Григорій Лукич Богуславський** (1908 року народження). *Студент ІІІ курсу агрономічного факультету БЦСГІ. Арештований 05.07.1935 за звинуваченням у прове-*

денні націоналістично-повстанської діяльності. Звільнений 23.07.1937. Після звільнення продовжив навчання в інституті, який закінчив у 1940 р. Був керівником першої капели бандуристів інституту.

Г. Л. Богуславський народився 1908 року у селі Попільня Київської області. До вступу на навчання був учасником Попільнянської капели бандуристів під проводом Г. С. Безсудного-Дзюняка. Вищу освіту почав здобувати у Київському агроінженерному інституті цукрової промисловості у 1932 році. Після переведення закладу до Білої Церкви, переїхав до міста.

Був заарештований 5.07.1935 за звинуваченням у проведенні націоналістично-повстанської діяльності. Згідно з вироком спеціальної колегії обласного суду від 29.11.1935 засуджений за статтею 54-12 КК УСРР до трирічного ув'язнення з подальшим позбавленням громадських прав на два роки. Г. Л. Богуславський перебував у СЕВВОСТЛАГУ (Магаданська обл.). Звільнився 23.07.1937. Після звільнення знову повернувся до м. Біла Церква.

На цьому долі багатьох людей бувають зламані. Але не цієї людини…

За протекцією тодішнього виконуючого обов'язки директора БЦСГІ – Максима Мойсейовича Бамбури та за обіцянку створити у вузі капелу бандуристів, 23.10.1938 Г. Л. Богуславський був зарахований до інституту на четвертий курс агрономічного факультету.

До складу створеної ним капели входило 11 чоловік: шість дівчат та п'ять хлопців. Крім прізвища керівника капели відомо ім'я тільки однієї учасниці – Любов Карпівна Дідківська, випускниця ветфаку.

Відомо також, що 29.02.1940 він закінчив агрономічний факультет і рішенням державної екзаменаційної комісії Г. Л. Богуславському була присвоєна кваліфікація агронома-полевода. Але незабаром почалась війна…

Післявоєнна доля Г. Л. Богуславського невідома. Єдина згадка про нього є у інститутській газеті за 1966 рік. Номер присвячений зустрічі випускників вузу довоєнних часів, в якому є фото Г. Л. Богуславського. Світлина розкриває ще один талант музики-бандуриста – вміння співати.

6. **Едгар-Юліус-Генріх Фрідріхович Гейне** (1880-1955) *відомий художник, пейзажист і живописець. Викладач німецької мови Білоцерківської чоловічої та жіночої гімназії 1909-1910 рр. Викладав німецьку мову, художнє та технічне малювання. Був засновником та першим керівником художньої студії у Білоцерківському с.-г. технікумі.*

Народився у 1880 році у лютеранській родині м. Гомель. У 1903 році Едгар Гейне закінчив історико-філологічний факультет університету в м. Петербург. Був направлений штатним викладачем до чоловічої гімназії м. Великий Устюґ, а звідти до чоловічої гімназії м. Архангельськ. Там у нього народився син Євген Едгарович Гейне. Потім він був переведений до чоловічої гімназії м. Житомир. Там з 1. 08.1909 він був допущений до викладання німецької мови у Білоцерківській чоловічої та жіночої гімназіях.

У вересні 1910 р. склав іспити на історико-філологічному факультеті Київського університету на звання викладача німецької мови гімназії та прогімназії, почав працювати в 1-й чоловічої гімназії м. Нижній Новгород. У 1918 р. його запросили викладати німецьку мову до університету того ж міста.

Але, окрім викладання німецької мови, Гейне займався живописом, хоча спеціальної художньої освіти не мав. Малював переважно пейзажі. Саме з цього боку він був відомий у Білоцерківському с.-г. технікумі.

Був членом Художньої комісії при комісаріаті народної освіти у 1918 р., комітету проф.спілки художників-живописців, та спілки журналістів (м. Нижній Новгород, 1919 р.). Обирався головою ради товариства любителів живопису м. Нижній Новгород.

У 1921 році знов переїздить до Білої Церкви. З відкриттям Білоцерківського с.-г. технікуму почав викладати німецьку мову, художнє та тех.нічне малювання. Був засновником та першим керівником художньої студії у технікумі. У 1921 році відкрив Першу виставку робіт студійців місцевої робітничо-селянської художньої студії та художників з інших міст.

Едгар Гейне брав участь у першій Всеукраїнській виставці, яка проходила у Харківському соціальному музеї в 1927 році. У 1930-х рр. мешкав у м. Воронежі та у м. Єлець. В останньому викладав німецьку мову в середній школі № 3. Після чого згідно статті 58-10 пункт 1 (пропаганда, або агітація, що містять заклик до повалення або підрив влади, або зберігання літератури такого ж змісту) отримав 10 років. Помер від цирозу печінки у 1955 році.

7. **Михайло Опанасович Драй-Хмара** (10.09.1889–19.01.1939). *Поет, письменник, професор, викладач іноземних мов БЦСГІ. 5 вересня 1935 року було виписано ордер №28 на його арешт. Заарештований за контрреволюційну діяльність 5.09.35. Помер 19.01.1939 Реабілітований 28.11.1989.*

М. О. Драй-Хмара народився 10.10.1889 в селі Малі Канівці Золотоніського повіту (нині – Чорнобаївський район Черкаської обл.) в козацькій родині. Рано залишився без матері. Батько зміг дати синові добру освіту.

Спершу Михайло закінчив Золотоніську школу, а згодом – Черкаську гімназію. 1906 року за конкурсом вступив до знаменитої Колегії Павла Ґалаґана в Києві. 1910 року став студентом історико-філологічного факультету Київського університету, після закінчення якого (1915) був залишений на кафедрі слов’янознавства для підготовки до професорського звання.

1910 року поет познайомився із гімназисткою Ніною Длугопольською з якою одружився у 1914 році. 1913 року відряджений за кордон, де студіював фонди бібліотек та архівів Львова, Будапешта, Загреба, Белграда і Бухареста. Вже тоді він володіє чотирма іноземними мовами, серед яких німецька і французька, латина і давньогрецька, а всього йому в житті підкорилося дев’ятнадцять(!) До речі, англійську він освоював останньою.

З початком першої світової війни, як професорський стипендіат, працював у Петроградському університеті, а 1917 року повернувся на Україну. 15.09.1918 Михайла призначили приват-доцентом відкритого Кам’янець-Подільського державного українського університету по кафедрі слов’янської філології. За іншими даними, на запрошення Івана Огієнка – першого ректора Кам’янець-Подільського університету, прийняв кафедру славістики. Літографія університету у 1920 році видає його підручник «Слов’янознавство».

З 22 березня 1919 по листопад 1920 року місто Кам’янець-Подільський – столиця УНР, тому з березня 1919 року Кам’янець-Подільський університет стає столичним

вузом. Захистив дисертацію, присвячену дослідженню творчості хорватського поета і філософа А. Качича-Міошича.

У 1918–1923 рр. – професор Кам'янець-Подільського університету. 20.03.1923 у Кам'янці в родині Драй-Хмар народилася донька Оксана (Оксана Ашер стала українським літературознавцем, доктором слов'янської філології, професором; Дійсний член Української вільної академії наук і Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка в США. Померла 15.07.2018).

З 1923 по 1929 рік – професор кафедри українознавства Київського медичного інституту, а у 1930–1933 рр. працював у Науково-дослідному інституті мовознавства при ВУАН.

М. Драй-Хмара належав до спілки «неокласиків». Як літературознавець, глибоко обізнаний в області багатьох слов'янських літератур, він став у нагоді в розвитку історично-порівняльного методу. Щоправда, йому вдалося видати лише монографію «Леся Українка» (1926).

Уперше Київським відділом ДПУ (за звинуваченням в приналежності до контрреволюційної організації в Кам'янець-Подільському університеті) М. Драй-Хмару заарештовано 21.03.1933. Однак слідству забракло доказів, і невдовзі, 11 травня, його випустили із в'язниці.

Однак 5.09.1935 було виписано ордер № 28 на повторний арешт колишнього професора, а тоді рядового викладача української мови. 30.10.1935 його справу № 101 з'єднали зі справою П. Филиповича № 99.

Вона розглядалася 28.03.1936 в Москві на засіданні Особливої наради при НКВС СРСР №88. Вирок лаконічний: «за контрреволюционную деятельность заключить в исправтрудлагерь сроком на пять лет, считая с 5.09.35» Так М. Драй-Хмара опинився на Колимі.

Тут постановою трійки УНКВС по Дальбуду від 27 травня 1938 року йому додають ще десять років за нібито участь в антирадянській організації і антирадянську пропаганду вже в таборі.

Як засвідчено в документах про реабілітацію, Драй-Хмара М. О. помер 19.01.1939 «від ослаблення серцевої діяльності». Реабілітовано письменника після перевірки табірної справи в Магаданській області 28.11.1989.

Існує ще одна версія смерті М. Драй-Хмари. За спогадами П. Василевського (див. його. статтю «Так він загинув на Колимі» в «Літературній Україні» від 2.10.1989) письменник у квітні 1939 року став на місце смертника під час одного з чергових розстрілів кожного п'ятого в шерензі, врятувавши цим невідому молоду людину…

У всякому випадку повідомлення про смерть чоловіка, дружина Ніна Петрівна отримала того ж таки 1939 року. Прах поета, перекладача і літературознавця М. Драй-Хмари, якщо вірити повідомленню ГУЛАГу, похований поблизу шахти «Усть Тайожний», на правому березі річки Паутова, могила № 3.

8. **Григорій Олександрович Єзерницький** (1873–21.03.1938) *Народився у с. Студенці Кам'янець – Подільського району Хмельницької області, українець, освіта неповна середня. Проживав у м. Біла Церква, охоронець БЦСГІ. 7 березня 1938 року засуджений до розстрілу. Вирок виконано 21 березня 1938 року. Місце поховання невідомо. Реабілітований у 1964 році.*

9. **Іван Максимович Єремеєв** (19.01.1887–02.02.1957) – *Доктор с.-г. наук, професор, завідувач кафедри селекції та насінництва БЦСГІ 1945–1951 рр. За участь у революційному русі 1905–1907 рр. переслідувався царським урядом. Був членом забороненої політичної партії. За збройний супротив поліції був заарештований 1-го березня 1907 року у власній квартирі (м. Харків, вул. Кантемирова, 8). 7 місяців провів у в'язниці після чого емігрував за кордон.*

Народився Іван Максимович 19.01.1887 в м. Ромни Полтавської губернії. Закінчив реальне училище в 1904 р. в м. Курськ. Навчався в Харківському технологічному інституті з 1904 по 1907 рр. За участь у революційному русі 1905–1907 рр. переслідувався царським урядом. У 1907 році залишив університет і емігрував спочатку до Швейцарії, а потім до Франції. Закінчив агрономічний інститут при університеті у Нансі (Франція) у 1909 р. і отримав диплом «Вищих агрономічних наук».

У 1912–1915 рр. працював на Топчедерській дослідній станції біля Белграда (Югославія). Після повернення до Росії І. М. Єремеєв працював на Іванівській (1916–1917 рр.) і Миронівській (1917–1929 рр.) дослідній станціях, у 1922–1929 рр. – професор, а з 1929 по 1931 рр. завідував кафедрою селекції і насінництва Маслівського с.-г. інституту селекції і насінництва. В 1934–1941 рр. вчений працював заступником директора по науковій роботі на Ленінградській селекційній станції та при Всесоюзному Інституті рослинництва (ВІР). У 1935 р. за його участі вийшло класичне двохтомне видання «Теоретичні основи селекції».

У 1936 р. Кваліфікаційна комісія присудила йому за сукупністю наукових праць без захисту дисертації науковий ступінь доктора с.-г. наук і вчене звання дійсного члена ВАСГНІЛ. У 1939 і 1940 рр. він учасник Всесоюзної с.-г. виставки, нагороджений Золотою медаллю.

З 1941 по 1943 рр. працював заступником Північно-Двінської селекційної станції, до 1945 р. – знову заступником директора Ленінградської селекційної станції.

З травня 1945-го по серпень 1951 рр. працює в Білоцерківському с.-г. інституті завідувачем кафедри селекції. Професор І.М. Єремеєв був блискучим лектором, відзначався ерудицією, глибиною і актуальністю ідей.

Основні наукові праці присвячені теоретичним і методичним питанням селекції, внутрішньовидової гібридизації, одержанню чистих ліній. Іван Максимович вивів нові сорти озимої і ярицъ, гречки і зернобобових культур.

З 1951 по 1955 рр. І.М. Єремеєв – завідувач кафедри рослинництва і селекції Уманського СГІ (нині Уманський національний університет садівництва – УНУС), а до 1957 р. – професор цієї кафедри.

Під його керівництвом виведений, розмножений і впроваджений у виробництво сорт озимої пшениці Українка 0246, широко відомий не тільки в нашій країні, але і за кордоном; його хлібопекарські якості залишаються неперевершеними і сьогодні. Пізніше цей сорт був затверджений ООН як Міжнародний стандарт сильних пшениць.

Помер І.М. Єремеєв 02.02.1957, похований на цвинтарі Софіївської слобідки в м. Умань.

10. **Микола Прохорович Заржицький** (1908 року народження). *Українець, уродженець с. Ново-Івановка (нині – Язиковського району, Уфимської області), житель Білої Церкви, Студент БЦСГІ, Заарештований 10.05.1936. Звинувачений в троцькізмі.*

За постановою «окремої наради» при НКВС СРСР від 09.09.1936 засуджений до п'ятирічного ув'язнення.

11. **Микола Федорович Зборовський** (1895 – 28.04.1938). *Росіянин, освіта середня. Проживав у м. Біла Церква, бухгалтер на будівництві 1-го корпусу БЦСГІ. 28.04.1938 засуджений до розстрілу. Вирок виконано 28 квітня 1938 року. Місце поховання невідомо. Реабілітований у 1957 році.*

12. **Олексій Андрійович Івакін** (20.02.1893 – 15.04.1942) – *лікар-анатом, ембріолог, гістолог, доктор медицини, професор, організатор та перший керівник кафедри анатомії та гістології БЦСГІ у 1932 – 1934 рр. Зазнав переслідувань тоталітарним режимом, змушений був перейти у Стоматологічний інститут.*

О.А. Івакін народився 20.02.1883 в Катеринославі (нині – м. Дніпро). Закінчив фізико-математичний (1914) та медичний (1916) факультети Харківського університету. Учень академіка В. П. Воробйова. Розробляв і вдосконалював гістологічні і порівняльно-анатомічні дослідження. Співавтор підручника, виданого В.П. Воробйовим, (розділи, присвячені порівняльній анатомії хребта, розвитку кісток черепа, таза та нижніх кінцівок, м'язів верхніх та нижніх кінцівок) та «Краткого учебника анатомии человека».

Починав як асистент медичного факультету Катеринославського університету (1915-1923). У цей період одночасно працював на Харківських Вищих жіночих курсах, військовим лікарем та в Катеринославському університеті. Згодом працював доцентом Харківського медичного інституту (1923-1925). Будучи завідувачем кафедри анатомії Київського медичного інституту, одночасно працював професором анатомії та гістології Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка, а потім – професором кафедри анатомії Київського стоматологічного інституту (1934-1939). Паралельно працював професором Київського ветеринарного інституту (1929-1932), де викладав порівняльну анатомію

З 1932 по 1935 рр. був професором Білоцерківського СГІ (1932 –1935). Історія кафедри зоології БЦСГІ, яка увійшла до складу кафедри мікробіології та вірусології, починається з 1932 р., коли в інституті була створена кафедра зоотомії. Її завідувачем був професор О. А. Івакін.

Але ця кафедра проіснувала лише 2 роки, і в зв'язку з тим, що інститут одержав назву зооветеринарного у 1934 році вона розділилась на три самостійні кафедри: анатомії, гістології та зоології. Кафедру гістології до 1938 року очолював професор О. А. Івакін

Автор перших підручників з анатомії та біології укр. мовою, зокрема «Курс біології» (1926), «Анатомия человека в повседневной жизни» (1926), «Анатомія та фізіологія» (1927; 1931 у співавторстві з В.Н.Рубашкіним; усі – Харків), «Краткий учебник анатомии человека» (1932, у співавторстві з В. П. Воробйовим та Г. Ф. Івановим), «Короткий курс анатомії людини з елементами гістології і ембріології» (К.; П., 1936). О. А. Івакін є автором понад ста наукових праць і підручників.

Брав участь у розробленні укр. наук. термінології. Читав лекції укр. мовою, через що зазнав утисків тоталітарного режиму. Кореспондент Нобелівського комітету по Україні з фізіології та медицини.

У роки німецької окупації брав участь у відновленні роботи Київського медичного інституту (нині: Національного медичного інституту імені О.О.Богомольця). У липні 1941 року, коли гітлерівці прямували на Київ, почалася евакуація КМІ, викладачів, студентів, деякого обладнання.

Колективи 1-ого та 2-ого Київських медичних інститутів об'єднали з Вінницьким, Дніпропетровським, Одеським та іншими медичними інституттами і евакуювали спочатку до Харкова, там опинилися біля 1200 студентів. Опісля переїхали в Челябінськ і почали підготовку лікарів для фронту.

В жовтні 1941 року 242 студенти приступили до занять за скороченою програмою. Водночас значна частина викладачів і студентів залишилися в окупованому Києві…

Захопивши 19 вересня 1941 р. Київ, німці одразу ж заборонили будь-кому непокликаному входити до міста. Проте в Києві вже діяли похідні групи ОУН, а українські вчені-медики, викладачі та студенти, які з різних причин залишилися в місті, почали клопотання перед окупаційною владою щоб отримати дозвіл відкрити медичний інститут і продовжувати готувати лікарів для цивільного населення.

Німці дотримувалися думки, що вища освіта поневоленим слов'янським народам не потрібна. Але брак лікарів для населення, загроза розповсюдження епідемічних хвороб примусили окупантів все ж таки погодитися на відкриття медичного інституту.

Завдяки величезній енергії та наполегливості ініціаторів проведено надзвичайно складну організаційну роботу. Приміщення кафедр і аудиторій приведено до робочого стану, налагоджено тепло- і водопостачання, зібрано обладнання, наочне приладдя.

Розшукано викладачів і професорів інституту, студентів, які залишилися в місті та на окупованій території. Директором нововідкритого медичного інституту влада затвердила хірурга О. Лазуренка, його заступником став проф. Б. Кучеренко, завідувачем навчальної частини став проф. М. Венцківський. Серед інших до викладання в інституті зголосився і О. А. Івакін.

У жовтні 1941 року вдалося почати навчання на 4-му та 5-му курсах лікувального факультету цього Київського медичного інституту окупаційного періоду. На початку 1942 р. В інституті вже навчалося 556 студентів: на 2-му курсі – 158, на 3-му – 177, на 4-му – 130, на 5-му – 91 чоловік [4, 5].

Навчання було платним – 30 крб на рік. 28.01.1942 було оголошено набір на 1-й курс інституту, не лише на діючий лікувальний факультет, але також на заново відкриті стоматологічний та фармацевтичний факультети.

Однак окупаційна влада недовго мирилася зі спробами налагодити українське політичне, культурне і освітнє життя. Наказом із Берліна 27.11.1941 діяльність УНРади було заборонено, всі її установи розігнано, причетних заарештовано. Представники властей заявили відкрито, що на Україні ворогом номер один є український націоналізм.

Навесні 1942 р. (березень – початок квітня) гестапо заарештувало керівників медичного інституту професорів Б.Кучеренка і О.Лазуренка. Усі спроби врятувати арештованих не вдалися. Їх розстріляли.

Проте ще до кінця року інститут продовжував працювати, і навіть розширюватися. У квітні 1942 р. директором інституту окупаційна влада призначила якогось Р. Скуренка. Тоді ж весною 1942 року з'явилося в київській пресі повідомлення про смерть професорів медичного інституту Г. Іваницького та О.Івакіна.

6.11.1943 Київ було звільнено від німецьких окупантів.

13. **Йосип Ілліч Кадиков** (26.10.1874 –28.06.1949) – *професор, зав. кафедрою загальної хірургії. Був ініціатором будівництва та першим керівником ветеринарних клінік у м. Біла Церква. Заарештований 29.11.1930. ОДПУ по Саратовської області. Звинувачувався у антирадянській діяльності. Засуджений 30.04.1931. Вирок 10 років. Був звільнений достроково. Реабілітований 23.05.1960.*

Народився в с. Мордове Саратовської губернії в сім'ї селян. Закінчив сільську школу, потім реальне училище м. Камишин (1894 р.). Починаючи з 6 класу загальної школи, давав уроки учням початкової школи з метою накопичити гроші для навчання у ВНЗ.

З 1894–1899 рр. навчався у Харківському ветеринарному інституті. Починаючи з 3 курсу , працював при кафедрі фізіології у професора А. В. Рязанцева, котрим і був залишений при кафедрі. Але директор інституту професор Раєвський звільнив Кадикова Й.І. як «політично неблагонадійного». Працював ветлікарем у Саратовському губернському земстві (1900 – 1908), а в 1908 – 1916 рр. – у Саратовському міському самоуправлінні.

З 1913 р. за сумісництвом працював асистентом кафедри анатомії і гістології в Саратовському с.-г. інституті. У 1916 р. призначений завідувачем цієї кафедри, а потім і завідувачем кафедри фізіології до 1920–1921 навчального року. З 1918 – 1931 рр. – зав. кафедри загальної і спеціальної хірургії. У 1919–1922 рр. – зав. кафедри оперативної хірургії і акушерства.

З 1904 р. побував у Німеччині і Австро-Угорщині з метою підвищення кваліфікації в науках: анатомії (проф. Баум у Дрездені), фізіології (проф. Еленбергер в Дрездені). Здобувати майстерність почав у професора Рьодера, Еберляйна (Берлін), Фрека (Ганновер), Іммктера (Мюнхен), Байєра (Відень). Востаннє за кордоном був у 1912–1913 рр.

У 1919 р. затверджений у вченому званні професора.

У 1927 році Й. І. Кадиков закінчив роботу над першим підручником із загальної хірургії для студентів і лікарів російською мовою , який вийшов з друку в 1929 році. Виправлене і доповнене видання вийшло в 1934 році.

У 1930 р. професор Й. І. Кадиков був заарештований, в 1931 р. – висланий в Омськ, де зайняв кафедру загальної і спеціальної хірургії з клінікою у ветеринарному інституті.

Видав перший вітчизняний підручник «Загальна хірургія». Ним опрацьований спиртовий наркоз у тварин, а камфорна сироватка запропонована для лікування тварин з гнійною хірургічною інфекцією, увійшла в історію як сироватка Кадикова і успішно використовується ветеринарними спеціалістами при хірургічних та інших незаразних хворобах запального характеру й нині.

У 1934–1937 рр. професор Й. І. Кадиков доопрацював підручник із загальної ветеринарної хірургії, видав його у 1938 році. Він тривалий час був першим і основним підручником для ветеринарних вищих навчальних закладів СРСР. За цей підручник йому був присуджений науковий ступінь доктора ветеринарних наук без захисту дисертації.

Розпочалась друга світова війна. У червні 1941 року директор інституту Ю.І. Дудін виділив вантажний автомобіль для евакуації великої сім'ї Й.І. Кадикова. Але професор Й. І. Кадиков разом із сім'єю (три старі жінки – дружина, мати, тітка і троє внуків) не встиг евакуюватися на схід, залишилися у Білій Церкви. Почалися репресії, напівголодне існування...

У січні 1942 р. Й. І. Кадиков був викликаний до коменданта Білої Церкви, де отримав наказ зайняти місце ветлікаря Білої Церкви з погрозою, що за відмови біде суворо покараний.

З 3-го на 4-те січня 1944 р., вночі Біла Церква була звільнена від німецько-фашистських загарбників. Професор Й. І. Кадиков приготував пропозиції щодо надбудови другого поверху ветеринарних клінік.

З 06.01.1944 р. він знову завідує кафедрою загальної і спеціальної хірургії. Наказом № 31 від 1 березня професор Й. І. Кадиков призначається тимчасово виконуючим обов'язки декана ветеринарного факультету (1944–1945). Звільнений 1.10.1945 р. за поданою заявою. З 01.03.1944 р. за сумісництвом завідував кафедрою акушерства; з 1944 до 1947 рр. – ветеринарними клініками.

Працював до останнього дня життя завідувачем кафедри загальної і спеціальної хірургії. Помер 28.06.1949 р. у віці 75 років.

14. **Микола Олександрович Камєнєв** (1914 року народження). *Уродженець Таращі. Студент робфаку БЦСГІ. Вперше був засуджений 30.01.1935 р. до трирічного ув'язнення умовно за зневажливий відгук про убивство Кірова. На час другого арешту – 17.03.1936 р. звинувачувався у розповсюдженні антирадянських анекдотів і висловленні «терористичних намірів» щодо вождів. Згідно з вироком обласного суду від 15.08.1936 засуджений до трирічного ув'язнення.*

15. **Я. І. Кауфман** – *викладач, з 1920 р. вів курси діалектичного та історичного матеріалізму у Білоцерківському технікумі. 22 жовтня 1936 р. був серед 36 розстріляних чоловік, більшість із них були професорами філософії київських та харківських ВНЗ, які брали участь у філософських дискусіях у Харкові. К цій групі був ще один викладач Білоцерківського технікуму* – **Р. Я. Люмкіс,** *який вів курс політичних наук*.

16. **Іван Іванович Клодницький** (27.09.1884–1949) – *гістолог, зоолог, ентомолог, генетик, доктор с.-г. наук, професор, перший завідувач кафедри розведення і генетики сільськогосподарських тварин Білоцерківського СГІ 1933–1936 та 1946–1947 рр. За участь у революційних подіях 1905 заарештований після 8-місячного перебування в Бутирській в'язниці (Москва) висланий за кордон.*

Народився 27.09.1884 у м. Гатчина, нині Санкт-Петербурзька обл. Навчався у Київському політехнічному інституті. Але за участь у революції 1905-го року його заарештовують й після восьмимісячного ув'язнення в Бутирській в'язниці (Москва) висилають за кордон.

Закінчив Фрейбурський університет (Німеччина) у 1912 р. Учень професора Августа Вейсмана. Одержав звання доктор філософії і суспільствознавства. У 1914 одержав дозвіл на повернення в Росію. Працював у зоологічній лабораторії РАН у Петрограді (нині С.-Петербург). 1918 року переїхав на Україну. Працював асистентом, з 1921 по 1949 – викладачем генетики Київського університету. Застосував штуч. мутагенез у курей.

У 1927 р. був відряджений до Німеччини вже як вчений для участі у роботі п'ятого Інтернаціонального конгресу генетиків у Берліні. З 1934 р. працював на кафедрі дарвінізму і генетики Київського університету.

Перший завідувач кафедри розведення с.-г. тварин БЦСГІ з 1933 по 1936 рр. Коло його наукових досліджень було дуже широким зоологія, генетика, розведення с.-г. тварин. Окрім наукових досягнень займався живописом. Товаришував з художниками М. Волошиним та І. Шишкіним.

У 1940 році захистив докторську дисертацію з племінної справи в скотарстві – «Відбір за молочною продуктивністю та оцінка плідників ВРХ».

В окупованому Києві був директором Інституту скотарства та молочного господарства.

В Україні отримав вчене звання професор тільки у 1945 році. Вільно володів трьома мовами. 1946-1947 рр. знову завідував кафедрою розведення с.-г. тварин БЦСГІ. Похований на Байковому кладовищі Києва у 1949 р.

17. **Андрій Матвійович Кобат** (1888–28.04.1938). Народився у с. Чернява Волочиського району Хмельницької області, поляк, освіта середня. Проживав у м. Біла Церква, викладач робфаку при БЦСГІ. Перший завідуючий кафедрою іноземних мов БЦСГІ 1932–1938 рр.

Трійкою при УНКВС по Київській області 28.04.1938 року засуджений до розстрілу. Вирок виконано 28.04.1938. Місце поховання невідомо. Реабілітований у 1957 році.

18. **Павло Олексійович Ковальський** (12.07.1905 – 07.06.1983) – *учень Білоцерківської гімназії. Випускник Білоцерківської мехшколи 1925 року. Асистент кафедри анатомії 1932-1935 рр. БЦСГІ. Зазнав утисків з боку радянської влади: його намагалися визнати неблагонадійним, звинувачували в некваліфікованості. У 1935–1936 роках йому довелося попрацювати в далекому Сибіру.*

Народився майбутній науковець у селі Барахтах Васильківського повіту Київської губернії в родині службовця. У 1925–1928 роках П. О. Ковальський працював на посаді реєстратора в Білоцерківській поліклініці. Наступні 3 роки він – студент Київського ветеринарного інституту, після закінчення якого працював лікарем-бактеріологом у Білоцерківській ветлабораторії. Наукова діяльність Павла Ковальського розпочалася 1932 року на кафедрі анатомії Білоцерківського с.-г. інституту на посаді асистента.

У 1935–1936 роках через утиски з боку тоталітарного режиму йому довелося попрацювати в далекому Сибіру: спочатку Ковальський завідує кафедрою анатомії та гістології Бурято-Монгольського с.-г. інституту, а потім стає доцентом і завідувачем кафедри анатомії та гістології Новосибірського с.-г. інституту.

1938 року П. О. Ковальський повернувся до Білої Церкви, за конкурсом був обраний завідувачем кафедри гістології БЦСГІ. Саме з цією кафедрою пов’язані 42 роки життя вченого.

3 червня 1941 року по вересень 1945 року П. О. Ковальський перебував на фронті; згодом же знову повернувся до БЦСГІ, де захистив докторську дисертацію, а в 1949 році став професором. До 1951 року вчений перебував на адміністративній роботі: працював деканом ветеринарного факультету, заступником ректора інституту з навчально-наукової роботи. При Павлові Ковальському в Білоцерківському сільськогосподарському інституті було відкрито аспірантуру.

У 1952 році його обрано завідувачем кафедри гістології БЦСГІ.

Після війни вченому закидали, що його рідні були в окупації в Білій Церкві. Дійсно його дружина з сином під час війни мешкала в місті – вона працювала лаборантом на

заготзерні. Радянська влада причепила вченому «ярлик» за причетність його до церкви: дід Ковальського був священиком у Білій Церкві, а сам П. О. Ковальський, будучи гімназистом, відвідував гімназійну церкву.

П. О. Ковальського намагалися звинуватити в упередженому ставленні до росіян: нібито на кафедрі гістології працюють лише українці. У 1947 році, коли він став деканом ветеринарного факультету, дійсно, всі співробітники були українцями. За наступні 4 роки всіх сумісників із Києва було звільнено, а їх місця зайняли науковці із Москви, Казані та інших російських міст. П. О. Ковальський відкидав усі звинувачення, звертаючись до керівництва інституту з проханням захистити його чесне ім'я.

Помер Павло Ковальський 7.06.1983, похований у Білій Церкві.

19. **Шоель Хаімович Коган** (1901 року народження). *Перший завідувач кафедри фізкультури й інструктор спорту БЦСГІ. Єврей, уродженець і житель м. Біла Церква.* Перший раз заарештований як учасник спортивної сіоністської організації «Маккабі» у 1922 р. Вдруге – 13 квітня 1938 року засуджений до розстрілу. Вирок виконано 10.05.1938.

20. **Олександр Миколайович Корсунський** (18.10. 1893– 25. 10. 1984) – *мікробіолог, громадський діяч, організатор та перший завідувач кафедри мікробіології БЦСГІ 1932 – 1941 рр., професор.*

Народився у с. Піщане Полтавського повіту Полтавської губернії. Навчався у Харківському ветеринарному інституті (1915–1919). Працював ветеринарним лікарем. 1922–1930 рр. – асистент, доцент кафедри мікробіології Київського зооветеринарного інституту. З 1930 по 1933 – завідувач кафедри Кам'янець-Подільського с.-г. інституту.

1931–1932 рр. його заарештовано у справі СВУ.

Під час 2-ї світової війни – заступник голови Київського обласного комітету. Брав участь у створенні Української національної ради у Києві. Від 1944 – професор Українського тех.-госп. Інституту. У 1945–1949 рр. – голова Української допомоги комітету в Мюнхені. Від 1949 – у ветеринарних установах м. Міннеаполіс. Вивчав захворювання риб та бруцельоз великої рогатої худоби. Запропонував новий метод імунізації курей проти віспи.

Помер у м. Міннеаполіс, шт. Міннесота, США у 1984р.

21. **Ізидора Петрівна Косач-Борисова** (09.03.1888–1980). *Асистент кафедри ботаніки БЦСГІ. Відомо що у 3-му семестрі на 1935-36 н.р. вела курс практичних занять з дисципліни «фізіологія рослин» в обсязі 50 годин. Сестра письменниці – Лесі Українки. 20 листопада 1937 р. «трійка» винесла рішення, за яким звинувачена у тому, що вела серед студентів «контрреволюційну націоналістичну діяльність, поширюючи провокаційні чутки». Два роки працювала на лісо-заготовці в Онезькому таборі. В листопаді 1939 р. була реабілітована і повернулась до Києва. Померла у 1980 році. Остаточно реабілітована у 1989 році.*

Ізидора Петрівна Косач-Борисова народилась (9 (21) березня 1888, с. Колодяжне, Ковельський район, Волинська область – 12 квітня 1980, Піскатавей, штат Нью-Джерсі, США).

Закінчивши гімназію у 1905 р., навчалася на Вищих жіночих сільськогосподарських курсах у Петербурзі, закінчила с.-г. факультет Київського політехніч-

ного інституту. Працювала агрономом на Київщині та у Кишиневі, на кафедрі ботаніки с.-г. інституту (Київ), викладала у вищих навчальних закладах України.

1930 р. – вислано до Вологодської області її чоловіка Ю. Г. Борисова. 10 вересня 1937 року Ізидора Косач-Борисова була заарештована. І це могло статися у Білій Церкві. 1 жовтня 1937 р. їй висунуто звинувачення – участь в українській контрреволюційній організації і активне здійснення контрреволюційної роботи. Сиділа в цей час у Лук'янівській тюрмі у Києві.

20 листопада 1937 р. «трійка» винесла рішення, за яким Ізидору звинувачено у тому, що вела серед студентів «контрреволюційну націоналістичну діяльність, поширюючи провокаційні чутки».

До 1940 перебувала в таборі Онеглаг. Два роки Ізидора Петрівна валила ліс в Онезькому таборі. Працювала в одній бригаді з письменником і літературознавцем Анатолієм Костенком. Інформація, отримана від Дори, пізніше лягла в основу його художньо-наукової біографії Лесі Українки (цю працю досі вважають найповнішою біографією поетеси)…

У роки Другої світової війни перебувала в окупованому німцями Києві, працювала в органах місцевого самоврядування, підтримувала зв'язки з підпіллям ОУН і потрапила через це до гестапівської в'язниці.

Потім виїхала на Захід, перебувала в таборі для переміщених осіб у Новому Ульмі (Німеччина). У 1949 р. – прибула до США, оселилася у містечку Нью-Маркет (штат Нью-Джерсі). Співпрацювала з жіночими громадськими організаціями, УВАН.

Сприяла виданню книги «Леся Українка. Хронологія життя і творчості», яку підготувала її сестра Ольга Косач-Кривинюк. Похована на цвинтарі св. Андрія в Савт-Бавнд-Бруку.

У всіх джерелах ви знайдете інформацію, що вона відома як: українська мемуаристка, діяч культури, член-кореспондент УВАН, почесний член Союзу Українок Америки та просто рідна сестра Лесі Українки.

Але мало хто знає, про її діяльність як вченого-агронома… Невідомо скільки тривав курс навчання на агрономічному факультеті у КПІ, але не пізніше 1914 року. Тому, що саме в той рік вона народжує доньку, а її чоловіка мобілізують до армії. За даними авторів статті газети «Юр'ївська Земля» вона закінчила Київський Політехнічний інститут, агрономічний факультет, здобувши фах агронома у 1911 році.

Відомо також, що чоловік Ізидори Петрівни – Юрій Григорович Борисов теж був агрономом.

Перша світова війна болісними переживаннями увірвалася у родинне життя Косачів-Борисових. 23 липня 1914 р. Ізидора народила у Києві доньку Ольгу. Через тиждень її чоловіка мобілізували до війська, як прапорщика запасу, і відправили у діючу армію на фронт. Молода матір лишилася з немовлям одна. Через чотири роки Ю. Борисов, звільнившись з німецького полону, повернувся до Києва, а згодом переїхав із дружиною і донькою до Кам'янця-Подільського, де поновився на посаді повітового агронома. У 1918 – 1920 рр. він активно підтримував українську владу.

Його заарештували 14 жовтня 1930 року за доносом колег з Українського науково-дослідного інституту цукрової промисловості, за стандартним тоді звинуваченням у «шкідництві».

На чотири роки відправлений до Вологодської області, де зміг вивести морозостійкі сорти цукрового буряку. Вдруге чоловік Ізидори був заарештований у 1938 (або 1940)

році, згодом загинув за нез'ясованих обставин при евакуації табору у глиб країни у 1941 році.

Напевно, Ізидора була переведена до нашого міста разом з усім Київським агроінженерним інститутом цукрової промисловості, та його приєднанням до Білоцерківського сільськогосподарського інституту у 1934 році. Чи був разом з нею направлений до нас також її чоловік, невідомо, але ж саме у 1934 році закінчився термін його заслання.

В альбомі ІІІ-го випуску вчених-агрономів, 1932–1937 року навчання, є світлина з нею – за два місяці до свого арешту, – де вона представлена як «асистент». Саме такий науковий ступінь вона мала у Київському с.-г. інституті (колишньому агроінженерному) на кафедрі ботаніки.

Померла наймолодша сестра Лесі Українки у 1980 році. На могилі Ізидори в м. Піскатавей (США) викарбовано слова із драматичного, довгий час забороненого в СРСР, твору «Бояриня» Лесі Українки: «Добраніч, сонечко. Ідеш на захід. Побачиш Україну – привітай!».

Саме ця остання фраза дала назву стрічці. Фільм «Побачиш Україну – привітай!» створено авторським гуртом Волинської ОДТРК (автор і режисер Марія Андрушко, редактор Ольга Куліш, оператор Валерій Фетисов, режисер монтажу і графіки Микола Кушнірук, звукорежисер Андрій Жирнов).

Реабілітували Ізидору Косач-Борисову в 1989 році.

22. **Галина Афанасіївна Кравченко** (1921 року народження). *Народилась у м. Біла Церква, освіта середня. Проживала у м. Біла Церква, студентка БЦСГІ. Військовим Трибуналом Київського Військового округу. 29 квітня 1945 року засуджена до 10 років позбавлення волі. Реабілітована у 1992 році.*

23. **Анатолій Валентинович Липинський** (1892–08.10.1938). *Уродженець м. Біла Церква, поляк, освіта початкова. Проживав у м. Біла Церква. Начальник канцелярії БЦСГІ. 30 вересня 1938 року засуджений до розстрілу. Вирок виконано 8 жовтня 1938 року. Місце поховання невідомо. Реабілітований у 1958 році.*

24. **Килина Тимофіївна Литвин** (1903–20.01.1997). Українка, уродженка села Шкарівка, жителька Білої Церкви, освіта середня педагогічна (перша дівчина села – випускниця місцевої двохкласної міністерської школи, учениця Білоцерківської гімназії, а згодом Білоцерківського педагогічного технікуму), учителька школи № 1, невістка І.В. Ковальського.

Арештована 25.10.1944 року за звинуваченням до належності до спровокованого НКВС місцевого осередку ОУН(б), як власниця явочної квартири. За вироком трибуналу військ НКВС Української військової округи від 17.05.1945 р. засуджена до десятирічного ув'язнення.

Перебувала в таборах села Катанівка Харківської області та станції Потьма Мордовської АРСР. Звільнена 17.01.1955 р. за рішенням трибуналу Київської військової округи. Повернулася до Білої Церкви. Член БЦДТНР з 1994 року. Померла 20.01.1997 року. Її дочка Ельвіна Всеволодівна Ковальська – член БЦДТНР з 1997 року. Виїхала до Запоріжжя.

25. **Микола Петрович Личенко** (1889 року народження**).** *Народився у м. Біла Церква, українець, малописьменний. Проживав у м. Біла Церква, робітник радгоспу БЦСГІ.* Київським обласним судом 26 серпня 1936 року засуджений до 6 років позбавлення волі. Реабілітований у 1995 році.

26. **Василь Антонович Мазур** (1885 року народження). *Українець, уродженець і житель Узина, житель Києва, випускник Білоцерківського с.-г. технікуму (1923), археолог, препаратор археологічного музею ВУАН (на подвір'ї Лаври).* 27.03.1934 викликаний за повіткою на допит, протокол якого датований наступним днем. До 01.06.1934, коли було винесено постанову «окремої наради» при колегії ДПУ УСРР по його справі, перебував на волі, за підпискою про невиїзд. Засуджений на трирічне заслання до Казахстану, куди виїхав самостійно.

27. **Михайло Адамович Максай** (1902 року народження). *Народився у м. Біла Церква, українець, малописьменний. Проживав у м. Біла Церква, комендант гуртожитку Білоцерківського с.-г. інституту.* Особливою Нарадою при НКВС СРСР 9 серпня 1935 року засуджений до 3 років позбавлення волі. Реабілітований у 1989 році.

28. **Олександр Олексійович Маторін** (1884 рік народження). *Народився у м. Елатьми (Московська обл.) професор, завідувач кафедри розведення с.-г. тварин БЦСГІ 1947–1948 рр.,* арештований у 1937 р. за звинуваченням ст. 58-10 ч.1, засуджений до 3 років позбавлення волі. Після звільнення прибув до Білої Церкви і працював в інституті.

У 1947–1948 рр. кафедру розведення тварин БЦСГІ очолював професор Маторін О.О., який у 1910 р. закінчив Казанський ветеринарний інститут. Професором став у 1918 р. (без захисту дисертації).

Працював у Донському сільськогосподарському, Кубанському політехнічному, Ленінградському зооветеринарному та Горьківському сільськогосподарському інститутах. З 1912-го до 1935 рр. опублікував 15 робіт, присвячених вивченню етапу створення червоної горбатівської та істобенської порід великої рогатої, а також питанням штучного осіменіння корів.

Професор О.О. Маторін був визначним знавцем генетики і племінної справи не тільки в своїй країні, а й за кордоном, особливо в Західній та Північній Європі. У своїх лекціях він часто наводив приклади генетичного аналізу та зоотехнічний прийом, що застосовуються у фермерських господдарствах Німеччини, Данії, Фінляндії тощо.

Після звільнення з БЦСГІ подальша доля професора О.О. Моторіна невідома.

29. **Валентина Степанівна Міллер (Коваленко)** (1923–01.04.1999).

Українка, уродженка і жителька Білої Церкви, освіта неповна вища,– студентка БЦСГІ. За постановою Управління НКВС по Київській області арештована 24.08.1944 р. та виселена як член сім'ї «фольксдойч». Робила в Сузунському хімлісгоспі Новосибірської області. По звільненні проживала в Білій Церкві. Померла 01.04.1999 р.

30. **Іван Ананійович Міхельман** (1889 року народження).

Українець, уродженець Києва, житель Білої Церкви, технік-будівельник БЦСГІ. Засуджений 1944 року до п'ятирічного заслання.

31. **Іван Михайлович Новохацький** (1907 року народження).

Українець, уродженець с. Матюші, освіта незакінчена середня, 1924 року вчився в Білоцерківській агропрофшколі. 1925 року перевівся на підготовчі курси педагогічного технікуму, став його студентом, але не закінчивши навчання весною 1927 року повернувся додому.

Арештований 24.12.1927 по справі «УШЮС» («Українська шевченківська юнацька спілка»). За постановою «окремої наради» при колегії ОДПУ від 08.10.1928 засуджений до трирічного ув'язнення «в місцях позбавлення волі, підвідомственних ОДПУ».

32. **Марія Феофанівна Обертюк** (1913–08.08.1999). *Українка, уродженка с. Соломна (нині Юринецького району) на Вінниччині, жителька Білої Церкви, дочка колишнього священика, студентка БЦСГІ.* Під час навчання проживала у своєї тітки Софії Гнатівни Міхновської (завідувачки бібліотеки БЦСГІ).

У 1944 році на 5-му курсі агрофаку була відрахована та арештована 25.10.1944 за звинувачення у належності до місцевого осередку ОУН(б), створеного провокаторами з НКВС. Допитував Куценко. Згідно з вироком трибуналу НКВС Української військової округи від 17.05.1945 засуджена до десятирічного ув'язнення. Звільнена 24.07.1954. Проживала в Білій Церкві. Загинула в автомобільній пригоді 08.08.1999.

33. **Володимир Тихонович Пелюшок** (1887–08.10.1938).

Народився у с. Стара Осота Олександрійського району Кіровоградської області, поляк, освіта середня. Проживав у м. Біла Церква. Помічник бухгалтера БЦСГІ. Трійкою при УНКВС по Київській області 30 вересня 1938 року засуджений до розстрілу. Вирок виконано 8 жовтня 1938 року. Місце поховання невідоме. Реабілітований у 1958 році.

34. **Йосип Михайлович Пилецький** (1876–25.09.1938). *Народився у с. Мала Вільшанка Білоцерківського району Київської області, поляк, освіта початкова. Проживав у м. Біла Церква, робітник у господарстві сільськогосподарського інституту.* Трійкою при УНКВС по Київській області 25 вересня 1938 року засуджений до розстрілу. Вирок виконано 2 жовтня 1938 року. Місце поховання невідомо. Реабілітований у 1960 році.

35. **Андрій Дмитрович Плюто** (1886–12.01.1942).

Українець, уродженець с. Веприк на Фастівщині, житель Білої Церкви, освіта вища, агроном (з 1914 р. – Васильківський повітовий, з кінця 1915 до 08.1917 – Волинський губернський земський).

З 1917 до 08.1918 – завідувач сільськогосподарського відділу Київської губернської продовольчої управи, з 1918 до 1919 – завідувач каси дрібного кредиту, з 1920 до 06.1921 – завідувач агрономічного відділу Білоцерківського повіту, директор Білоцерківського с.-г. технікуму (1920-1923).

Арештований 05.03.1922 р. за звинуваченням у причетності до так званої Козачої Ради Правобережної України. Звільнений 17 червня 1922 р.

На час другого арешту – 22.09.1930 – житель м. Харків, агроном Вукоопспілки, заступник директора тресту «Дніпровські електросількомбінати» (м. Запоріжжя, о. Хортиця).

Звинувачувався у створенні підривної організації за місцем служби. За постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 9.01.1931 р. засуджений до восьмирічного ув'язнення, проте, 22 березня цією ж установою був винесений інший вирок, згідно з яким встановлювався десятирічний строк ув'язнення.

Звільнений 19 березня 1932 року за ухвалою судової трійки при колегії ДПУ УСРР. Помер 12 січня 1942 року в м. Новохопьорськ Воронезької області РРФСР.

36. **Іван Омелянович Поваженко** (04.08.1901–1991). Доктор ветеринарних наук, професор, академік УАСГН, Заслужений діяч науки УРСР.

Народився у с. Боярка Лисянського району Черкаської області. У 1925 році закінчив Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут. 1930 року був випускником Київського медичного інституту.

З 1937 р. до 1977 р. очолював кафедру хірургії ветеринарного факультету, а згодом працював там на посаді професора кафедри, консультанта.

Заарештований 2 лютого 1938 р. Був звинувачений як «ворог народу». Звільнений через місяць тортур та допитів.

У 1939 році здобув вчений ступінь доктора ветеринарних наук, став професором, завідувачем кафедри хірургії Української сільськогосподарської академії (зараз: Національний університет біоресурсів і природокористування України)

Під час Другої світової війни – підполковник ветеринарної служби, головний хірург ветеринарного відділення фронту, член ради при начальнику ветеринарної служби армії. В роки війни І. О. Поваженко не припиняв наукової роботи. За цей період опубліковано 10 його наукових робіт.

Завідувач кафедри хірургії БЦСГІ 1949-1950 рр. Під час Другої світової війни – підполковник ветеринарної служби, головний хірург ветеринарного відділення фронту, член ради при начальнику ветеринарної служби Збройних Сил СРСР.

За героїзм, проявлений у роки 2 світової війни, нагороджений багатьма орденами і медалями, в т.ч. орденом Червоної Зірки, орденом Великої Вітчизняної Війни І та ІІ ступеня, після війни нагороджений орденом Леніна та Дружби Народів.

31 травня 1943 р. за видатні заслуги йому, першому з українських вчених, присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки УРСР».

З 1993 р. кафедра хірургії факультету ветеринарної медицини Національного університету біоресурсів і природокористування України носить його ім'я. Його ім'я присвоєно загальноосвітній школі на його батьківщині в с. Боярка Лисянського району Черкаської області.

Помер І. О. Поваженко в м. Києві у 1991 р.

37. **Дмитро Леонідович Похилевич (**23.09.1897–29.05.1974). *Директор Білоцерківського с.-г. технікуму (1923–1927). Викладав історію та політекономіку.*

На початку 1938 р. вчителював у середній школі м. Сергач Горьківської області, де був заарештований за звинуваченням у шпигунстві на користь Польщі. Не визнав себе винним і без суду був відправлений до В'ятського табору, де пробув з 22 лютого 1938 – 14 січня 1940 рр. Помер 29 травня 1974 р.

Д. Л. Похилевич народився 23.09.(за новим стилем) 1897 р. у селі Водотий Радомишльського повіту Київської губернії в родині селянина, який працював церковним

сторожем. Після смерті батька Дмитро живе у діда до восьми років, потім – у матері і вітчима.

Початкову освіту здобув у початковій приходській школі. Після її закінчення 1914 р. він вступив до вчительської семінарії м. Коростишів. Під час навчання брав участь у роботі підпільного українського учнівського гуртка. Після закінчення семінарії вступив до Київського університету, проте через брак коштів змушений був піти вчителювати.

18.08.1918 р. був призначений на роботу у двокласну школу с. Неморож Звенигородського повіту. З 1918 р. стає членом спілки «Робос» (робітників освіти). У 1919 році, як зазначає сам Похилевич, попав у полон до поляків, звідки втік наприкінці 1919 року.

У 1921 році працював у Козачанському сільгосптехнікумі. Після розформування якого з 16.08.1922 р. працював у Київському зооветеринарному інституті. Звідки *«в зв'язку з зміщенням периферії Губкомом, як знаючий село. Був посланий до Білоцерківського технікуму, бо верхівка була скомпрометована процесом Козачої Ради у Києві і технікум розвалювався…»*

З 9.09.1922 р. він виконує різні обов'язки: лектор, «учитель природник», зав. профшколою. З 3.10.1923 по 9.04.1927 стає другим директором Білоцерківського с.-г. технікуму. З 10.04.1927 до 1928 року – викладач історії у Кам'янець-Подільському сільгоспінституті.

У 1924 році екстерном закінчив Київський вищий інститут народної освіти. З 12.10.1928 р. – аспірант при Всеукраїнській академії наук. Перебування в аспірантурі він поєднує із завідуванням Київським будинком освіти. З 15.03. – 26.11.1930 – ректор Київського інституту народної освіти (нині: Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка). У цей час він одружується. Перша дружина народжує доньку.

З 10.04.1933 р. – директор та старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту історії української культури ім. академіка Д.І. Багалія (м. Харків). За політичних обставин був звільнений, після чого 13.02.1934 р. йому вдалося знайти посаду заступника директора сільськогосподарської дитячої дослідної станції у Харкові.

З 14.01.1935 р. – зав. кафедрою історії та викладач історії стародавнього світу та середніх віків. У 1938 році заарештований, та звинувачений у шпигунстві на користь Польщі. Без суду був відправлений до Вятського концтабору в якому перебував з 22.02.1938 по 14.01.1940 рік.

Звільнений за клопотанням другої дружини – Ганни Михайлівни, «у зв'язку з припиненням справи». 15.08.1945 р. – отримав диплом кандидата історичних наук, 01.03.1946 р. отримав атестат доцента. З 14.08.1940 – 5.09.1944 р – викладач педінституту у Свердловську. За сумісництвом також працював у школі журналістики. А також свою роботу поєднував з працею токаря заводу авіа-апаратури.

1944-1945 – завідувач кафедри загальної історії в Ярославському педінституті. З 12.10.1945 по 1.07.1949 рр. працював у Львівському державному університеті ім. І. Франка завідувачем кафедри історії середніх віків та обіймав також посаду помічника проректора по науковій роботі. 28.06.1952 захистив докторську дисертацію. З липня 1953 по 6.04.1973 рр. працював на посаді професора і завідуючого кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського університету.

26 квітня 1974 р. йому було присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки УРСР». Помер 29 травня 1974 року. Похований у Львові.

Діяльність Д. Л. Похилевича не обмежувалась викладанням у вищій школі, під час перебування у Білій Церкві він також очолював Білоцерківських окружний відділ «Аерохему» (ДТСААФ, нині ТСОУ – товариство сприяння обороні України), та був заступником командира 100-го стрілецького полку з виховної роботи.

Наукова робота, крім лекцій та досліджень, надрукована у чисельних виданнях. Серед 114 публікацій 31 здійснено українською мовою, 3 білоруською, 2 польською, одна – угорською, решта російською.

38. **Петро Кіндратович Прилипа** (1899 року народження). Українець, уродженець с. Красилівка, Таращанського повіту (нині Ставищанського району), житель Києва, освіта вища, доцент БЦСГІ та Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту (на роботу в Білу Церкву їздив залізною дорогою).

Арештований 06.11.1936. Звинувачувався в розповсюдженні «провокаційних чуток». За вироком судової колегії обласного суду від 08.04.1937 засуджений до п'ятирічного ув'язнення та позбавлення громадських прав на три роки. Перебував у таборах СЄВВОСТЛАГ'у. Після звільнення в листопаді 1945 року поселився в Житомирі. Вдруге арештований 22.07.1949. За постановою «окремої наради» при МДБ СРСР від 26.10.1949 засуджений на безстрокове заслання до Новосибірської області.

39. **Іван Федорович Розгін** (18.09.1897 – 10.07.1972)

Український біолог-патолог. Доктор біологічних наук, професор. Завідувач кафедри патологічної фізіології Білоцерківського сільськогосподарського інституту (1934–1936).

Народився в селі Куманів Проскурівського повіту Подільської губернії (за 12 верст від Сатанова) у селянській родині. Початкову освіту здобув у рідному селі. Двокласну школу закінчив у Сатанові, середню освіту здобував самотужки. Коли 1915 року Івана Розгона покликали до війська, він, відбуваючи військову службу в Петербурзі, доповнював свою освіту на загальноосвітніх курсах Щукіна.

Повернувшись в Україну, влітку 1917 року І. Розгін вступив до Юнацької школи у Києві, яка в січні 1918 року ввійшла до складу Слобідського Коша. Подальші революційні події та переворот, здійснений Павлом Скоропадським, стали причиною того, що Іван Розгін демобілізувався та повернувся на Поділля, де брав активну участь у культурно-освітньому та громадсько-політичному житті. За Директорії працював у повітовому комісаріаті Проскурівщини як «урядовець для особливих доручень».

Восени 1922 року Розгін вступив до Київського інституту народного господарства (нині Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана). 1923 року він перейшов до ветеринарно-зоотехнічного інституту, який закінчив 1928 року.

Під кінець навчання працював препаратором-лаборантом і виконував обов'язки асистента при кафедрі патологічної анатомії у професора Павла Кучеренка. Тоді ж розпочалася його праця на науковій ниві: 1927 року Розгін виступив із двома доповідями на Першому всесоюзному з'їзді патологів.

Студент п'ятого курсу Іван Розгін став ініціатором створення у квітні 1927 року Українського ветеринарного товариства. Було вироблено статут, зразки членського квитка, печатки та нагрудний значок. Головою товариства став доцент Боровський, а секретарем – Розгін.

Незабаром товариство припинило діяльність, оскільки почалися переслідування з боку органів. Викладачів було звільнено з роботи, а студенти роз'їхалися працювати на виробництві.

Після закінчення інституту Розгіна направили в прикордонну смугу Туреччини та Ірану для боротьби з інфекційними захворюваннями серед тварин. Потім працював у Харкові у Всеукраїнському інституті експериментальної ветеринарії як старший асистент професора Олександра Репрєва. Коли 1930 року той помер, Розгін став керівником відділу.

Саме тоді переїхав в Україну академік Олександр Богомолець, з яким Розгін познайомився на з'їзді патологів. Від 1930 року почалася їхня співпраця. У цей період Розгін написав свої найголовніші наукові праці.

Після процесу Спілки визволення України (1930) почалися посилені утиски владою всього українського. Розгін був змушений переїхати до Херсона, де викладав патологію у медичному інституті та біохімію – у педагогічному. Після ліквідації медичного інституту переїхав до Білої Церкви і викладав на ветеринарному факультеті сільськогосподарського інституту, приїжджав до Інституту Богомольця.

1934 року було звільнено та заарештовано 15 співробітників с.-г. інституту, серед них – Івана Розгона. Розпочалося слідство. Зрештою, його звільнили, але тих, хто були під слідством, ніхто не наважувався взяти на роботу. Йому відмовили в праці навіть у Казахстані.

Через рік, у зв'язку з перенесенням столиці УРСР до Києва, Київський зоотехнічний інститут перевели до Дніпропетровська (нині м. Дніпро) і перетворили в Дніпропетровський с.-г. інститут (нині Дніпропетровський державний аграрний університет).

Розгіна прийняли як позаштатного викладача мікробіології та технології продуктів тваринництва. Через рік його відновлено в правах, а в Дніпропетровську обрано штатним професором. Аж до 1938 року Розгін їздив на викладання і до Білої Церкви, і до Дніпропетровська, поки його знову не звільнили за ту ж саму «провину» в Білій Церкві.

1936 року йому присудили без захисту ступінь кандидата біологічних наук, а Інститут експериментальної ветеринарії – надав звання старшого наукового співробітника. 1937 року Розгін захистив дисертацію «Роль бактеріофага у біології бацилюс антраціс», і АН присудила йому ступінь доктора біологічних наук.

У серпні 1939 року Розгона призначили заступником директора Дніпропетровського с.-г. інституту з навчальної та наукової роботи (проректором). На цій посаді він працював до 1941 року. Про великий науковий авторитет Розгона в Радянському Союзі свідчить те, що 1939 року в Москві видали його книгу «Основи ветеринарії».

Під час окупації України німцями Іван Розгін брав участь у науковому та культурному житті Дніпропетровська. Місцевий державний університет перед цим евакуювався до Чкалова (нині Оренбург). Натомість 22 вересня 1941 року в місті було засновано Дніпропетровський державний український університет, ректором якого став Розгін. Наприкінці 1942 року німці припинили діяльність університету.

На початку вересня 1942 року Розгін отримав офіційний лист від ветеринарного управління Генерального комісаріату Києва з пропозицією очолити кафедру патологічної фізіології Київського ветеринарного інституту. 24 вересня 1942 року він виїхав до Києва із спеціальним «маршбефелем» від Дніпропетровського генерального комісаріату.

У вересні 1942 року Київський ветеринарний інститут відновив роботу. Навчання розпочалися на перших двох курсах. Особливо багато студентів було з галичан і волинян. Директором інституту був професор О. Корсунський. На базі навчального закладу німці організували науково-дослідний ветеринарний інститут (1943), директором якого був професор А. Штос з Мюнхенського університету. Професора Корсунського призначили українським директором.

У жовтні 1943 року навчальний і науковий інститути у повному складі переїхали до Кам'янця-Подільського, де працювали до 1944 року. Потім, за розпорядженням рейхкомісара Коха, науково-дослідний інститут евакуювали до Кенігсберга. Професорсько-викладацький склад та їх сім'ї евакуювали до Мюнхена.

У еміграції в Німеччині Іван Федорович (професор УВУ, Українського технічного господарського інституту та Православної богословської академії). Друкувався як у спеціальних виданнях, так і в масових — газеті «Українські вісті», тижневику «Пу-гу» тощо.

1950 року Розгін переїхав із родиною до США і працював спочатку в Детройті в Інституті з вивчення раку (науковий співробітник Інституту для дослідження пістряків), згодом – у великому американському шпиталі. Помер 10 липня 1972 року в Детройті.

Дійсний член Української вільної академії наук. Автор близько 80 наукових праць з біології, патології, онкології та ветеринарної медицини; підручники з тваринництва і ветеринарії для середніх і вищих шкіл.

40. **Олена Климентіївна Романовська** (1892 року народження).

Литовка, уродженка м. Вільно, житель Білої Церкви, освіта середня, лаборант Білоцерківського с.-г. інституту. Арештована 05.10.1937 р. За постановою трійки від 01.12.1937р., засуджена до 10 років ув'язнення.

41. **Петро Дмитрович Рудько** (06.08.1899 р.н.).

Професор, завідувач кафедри анатомії БЦСГІ (1934-1941), декан ветеринарного факультету БЦСГІ (1934-1937), заступник директора по учбовій частині (1937-1941) Білоцерківського СГІ.

Після війни пройшов перевірку, декілька разів викликався на допит за те, що під час окупації залишився у місті, та працював ветеринарним лікарем, та завідувачем єдиної у місті ветеринарної амбулаторії яка знаходилась за адресою вул. Ярмаркова, 13, та був дільничним ветлікарем.

Народився Петро Дмитрович в сім'ї селянина-бідняка в с. Нові Комсинічі Шкловського району Могильовської обл. (Білорусь). Батько Дмитро Севастійович Рудько. За національністю – білорус.

Середню освіту отримав в школі ІІ-го ступеня № 16 м. Могильов, одночасно з навчанням служив в рядах Червоної Армії 2 роки (1919–1922) ветеринарним лікарем на різних посадах.

Вищу освіту отримав в Москві та Ленінграді – закінчив Ленінградський ветеринарний інститут в 1926 р. А у вищу школу, Московський ветеринарний інститут, був відряджений Штабом 16-ї армії по направленню Гомельського Губкому.

По закінченню вищої школи, згідно автобіографії Петро Дмитрович працював на таких посадах:

1926 – районним ветеринарним лікарем Бєлиницького р-ну Могильовської області (Білорусь);

1926 – 1927 – науковий співробітник кафедри анатомії Вітебського ветеринарного інституту (під керівництвом проф. Смиренського С.М.);

1927 – 1928 – асистент кафедри анатомії Вітебського ветеринарного інституту (під керівництвом проф. Смиренського С.М.);

1928 – 1929 – прозектором кафедри анатомії Вітебського ветеринарного інституту (під керівництвом проф. Смиренського С.М.);

1929 – 1930 – доцентом кафедри анатомії Вітебського ветеринарного інституту (під керівництвом заслуженого діяча наук Автократова Д.М.);

1930 – 1931 – професор, завідувач кафедри анатомії Саратовського зооветеринарного інституту;

1931 – 1933 – професор, завідувач кафедри біологічних наук Могильовського зоотехнічного інституту;

1932 – 1934 – професор, завідувач кафедри природничих наук Могильовського педагогічного інституту;

1933 – 1934 – професор по курсу анатомії с.-г. тварин Горецького сільськогосподарського інституту;

1934 – 1941 – професор, завідувач кафедри анатомії Білоцерківського с.-г. інституту;

1934 – 1937 – декан ветеринарного факультету Білоцерківського с.-г. інституту;

1938 – 1939 – заступник директора по учбовій частині Білоцерківського с.-г. інституту.

У 1939 р. був начальником польового лазарету Українського фронту № 473. В 1941 р. в ряди РЧЧА не призивався – був заброньований за Білоцерківським с.-г. інститутом.

За організаційну і педагогічну роботу у вузах неодноразово преміювався. Вчений ступінь – кандидат с.-г. наук присуджений Вищою Атестаційною Комісією 17 грудня 1937 р. – без захисту дисертації.

Докторська дисертація на тему «Изменения морфологической структуры сельскохозяйственных животных под влиянием обстановки и эксплуатации» захищена 8 червня 1940 р. в Ленінградському ветеринарному інституті – одноголосно. Мав ряд наукових праць вітчизняного та закордонного друку.

Період окупації міста Білої Церкви Петро Дмитрович так описує у власній автобіографії. «В 1941 році разом з дружиною (на останньому місяці вагітності) і двома маленькими дітьми ми тікали із міста Білої Церкви на Схід, але потрапили в німецьке оточення. Ми вимушені були повернутися у місто. Під час окупації м. Білої Церкви я працював на таких посадах:

1. Водопроводчиком-канализатором студенческих общежитий занимаемых немецким военным госпиталем – сентябрь и октябрь 1941 г. (пока немцы не узнали, что я профессор).

2. Рабочим, электромонтером – Белоцерковской городской электростанции – ноябрь-декабрь 1941 г.

3. Вет. врачем Белоцерковской городской вет. амбулатории – январь 1942 г. по январь 1944 г. На должность вет. врача был назначен приказом бургомистра г. Белая Церковь.

15 листопада 1944 року П.Д. Рудька було зараховано на посаду в.о. завідувача кафедри нормальної гістології по сумісництву. Вів курс гістології. (наказ № 205 по БЦСГІ від 28.11.1944 р.).

6 січня 1944 року, згідно наказу № 6 по Білоцерківському с.-г. інституту від 08.01.1944 року, Рудька П.Д. було відновлено в посаді завідувача кафедри анатомії с.-г. тварин.

Працюючи в Білій Церкві проживав разом із сім'єю – дружиною Зинаїдою Сергіївною асистентом кафедри анатомії БЦСГІ та трьома дітьми за адресою: м. Біла Церква, вул. Смоляна, 53.

29 жовтня 1945 року згідно направлення Всесоюзного комітету у справах Вищої школи Рудько П.Д. був переведений на постійну педагогічну роботу у Львівський ветеринарний інститут (нині: Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С.З.Гжицького) на посаду завідувача кафедри анатомії сільськогосподарських тварин.

Після року роботи у БЦСГІ 29 жовтня 1945 – згідно направлення Всесоюзного комітету у справах Вищої школи Рудька П.Д. було переведено на роботу до Львівського ветеринарного інституту на посаду завідувача кафедри анатомії с.г. тварин. Також викладав у: Таджицькому с.-г. інституті (1958), Єреванському зооветеринарному інституті (1962).

42. **Захар Іванович Рябокінь** (1906 року народження).

Українець, уродженець с. Колодисте на Уманщині, житель Білої Церкви, студент Білоцерківського с.-г. інституту.

Арештований 06.11.1936. Згідно з вироком обласного суду від 24.01.1937 засуджений до п'ятирічного ув'язнення. Перебував у таборах СЕВВОСТЛАГ'у (управа «Дальстрой»). Звільнений 05.11.1943. Пробував в ув'язненні на два роки більше. 1992 року проживав у м. Сміла на Черкащині.

43. **Роман Миволайович Савицький** (1876-31.08.1937).

Українець, уродженець с. Розаліївка, житель с. Янківка, освіта – чотири класи Білоцерківської гімназії, колгоспник. За постановою «трійки» від 31.08.1937 засуджений на смерть.

44. **Олександр Федорович Синельников** (1900–26.05.1938). *Українець, уродженець с. Велика Чернявка, Малочернявської області, Бердичівського повіту, житель Білої Церкви, син священика, освіта – Києво-Подільське духовне училище, три класи Київської духовної семінарії (до її закриття), закінчив два курси механічного відділу Білоцерківського с.-г. технікуму та Київські юридичні курси. Київські юридичні курси.*

У 1917-1918 роках служив на посаді секретаря мирового судді в Білій Церкві. Після появи в Білій Церкві загону Гончара записався до його складу разом з десятьма учениками педагогічних кусів, але не встиг приєднатися, то що загін того ж дня залишив місто.

У вересні 1919 року, в день вступу до міста добровольців, втік до Василькова, де записався до Немирівського полку директоріанської 6-ої Запорізької дивізії, а в жовтня, з станції Погребище був відряджений до юнацької школи в Кам'янці-Подільському.

До Білої Церкви повернувся в лютому 1920 року. Після втечі поляків до 04.05.1921 займав посаду секретаря повітового управління юстиції і одночасно, з осені 1920 року, вчився в технікумі. 1922 року арештовувався по справі «Козачої Ради», але був звільнений.

На час другого арешту – 04.11.1924 – студент технікуму, член Дорпрофсожа, секретар окружної організації УКП. Звинувачувався у передвиборчій агітації проти «Урядової партії».

31.12.1924 був звільнений за підпискою про невиїзд, як він заявив на слідстві 1930 року – «после постановления Коминтерна», а 17.01.1925 року справу було припинено.

У березні 1925 року брав участь у засіданнях з'їзду УКП в Харкові, і, після ухвалення на ньому постанови про об'єднання з КП(б)У, паритетною комісією був прийнятий кандидатом в члени останньої. Виключений 1929 року, під час чистки, як «носій націоналістичних поглядів».

Одночасно 1927 року, закінчив юридичні курси. За станом на 14.10.1930 – день третього арешту – секретар адміністративного відділу Білоцерківської прокуратури. Звинувачувався у належності до контрреволюційної організації.

Згідно з постановою «окремого відділу» Київського оперативного сектора ДПУ від 22.01.1931 підлягав звільненню, з припиненням справи за недоведеністю звинувачення. Того ж року переїхав до Києва і останнім часом робив контрольним майстром Механічного заводу «Главхліб». Арештований в Києві 27.02.1938. За постановою «трійки» від 08.05.1938 засуджений на смерть. Убитий 26.05.1938 в Києві. Убивця – Воробйов.

45. **Олександр Леонтійович Скоморохов** (18.09.1890 – 19.06.1969).

Доктор ветеринарних наук, професор, завідувач кафедри епізоотології БЦСГІ 1939–1941 рр., 1945–1949 рр.

Зі слів його племінниці Габрієлян Д.Г., Олександр Леонтійович підлягав сталінським репресіям 1937-1938 рр. Викладав у Москві, був звільнений у 1937 р., а прийняти його на роботу погодився тільки наш інститут.

Шлях ветеринарного спеціаліста О.Л. Скоморохов розпочав у 1909 р. після закінчення земської ветеринарно-фельдшерської школи (м. В'ятка). У 1925 р. закінчив Московський ветеринарний інститут, працював у ВІЕВ під керівництвом академіка С.М. Вишелеського і виконав ряд фундаментальних досліджень з ящуру та туберкульозу великої рогатої худоби.

У 1930–1932 рр. під керівництвом О.Л. Скоморохова на острові Городомпе (озеро Селігер) був побудований перший в СРСР ящурний інститут, де він працював першим директором. У 1934 р. йому присвоєно вчене звання професора. За дорученням Наркомзему СРСР у 1936 р. організував лабораторію з вивчення ящуру при Ленінградському НДВІ. Звільнення з роботи та арешт 1937-1938 рр.

У вересні 1939 р. завідувачем кафедри епізоотології був затверджений професор Олександр Леонтійович Скоморохов. Зусиллями професора О.Л. Скоморохова та співробітників була зміцнена матеріальна база кафедри епізоотології – вона була переведена в окреме одноповерхове приміщення на території інституту, де розмістилися: лабораторія для науково-дослідної роботи, зал для практичних занять зі студентами, робочі кімнати для викладачів, бактеріологічна кухня та ін.

У той же час кафедра поповнювалась і відповідним обладнанням, яке дозволяло виконувати навчальний процес на належному рівні.

Під час Великої Вітчизняної війни за завданням комітету оборони СРСР працював у Монголії.

Професор О.Л. Скоморохов виконав низку наукових робіт з проблем ящуру сільськогосподарських тварин, у 1941 р. він об'єднав їх у монографію, яку успішно захистив у Харківському ветеринарному інституті на вчений ступінь доктора ветеринарних наук.

Окрім ящуру на кафедрі епізоотології вивчалися питання діагностики та заходи боротьби з багатьма інфекційними хворобами с.-г. тварин: бешиха свиней (Почко М.Д.), хвороби телят (Залеський З.Л., Упоров В.П.), найважливіші з яких були опубліковані у спеціальних виданнях.

Під час війни німецькими окупантами лабораторії кафедри були розграбовані, деякі приміщення спалені та зруйновані, обладнання знищено.

У перші повоєнні роки кафедра мала назву кафедри епізоотології та організації ветеринарної справи. У жовтні 1945 року її очолив О.Л.Скоморохов. У 1948 р. написав монографію «Заразні хвороби тварин», яка стала навчальним посібником для студентів ветеринарних вузів, а також перевидав монографію «Ящур сільськогосподарських тварин».

З 1950 по 1953 рр. працював у Київському ветеринарному інституті, а з 1953 по 1969 рр. – у Рязанському сільгоспінституті.

О.Л. Скоморохов опублікував більше 150 наукових праць. Нагороджений орденом імені Д.І. Івановського (відомого вченого основоположника вірусології).

46. **Антон Каленикович Скороходько** (13.03.1883–26.02.1954)

Доктор ветеринарних наук, професор, вчений у галузі зоогігієни. Родом з Канева. Завідував кафедрою гігієни тварин БЦСГІ 1946–1948 рр.

Навчався в Уманській школі рільництва та садівництва, з якої був згодом відрахований за участь у молодіжному революційному русі. Отож, змушений переїхати до Саратовської губернії, де у м. Марийську закінчує рільниче училище за І розрядом.

Під час навчання у Харківському ветеринарному інституті у 1904-1909 рр. за участь у революційних заворушеннях адміністрація інституту двічі відраховувала його «за студенческие беспорядки».

По закінченні Харківського ветеринарного інституту з відзнакою, впродовж десяти років він працював земським ветеринарним лікарем у Херсонській та Київській губерніях.

У роки Першої світової війни А.К. Скороходько – військовий ветеринарний лікар у кавалерії 8-ї армії Південно-Західного фронту. У 1918 р., після демобілізації з армії, його призначають на посаду головного епізоотолога та завідувача ветеринарним управлінням Київського губернського земельного відділу. Згодом, враховуючи наукові здобутки А.К. Скороходька, йому присвоїли звання професора**.**

У 1922 р. ним було створено першу в Україні кафедру зоогігієни в складі Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту (КВЗІ), нині кафедра гігієни і санітарії ім. А.К. Скороходька Національного університету біоресурсів і природокористування України (НУБІП). Та був керівником цієї кафедри з 1922 по 1929 рр..

Одночасно працював на посаді ректора КВЗІ (1924–1926). Обсяг справ, якими предметно займався вчений, багатогранний. Питаннями першочергової важливості були: кадрове забезпечення виконання навчальної програми і добробут студентів.

Молодь, практично стовідсотково із сільської місцевості, потребувала житла. Близько 85 % навчальних дисциплін викладались українською мовою. До речі, А.К. Скороходько спеціально займався питаннями української мови, української термінології, очолював ветеринарно-зоотехнічну секцію, був співголовою с.-г. сектору Інституту української наукової мови ВУАН.

1928 року на Київській обласній науково-дослідній станції тваринництва «Терезине», що під Білою Церквою, Антон Скороходько організовує науковий відділ зоогігієни як експериментальну базу для досліджень на с.-г. тваринах. Його зусиллями тут було відкрито *лабораторію гігієни* с.-г. *тварин при зоотехнічній дослідній станції «Терезине»*. Тут уперше проведені наукові експериментальні дослідження на сільськогосподарських тваринах, що стало новою сторінкою у розвитку зоогігієни.

А.К. Скороходько, розробивши методичні основи викладання першого курсу зоогігієни та ініціювавши створення перших навчальних та дослідних структур у цій галузі, став фактично її фундатором.

Незважаючи на значну перевантаженість викладацькою та науково-дослідною роботою, А.К. Скороходька *обирають членом Сільськогосподарського наукового комітету та Науково-консультативної ради при Наркомземі УСРР, де він очолює ветеринарну секцію*.

У квітні 1928 р. А.К. Скороходько завершує багаторічну працю над першим вітчизняним підручником «Гігієна тварини», який виходить друком українською мовою 1930 р.

Недаремно його вважають засновником зоогігієни. Отож науковий досвід професора Антона Скороходька був украй необхідним для розбудови тваринницького господарства на Півночі.

У 1929 р. науковця звинуватили у належності до таємної організації «Спілка визволення України», позбавили прав і заслали до м. Архангельська. Проте, авторитет науковця був настільки високим, що до нього не застосовували суворих обмежень.

Досвід ученого став у нагоді й на засланні: упродовж 1930–1932 рр. він завідує відділом зоогігієни Північного крайового науково-дослідного ветеринарного інституту. Тоді ж працює над фаховим підручником російською мовою, який виходить двома виданнями (1936, 1940).

Протягом 1932–1944 рр. А.К. Скороходько очолює кафедру Вологодського сільськогосподарського інституту, а також паралельно протягом 1935-1937 рр. обіймає посаду старшого наукового співробітника відділу зоогігієни Всесоюзного інституту експериментальної ветеринарії (м. Москва).

У 1934 р. А.К. Скороходька поновили в правах, а у 1936 р. атестаційна комісія ВАСГНІЛ, враховуючи істотний внесок у розвиток зоогігієни та ветеринарії, затвердила його у вченому ступені доктора ветеринарних наук (без захисту дисертаційної роботи).

У червні 1944 р. А.К. Скороходько знову очолив кафедру зоогігієни Київського ветеринарного інституту (КВІ), на якій пропрацював до кінця свого життя. З його іменем також пов’язано становлення кафедри зоогігієни Білоцерківського с.-г. інституту, якою він завідував у 1946-1948 рр. Вивчає праці з питань гігієни, догляду та утриман-

ня с.-г. тварин. Автор багатьох підручників, з них українською мовою «Основи загальної гігієни с.-г. тварин» (1947).

Учений готує молодих науковців з різних кінців країни, створює власну наукову школу. У 1950 р. виходить друком останній, найбільш ґрунтовний підручник за авторством А.К. Скороходька «Гигиена с.-г. животных». У перекладі він видається у Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Китаї.

Професор А.К. Скороходько є автором понад 75 наукових праць, у тому числі 9 підручників та навчальних посібників із гігієни тварин, які були перекладені на 15 іноземних мов.

Життєвим кредо інтелігента душі, великого людинолюба А.К. Скороходька була праця, перелита в науковий пошук. Його науковий доробок не втратив своєї актуальності і на сучасному етапі розвитку тваринництва, коли вітчизняний генофонд охопили кардинальні зміни, пов'язані з інтенсивним завезенням зарубіжного племінного матеріалу та залученням його високого генетичного потенціалу при створенні нових високопродуктивних порід на основі складного відтворного схрещування з місцевою худобою.

Стали в нагоді розробки вченого, які вже набули значення методичних керівництв, щодо забезпечення санітарно-гігієнічних норм утримання та вирощування високопродуктивних тварин. Обґрунтований ученим метод холодового вирощування с.-г. тварин широко використовується і сприяє отриманню високорезистентних та стресостійких особин.

Помер А. Скороходько 26.02.1954 року на 71 році життя в місті Києві.

47. **Вікторія Іполитівна Славинська** (1902–10.11.1937). *Полька, уродженка с. Озерна, жителька Білої Церкви, освіта – шість класів Білоцерківської гімназії, медична сестра терапевтичного відділу 2-ої міської лікарні.* Арештована 06.08.1937. За постановою «двійки» від 29.10.1937 згідно з наказом №00485, засуджена на смерть. Убита 10.11.1937 в Києві. Убивця – Шашков.

48. **Петро Андрійович Старинський** (1906 року народження).

Українець, уродженець с. Чупира, житель Києва, освіта вища, викладач Київського та Білоцерківського СГІ, доцент (на роботу до Білої Церкви їздив залізною дорогою).

Разом з іншими співробітниками арештований 24.11.1936. Звинувачувався в розповсюдженні «провокаційних чуток». За вироком судової колегії обласного суду від 08.04.1937 засуджений до трирічного ув'язнення та позбавлення громадських прав на два роки. Перебував у СЕВВОСТЛАГ'у.

Після звільнення повернувся до Білої Церкви і продовжив роботу в Білоцерківському с.-г. інституті на кафедрі механізації 1940-1941 рр. Пішов добровольцем на фронт. Нагороди: орден червоної зірки та медаль «за бойові заслуги». Повернувшись знову працював у БЦСГІ на кафедрі механізації 1949–1951 рр.

Народився 1 жовтня 1906 року в селі Чупира Васильківського повіту Київської губернії (нині: Білоцерківського району Київської області) у сім'ї селян. За національністю: українець. Батько й мати – колгоспники колгоспу «Червоний Кут». Петро почав працювати з раннього дитинства, виконував тяжку і складну роботу по господарству.

Навчатися почав з семи років в сільській церковно-приходській школі. В 1922 році закінчив семирічну трудову школу.

Закінчив також агрономічну профшколу при Білоцерківському с.-г. технікумі у 1923 році. Такі профтехшколи – це були середні спеціальні навчальні заклади, які готували техніків для сільського господарства і агротехніків з інтенсивних культур.

Петро Андрійович, як випускник мав право продовжувати навчання на відповідному відділенні технікуму без вступних іспитів. Тому з 1 вересня 1923 року він почав вивчати теоретичний курс на факультеті с.-г. машинобудування Білоцерківського с.-г. інституту.

У червні 1928 року захистив дипломну роботу на тему: «Двухтактный нефтяной двигатель НПР» і отримав кваліфікацію інженер-механік с.-г. машинобудування. Диплом отримав 15 грудня 1935 року дирекцією Київського інституту механізації та електрифікації сільського господарства.

Одночасно з навчанням працював у кількох установах.

З 1929 по 1930 роки П.А. Старинський навчався на педагогічному відділенні механічного факультету Київського Політехнічного інституту і отримав спеціальність викладач технічних дисциплін. Восени 1930 року Петра Андрійовича зараховано на математичний факультет Київського державного університету, який він закінчив у лютому 1933 р.

Грудень 1931 – березень 1934 – старший інженер-конструктор сектору механізації ВНІСу (м. Київ). На педагогічній ниві у вищій школі почав працювати з 1934 року в якості доцента технічної механіки.

Березень 1934 – червень 1934 – науковий співробітник Київського інституту Механізації сільського господарства.

Червень 1934 – 23 листопада 1936 – доцент кафедри механізації Київського та Білоцерківського сільськогосподарських інститутів.

Проживав у Києві за адресою вул. Ново-Караваївська 29, кв. 11. До Білої Церкви їздив залізною дорогою.

24 листопада 1936 року Старинського П.А. було заарештовано за розповсюдження «провокаційних чуток». За вироком судової колегії обласного суду від 08.04.1937 року засуджено до трирічного ув’язнення та позбавлення громадських прав на два роки. Перебував у СЕВВОСТЛАГ’у.

Після звільнення працював на таких посадах:

Листопад 1939 – жовтень 1940 – інженер-конструктор Техдепо автобази №3 (ДВС).

Квітень 1940 – липень 1941 – інженер кафедри механізації Білоцерківського с.-г. інституту.

12 липня 1941 року пішов добровольцем на фронт. Разом з іншими солдатами був оточений німцями та схоплений в полон під Вязьмою (Смоленська область, Росія). В полоні перебував з 8.10.1941 по 19.10.1941, а потім втік.

За спогадами П.А. Старинського «По дороге на Смоленск возле ст. Починки я ушел с плена. Больной с опухшими ногами я пришел в Киев в половине ноября м-ца 1941 года. В Киеве разыскал своих сестер и у них остановился. Первые месяцы не работал.

С весны 1942 года начал работать в агрономической школе в качестве преподавателя технической механики…Летом 1943 года переехал к родным в с. Чупыру, где и был до освобождения г. Белой Церкви Красной армией. Вернувшись в г. Киев я вторично был призван в ряды Красной армии и был направлен на фронт. С января 1944 г. до окончания войны я был на фронте».

Демобілізувався з Червоної армії 25 вересня 1945 року. За проявлені стійкість і мужність в боях з німецько-нацистськими загарбниками під час Другої світової війни має такі нагороди: орден «Червоної зірки», медаль «За бойові заслуги», медаль «За перемогу над Німеччиною».

Після демобілізації працює на таких посадах:

15 лютого 1946 – вересень 1949 – інженер-конструктор Лабораторії машинобудівництва та проблем сільськогосподарської механіки Академії Наук УРСР (м. Київ).

6 жовтня 1949 – 13 серпня 1951 – старший викладач кафедри механізації Білоцерківського сільськогосподарського інституту, вів курси с.-г. машин (наказ про зарахування № 211 від 06.10.1949 р. та наказ про звільнення № 169 від 14.08.1951 р. по БЦСГІ).

Сімейний стан: одружений. Дружина – Людмила Олександрівна Старинська. Подальша доля Петра Андрійовича Старинського невідома.

49. **Костянтин Іларіонович Татарко** (1903 рік народження). *Зоолог, морфолог, кандидат біологічних наук, доцент.*

Народився у с. Головач Полтавського району Полтавської області. *За національністю українець.*

Працював на біологічному факультеті Київського інституту народної освіти (КІНО) (нині: Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка) – розвивав іхтіологію разом із М.М. Воскобойніковим.

Викладав іхтіологію на зоотехнічному факультеті Білоцерківського СГІ у 1930-х рр. Потім був науковим співробітником Карадазької біологічної станції АН (червень 1941).

На момент арешту проживав у Києві. Заарештований 6.11.1946. Засуджений Військовим трибуналом Московського гарнізону за ст. 58-1 КК РРФСР 12.03.1947 на 10 років. Реабілітований Верховним Судом СРСР 28.05.1957.

За «Російсько-українсько-латинський зоологічний словник. Термінологія і номенклатура», опублікований у 1983 році К. І. Татарко присвоєно звання кандидата біологічних наук (посмертно).

50. **Дмитро Людвигович Томашевич** (27.09.1899 – 07.08.1974).

Авіаконструктор, головний конструктор ракет різних типів. Лауреат Сталінської премії (1953), Лауреат Державної премії СРСР (1969). Головний та ведучий конструктор зенітних ракет: 32Б, К-5, К-51/РС-2УС та протитанкової ракети «Дракон» та ін. Випускник Білоцерківської гімназії 1918 р.

Народився Дмитро Томашевич 27 вересня 1899 року в невеличкому містечку Рокитне (Київська обл.) в сім'ї спадкового дворянина, на той час лісового наглядача Людвига Феліксовича Томашевича. Мати Клавдія Андріївна. Попри дворянське звання, сім'я великих статків не мала.

У сім'ї зростало семеро дітей. Тож виручали город і садок, яким давала раду мати. Маленький Дмитрик спочатку навчався у початковій школі в Рокитному, а в 1910 році вступив до Білоцерківської гімназії. Закінчивши у 1918 році гімназію, Дмитро вступив до Київського університету Святого Володимира, але через злидні він був змушений залишити його.

На початку 1919 року влаштувався слюсарем на Синявський цукровий завод, а в 1922 році став студентом паровозобудівного відділення Київського політехнічного інституту. Зайнявся розробкою планерів.

У 1925 році на Всеукраїнському конкурсі проектів рекордних і навчальних планерів у Харкові (тогочасній столиці України) отримав перший приз по групі рекордних планерів проект «КПІР-4» розробки Томашевича, Железнікова і Савинського.

Д. Томашевич готував свій дипломний проект по планеру – розробляв легкий літак-авієтку «КПІР-5». Але в цей час він займався не лише планерами, а був одним з учасників розробки першого пасажирського літака вітчизняного виробництва «К-1».

Після захисту цього проекту в 1926 році Томашевич був прийнятий на вже знайомий йому авіаремонтний завод «Ремповітря-6», де почав працювати над практичною реалізацією своєї конструкції. Авієтка вийшла цілком вдалою і кілька років поспіль виступала з показовими польотами.

Потім спільно з М. Жемчужиним і О.Сорочинським він узявся за розробку і спорудження нового рекордного планера «Гриф», який був побудований у 1929 році. У жовтні того ж року на планерних змаганнях у Коктебелі на ньому пілот Дмитро Кошиць побив два всесоюзних рекорди.

Після цього на «Заводі № 43» працював у бюро по вдосконаленню й модернізації обладнання. У 1929 році Томашевича було переведено до Москви. Незабаром працював у Всесоюзному об’єднанні авіаційної промисловості. До його обов’язків входило супроводження у виробництві нового літака-розвідника «Р-5», який у своєму класі тоді вважався одним з кращих у світі. За якийсь час він познайомився і з розробником цієї машини – Миколою Полікарповим.

Потрапивши під кампанію боротьби з «шкідниками» – «старими спеціалістами», Полікарпов як фахівець з дореволюційним стажем за звинуваченням в «участі в контрреволюційній шкідницькій організації» був засуджений до смертної кари. Утім, наприкінці 1929 року його перевели до організованого в Бутирській тюрмі Особливого конструкторського бюро ОГПУ (ОКБ). Там були зібрані засуджені до різних термінів ув’язнення авіаційні фахівці. Вони мали працювати над проектами нових літаків. Ця організація увійшла в історію як перша «шарашка».

Пліч-о-пліч з ними працювали й вільнонаймані спеціалісти. Одним із них був Дмитро Томашевич, який, бажаючи повернутися до активної конструкторської і виробничої діяльності, домігся переведення до «ЦКБ-39» у відділ загальних видів. Саме тоді він на десятиліття став одним із соратників Миколи Полікарпова.

У 1931 році після успішної розробки і запуску в серійне виробництво винищувача «І-5», сконструйованого Дмитром Григоровичем (ще одним засудженим на той час видатним авіаконструктором – випускником КПІ) і Миколою Полікарповим, їх разом з групою інших спеціалістів звільнили від покарання. Полікарпов вийшов на волю і очолив конструкторське бюро – у структурний підрозділ Центрального конструкторського бюро авіазаводу ім. В.Р. Менжинського.

Дмитро Томашевич на запрошення Полікарпова обійняв у ньому посаду начальника групи крила. Основним видом діяльності КБ стала розробка винищувачів. Уже перша конструкція, яку розробив цей колектив, вийшла дуже вдалою і швидко стала на озброєння ВПС РККА. Це був винищувач «ЦКБ-3», який у серії отримав назву «І-15».

Дмитро Томашевич був активним учасником створення кількох його модифікацій, у тому числі й славнозвісної «Чайки» «І-153» – можливо, найдовершенішого у світі

винищувача біпланної схеми. Зокрема, Томашевич розробив оригінальне шасі, що під час підйому літака ховалося. Це дозволило значно збільшити швидкість винищувача – до 430 км/год.

Наступною машиною, над якою працював Томашевич, став легендарний винищувач І-16 («Ішак») (ЦКБ-12). Проектування літака розпочалося в 1933 році, і вже 30 грудня його випробував Валерій Чкалов. Літак не мав прототипів і не був схожим на жоден з винищувачів. На початку 1934 року «І-16» був найлегшим винищувачем у світі. Це був перший у країні і один з перших у світі серійних винищувачів-монопланів, які випускалися масово.

Літак вироблявся впродовж майже восьми років. При цьому його постійно модифікували. Винищувачі «І-16» надовго стали основою бойової потужності СРСР, воювали в усіх війнах другої половини 30-х років і першої половини Великої Вітчизняної.

Від машини до машини Томашевич накопичував досвід. Головний конструктор оцінив його потенціал, тож нову розробку – літак «І-17» – Дмитро Томашевич розпочав уже в статусі начальника бригади загальних видів, а невдовзі – й заступника головного конструктора. Один з варіантів літака був показаний на параді 1 травня 1936 року. Пілотував його Валерій Чкалов. Проте в серію через низку причин не пішов. Утім, велика робота, у тому числі й експериментальна, що була проведена під час доведення «І-17», підготувала базу для успішної роботи над наступними конструкціями літаків.

Як заступник головного конструктора Томашевич працював над створенням легких бомбардувальників, багатоцільового літака «Іванов» та повітряних винищувачів танків – літаків «ВІТ-1», «ВІТ-2». Проте й ці машини серійно не випускалися – через відсутність виробничої бази, організаційні ускладнення та численні адміністративні перепони.

Після цього Полікарпов отримав дозвіл Першого управління Наркомату оборонної промисловості на розробку нового винищувача, який отримав назву «І-180». Куратором нового літака на всіх етапах його створення став Дмитро Томашевич.

На думку багатьох авіаційних фахівців, «І-180» був літаком з видатними для свого часу характеристиками: максимальна швидкість на висоті 7000 метрів 575 км/год, біля землі – 455 км/год, практична стеля 11500 метрів, маса порожнього літака 2020 кг, максимальна злітна маса 2638 кг, час набору висоти – 5000 м за 5,6 хвилини.

Озброєння: вперше у світі з’єднано в одну батарею 2 кулемети ШКАС і 2 кулемети БС, які могли стріляти синхронно поміж верхніми циліндрами двигуна, бомбове навантаження до 200 кг. Конструкція літака була змішаною металево-дерев’яною й високотехнологічною.

Будівництво літака розпочалося всередині літа 1938 року, і вже на грудень були заплановані перші випробувальні польоти. Тож усе робилося в авральному режимі й деякі агрегати мали численні дефекти. 15 грудня 1938 року, попри двадцятип’ятиградусний мороз, випробування розпочалися. Під час них загинув льотчик Валерій Чкалов.

Відповіли за катастрофу позбавленням волі начальник 1-го Головного управління НКАП Семен Беляйкін, директор заводу Михайло Усачов, начальник випробувальної станції Віктор Порай і заступник головного конструктора заводу Дмитро Томашевич.

Томашевич повторив долю свого вчителя Полікарпова і покарання відбував у спеціальній тюрмі НКВС – але вже у ЦКБ-29, відоме як «Туполєвська шарага»: тут було місце ув’язнення й роботи Андрія Туполєва з працівниками його КБ та інших видат-

них радянських авіаційних спеціалістів – Володимира Петлякова, Володимира Мясищева, Йосипа Немана, Сергія Корольова, Роберта Бартіні, Олександра Путилова, Володимира Чижевського, Лева Кербеля, Олексія Черьомухіна та багатьох інших.

Дмитро Томашевич спочатку працював над розробкою систем управління усіх літаків цього КБ, але згодом, з огляду на кваліфікацію і великий досвід розробки винищувачів, очолив четверте бюро, якому було поставлено завдання розробити фронтовий винищувач – «проект 110». Так, в ув'язненні, Томашевич став головним конструктором.

Його винищувач мав велику дальність польоту, добре озброєння (одна гармата ШВАК, два кулемети УБС, два кулемети ШКАС, бомбове навантаження до 500 (!) кг). Пілот був захищений бронеспинкою товщиною 15 мм. На висоті 6000 метрів літак міг розвивати швидкість 610 км/год.

Будувався «110» в Омську, куди ЦКБ-29 було евакуйоване після початку війни. Літак пройшов випробування, однак в серію не пішов. Утім, саме на «110» пройшов всебічні випробування і був доведений двигун, який у різних модифікаціях потім використовувався на інших бойових літаках.

У липні 1941 року Томашевича разом з великою групою інженерів було звільнено з-під варти (щоправда, реабілітовані вони були значно пізніше – лише в 1956 році). Місцем його роботи залишилося ЦКБ-29 в Омську.

Займався Дмитро Томашевич у ті роки ще одним, дуже незвичайним проектом. Він запропонував оригінальний за конструкцією, легкий у керуванні й також високотехнологічний двомоторний штурмовик-бомбардувальник, який був облаштований бронекабіною з гарним оглядом, мав сильне озброєння (дві гармати ВЯ-23 і кулемет УБК) і міг нести дві бомби масою 250 кг. Літак отримав назву «Пегас».

Зауважимо, що у своїх міркуваннях 1942 року конструктор передбачив майбутні широкомасштабні танкові битви і запропонував власний спосіб боротися з армадами бронетехніки ворога. Було побудовано і випробувано п'ять «Пегасів», проте через низку причин у велику серію вони не пішли.

У 1943 році Дмитра Томашевича перевели на серійний завод, де випускалися літаки «Пе-2». Менше ніж за рік отримав нове призначення – до Москви, на дослідний завод № 51. На заводі Томашевич забезпечував льотні випробування останніх дослідних машин Полікарпова і перебрав на себе керівництво розробкою нового винищувача «І-187» та ракетного (!) перехоплювача «Малютка». Тобто, до кола його обов'язків увійшли всі теми авіаційної програми підприємства.

Того ж таки року з'явився на заводі № 51 ще один напрям – розробка безпілотного літака-снаряда з пульсуючим повітряно-реактивним двигуном на базі німецького літака-снаряда «Фау-1» (крилатої ракети). Конструкція радянського літака-снаряду, який отримав шифр 10Х, була подібною до німецького, чому сприяло й те, що на завод були доставлені розбитий зразок і уламки «ФАУ-1» з Англії та Польщі. Автором проекту двигуна був колишній київський політехнік Володимир Челомей, який став наступником М.Полікарпова на посаді начальника КБ.

Робота йшла складно: Челомей і бригада, очолювана Томашевичем, запропонували трохи різні схеми автомата регулятора подачі пального, але головний конструктор наполіг на реалізації своєї. На жаль, закладене в неї технічне рішення було помилковим. Щоб довести це, знадобилися натурні випробування (які, здебільшого, були невдалими), і приїзд на завод спеціальної комісії. Врешті-решт було прийнято схему Томашевича, але стосунки з керівником були зіпсовані.

З 1944 року Дмитро Томашевич почав за сумісництвом працювати ще й у Військово-повітряній академії імені М.Є.Жуковського, і в 1946 році навіть отримав звання доцента по кафедрі проектування літаків.

У 1947 році, коли після роботи над низкою модифікацій 10Х стало остаточно зрозуміло, що надалі працювати разом з В. Челомеєм він не зможе, Д. Томашевич перейшов до академії на науково-викладацьку роботу. Того ж року він за сумісництвом став головним конструктором відділу КБ-2 Міністерства сільгоспмашинобудування.

Попри мирну назву, це КБ за дорученням Ради Міністрів СРСР розробляло реактивні снаряди і порохові двигуни для потреб Збройних сил (зауважимо, що під час війни це Міністерство входило до складу Наркомату боєприпасів). За взірець бралися зразки німецького озброєння, які ретельно вивчалися, копіювалися, удосконалювалися та використовувалися у подібних вітчизняних розробках радянськими інженерами.

Д. Томашевич зі своїм колективом працював над радіокерованою плануючою авіаційною бомбою «Хеншель» Hs-293. Фактично це була ракета класу «повітря-земля», призначена для ураження морських цілей – абсолютно новий для Радянської армії тип озброєння. Однак випробування засвідчили низьку надійність і невелику дальність ракети: з 24 виробів поцілили в мішень лише 3. Тому, врешті-решт, керівництво міністерства відмовилося від планів на її виробництво.

У 1946 році КБ-2 приступило до проектування власної реактивної авіаційної морської торпеди, що отримала назву РАМТ-1400 «Щука». Робота над нею проводилася не «з нуля» – в конструкції використовувалися деякі рішення, реалізовані в «Hs-293», але більшість вузлів і агрегатів були цілком оригінальними. Призначалася ракета для пусків як з літаків, так і з установок, розташованих на суходолі. «Щука» була прийнята на озброєння саме в тому вигляді, в якому її задумав Томашевич.

У 1949 році Д.Л.Томашевич перейшов на роботу до Спеціального конструкторського бюро СБ-1, створеного для розробки протикорабельного ракетного комплексу «Комета», основою якого були протикорабельні літаки-снаряди з дальністю стрільби 100 км. Фактично розроблялася крилата ракета, що мала запускатися з літака. Томашевич у цій організації був призначений технічним керівником конструкторського відділу № 32.

Головними конструкторами СБ-1 були відомий фахівець з радіолокаційних систем, доктор технічних наук Павло Куксенко та вчорашній його дипломник інженер-капітан Серго Берія – син Лаврентія Берія. Заступником начальника СБ-1 був колишній начальник тюремного ЦКБ-29, в якому Томашевич відбував покарання, полковник МДБ Григорій Кутєпов.

Працювали над проектом літака-снаряда фахівці ОКБ-155 Мікояна. Було побудовано чотири таких «аналогів-лабораторій», і перший політ на одному з них зробив двічі Герой Радянського Союзу Амет-Хан Султан. На озброєння ракетна система «Комета» була прийнята в 1953 році, а група її творців, у тому числі й Томашевич, були удостоєні Сталінської премії.

Уже наприкінці сорокових років СБ-1 працювало й за іншою тематикою. Саме на нього було покладено завдання створити принципово нову ракетну систему протиповітряної оборони Москви, спроможну ефективно захистити столицю СРСР від висотних літаків вірогідного противника Б-24, Б-29, які вже довели свою ефективність при килимових бомбардуваннях Німеччини і Японії.

Активно проводилися і розробки ще досконаліших машин, що могли вести бойову роботу на ще більших висотах. Для вітчизняних зенітних гармат вони були недосяжними. Тому в СРСР почалася активна робота над «стратосферними» гарматами.

Нова система отримала назву С-25 «Беркут». Обов'язки замовника системи були покладені на спеціально створене для цього Третє головне управління при Раді Міністрів СРСР. Направлення фахівців для роботи по «Беркуту» не узгоджувалося ані з ними самими, ані з їх керівництвом. Понад те, їм навіть не повідомляли, на яку роботу вони їдуть.

Розроблявся не просто зенітно-ракетний комплекс, йшлося про цілу систему – з технічними засобами управління угрупуваннями комплексів та їх бойового забезпечення тощо, яка мала забезпечити протиповітряну оборону столиці СРСР Москви. Тому в проекті брало участь не лише СБ-1. Саму зенітну ракету було доручено розробити ОКБ-301 – відомому колективу, очолюваному Семеном Лавочкіним (ракета «В-300»).

Паралельну розробку ракети проводило й СБ-1, точніше її відділ № 32, головним конструктором якого став Дмитро Томашевич (ракета «ШБ» або «32Б»). «ШБ» стала прототипом для зенітної керованої ракети В-750(1Д) зенітно-ракетного комплексу С-75 (до речі, саме такою ракетою 1 травня 1960 року в районі Свердловська було знищено літак-шпигун «Локхід U-2»).

Через певні негаразди з керівництвом Дмитро Людвигович грюкнув дверима і перейшов на викладацьку роботу до Московського авіаційного інституту на кафедру конструювання літальних апаратів.

В інституті Д.Л. Томашевич залишив по собі пам'ять як викладач і дослідник, який запроваджував системний підхід до конструювання. Тобто, проектування ракети він вважав частиною проектування усього комплексу, що має виконувати певне бойове завдання.

Окрім того, Томашевич не забував і про технологію та економіку авіаційно-ракетного виробництва. Недарма ж однією з найвідоміших з написаних ним книг стала праця «Конструкция и экономика самолета», яка вийшла друком у 1960 році. В ній, до речі, одним з перших в СРСР він підняв питання функціонально-вартісного аналізу.

Через два роки була надрукована ще одна його нова книга – «Основы устройства беспилотных летательных аппаратов».

Викладацька діяльність професора Томашевича завжди була нерозривно пов'язаною з практикою, адже конструкторської роботи він так і не полишив: у 1957 році в КБ-1 він за сумісництвом розпочав роботу над проектом протитанкової керованої ракети 3М7 для комплексу «Дракон» з напівавтоматичною системою наведення.

З часом робота в КБ-1 знову стала постійною, а викладання в МАІ – сумісництвом. В інституті він працював до 1967 року, причому не лише читав два курси лекцій («Основи проектування літальних апаратів» і «Основи авіаційної техніки»), але й вів дипломне проектування.

Та все ж таки, головним у його житті залишалася практична робота на виробництві. Його величезний досвід, інженерний талант і інтуїція в найскрутніших ситуаціях підказували найкраще розв'язання найзаплутанішої задачі. Тож Томашевич, який був тоді Головним конструктором комплексу, був беззаперечним авторитетом для всіх. Причому як у питаннях виробничих, так і в науковій діяльності: у 1963 році він був введений до складу експертної ради ВАК Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР за відповідною спеціальністю.

У 1968 році комплекс «Дракон» був прийнятий на озброєння, а наступного року Дмитро Томашевич за цю роботу був удостоєний Державної премії СРСР і нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Пішов з життя Дмитро Людвигович 7 серпня 1974 року. Він загинув у автокатастрофі. Все своє життя Д.Л.Томашевич присвятив роботі в галузях, які працювали на безпеку країни. Тематика його проектів найчастіше була таємною або цілком таємною. Імена таких людей, особистостей, які своєю працею забезпечували оборонну міць країни, широкому загалові були невідомі. Тож і прізвище Дмитра Томашевича впродовж багатьох років було знайоме небагатьом, здебільшого – фахівцям з авіа- та ракетобудування та історикам техніки.

Київські політехніки пам'ятають і високо шанують ім'я свого випускника 1926 року, видатного радянського авіаконструктора і творця зенітно-ракетної техніки Дмитра Людвиговича Томашевича. Його технічні рішення вивчають студенти факультету авіаційних і космічних систем та механіко-машинобудівного інституту. З його яскравою біографією знайомляться численні відвідувачі Державного політехнічного музею при НТУУ «КПІ».

51. **Естер-Лея Ізраїлівна Тонконога (Крельман)** (1889 рік народження) – *єврейка, уродженка Білої Церкви, жителька Києва, освіта – Білоцерківська гімназія, хіміко-фармацевтичний інститут, провізор.*

Арештована 24.06.1938. За постановою «окремої наради» при НКВС СРСР від 21.10.1938 засуджена до трирічного ув'язнення. Перебувала в Усольлаг'у (м. Солікамськ Пермської області). Після звільнення повернулась до Білої Церкви. За станом на 16.07.1956 – провізор аптеки №62.

52. **Софія Гнатівна Шигель** (1898 рік народження). *Полька, уродженка і жителька Білої Церкви, освіта – три класи Білоцерківської гімназії, з 1919 – лаборантка селекційної станції Главцукру.* На момент арешту 24 роки. Арештована 04.03.1922, за звинуваченням у причетності до так званої Козачої Ради Правобережної України. Звільнена 18.06.1922.

53. **Іван Іванович Шимковський** (1902 року народження). *Уродженець Вінницької області, українець, освіта середня. Проживав у м. Біла Церква, студент робітничого факультету Білоцерківського СГІ.* Особливою Нарадою при Колегії ДПУ УРСРР 14 квітня 1933 року засуджений до 3 років позбавлення волі. Реабілітований у 1989 році.

***Джерела*:**

1. **Михайло Петрович Архангельський**

1) Данные о репрессиях профессоров www.ihst.ru/projects/sohist/repress/ professors.htm

2. **Олександр Георгійович Архипович**

1) Цехмістренко С. І., Мартиненко О. В., Поліщук О. В. Невідомі сторінки з історії викладання предмета «Хімія» у БНАУ (до 100-річчя кафедри хімії) / Цехмістренко С. І., Мартиненко О. В., Поліщук О. В. // LIII (53) Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева. / Білоцерківський краєзнавчий музей. – 17 грудня 2020 р. – Біла Церква, 2021. – С. 16-28.

2) Категория:Книга памяти Астраханской обл. – Открытый список https://ru.openlist.wiki/index.php?title=Категория:Книга...Георгиевич...

3) *irbis-nbuv.gov.ua › irbis_nbuv › cgiirbis_64 › K...*
4) Общая, неорганическая и аналитическая химия (ОБХ) *astu.org/Content/ PageChair/3581*

3. **Михайло Антонович Балицький**
1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В. О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл.

4. **Іван Степанович Богомолець**
1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В. О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл.

5. **Григорій Лукич Богуславський**
1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В. О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл.
2) Фонд музею БНАУ – випускний альбом IV випуск агрономів-інженерів Білоцерківського с.-г. інституту 1935–1940 рр. (оригінал) (с. 2, 4, 7).
3) Мартиненко О.В., Поліщук О.В. Перша капела бандуристів університету // Університет. – 2019. – Лютий. – №2 (2011). – С. 4.
4) Мартиненко О.В., Поліщук О.В. Невідома капела бандуристів БЦСГІ / Мартиненко О.В., Поліщук О.В. // Хронос: Зошит XIII. Матеріали засідання краєзнавчого клубу 14 березня 2019 р. / Білоцерківська міська централізована бібліотечна система ; під заг. ред. Є. Чернецького. – Біла Церква: б/в, 2019. – С. 19–23

6. **Едгар-Юліус-Генріх Фрідріхович Гейне**
1) Краєзнавчі читання ім. о. Петра Лебединцева. Зошит № 52. О. Стародуб. Педагог і художник Едгар Гейне (1880-1955). – С. 7–10.
2) Агрономічному факультету – 90. Історія і сучасність (1920–2010) / А. С. Даниленко, Л. А. Козак, О. С. Городецький та ін. За ред. О. С. Городецького, В. М. Ткачука. – Біла Церква, 2010.– 186 с. – С. 145.
3) http://ofam.od.ua/pdf/catalog/kostandi-o.pdf.
4) http://artscool.beget.tech/main/istoriya/o-teh-kto-uchilsya-i-teh-kto-uchil/nachalo-xx-veka/.

7. **Михайло Опанасович Драй-Хмара**
1) Брега Г. С. Драй-Хмара Михайло Опанасович // Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2004. – Т. 2 : Г – Д. – 518 с. : іл. – ISBN 966-00-0405-2. – С. 460.
2) Крижанівський С. А. Драй-Хмара // Українська літературна енциклопедія. – Т. 2. – К., 1990. – С. 104–105.
3) Український радянський енциклопедичний словник. – Т. 1. – К., 1966. – С. 639.
4) Українська радянська енциклопедія : [в 12-ти т.] / гол. ред. М. П. Бажан ; редкол.: О. К. Антонов та ін. – 2-ге вид. – Т. 3 : Гердан – Електрографія. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1979. – С. 465.
5) Український радянський енциклопедичний словник. У 3-х т. Т. 1. – 2-ге вид. – К., 1986. – С. 550.
6) УСЕ – Універсальний словник-енциклопедія. – 4-е видання. – 2006. – С. 411.
7) Поліщук О.В., Мартиненко О.В. Сторінками нашої історії: до 130-тої річниці з дня народження поета Драй-Хмари М. О. // Університет. – 2019. – Жовтень. – № 7 (2016). – С. 4.
8) Мартиненко О.В., Поліщук О.В. Поет М.О. Драй-Хмара – професор Білоцерківського сільськогосподарського інституту (до 130-ої річниці від дня народження) / Мартиненко О.В., Поліщук О.В. // Хронос: Зошит 15. Матеріали засідання краєзнавчого клубу 24 жовтня 2019 р. / Білоцерківська міська централізована бібліотечна система ; під заг. ред. Є. Чернецького. – Біла Церква : б/в, 2019. – С. 23-28.

8. **Григорій Олександрович Єзерницький**
1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В.О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл.

9. **Іван Максимович Єремєєв**

1) Поліщук О.В., Мартиненко О.В. Професор Єремеєв Іван Максимович – відомий український і французький селекціонер рослин // Університет. – 2017. – Лютий. – № 3 (1984). – С. 2.

2) https://ru.wikipedia.org/wiki/Еремеев,_Иван_Максимович.

3) Уманський національний університет садівництва (УНУС) udau.edu.ua

4) Головцов А. Л. Феномен Анциферова. – Гатчина Ленинградской обл.: Издательство ФГБУ «ПИЯФ» НИЦ «Курчатовский институт», 2014. – 476 с., 136 фото. – С. 360-401.

10. **Микола Прохорович Заржицький**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В. О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл. – С. 172.

11. **Микола Федорович Зборовський**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В. О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл. (С. 172)

12. **Олексій Андрійович Іва́кін**

1) http://anatom.ua/memoria

2) Історія кафедри | Національний медичний університет імені О.О ... nmu.ua/ru/zagalni-vidomosti/kafedri/.../istoriya-kafedri-7/

3) Ганіткевич Ярослав Український медичний календар на 2013 рік ... ntsh.org › Блоґи › блоґ Yaroslav Hanitkevych.

4) http://esu.com.ua/search_articles.php?id=14121.

5) Факультет ветеринарної медицини: історія і сучасність (1931-2006); За ред. В. М. Власенка і В.І. Левченка. – Біла Церква, 2006. –480 с. – С. 160.

13. **Йосип Ілліч Кадиков**

1) Данные о репрессиях профессоров *www.ihst.ru/projects/sohist/repress/ professors.htm.*

2) Архів Білоцерківського НАУ – особова справа № 314 Кадикова Йосипа Ілліча.

3) Факультет ветеринарної медицини: історія і сучасність (1931-2006); За ред. В. М. Власенка і В.І. Левченка. – Біла Церква, 2006. –480с. – С. 392–396.

14. **Микола Олександрович Камєнєв**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В.О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл. – С. 184.

15. **Кауфман Я. І.**

1) Шудрик І.О. Філософські дискусії в Харкові: монографія / І.О. Шудрик.– Х.: ХДУХТ, 2014. – 184 с. – *chtyvo.org.ua/authors/.../ Filosofski_dyskusii_ v_Kharkovi.pd.*

2) Агрономічному факультету – 90. Історія і сучасність (1920-2010) / А.С. Даниленко, Л.А. Козак, О.С. Городецький та ін. За ред. О.С. Городецького, В. М. Ткачука. – Біла Церква, 2010. –186 с. – С.145.

16. **Іван Іванович Клодни́цький**

1) Голда Д. М., Мариненко Т. В., Демидов С. В. До 70-річчя кафедри генетики // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Біологія. – 2005. – Вип. 45–46. – С. 6–8.

2) Історія Національної академії наук України (1941–1945) : Частина 2. Додатки / Редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін.– К., 2007.– 576 с. – С. 256.

3) Білоцерківський національний аграрний університет – від витоків до сьогодення / за ред. акад. НААНУ В.М. Власенка. – Біла Церква: БНАУ, 2011. – 320 с. – С. 98.

4) Біолого-технологічному факультету – 75. Історія і сучасність (1932–2007) / За ред. В.С. Бомка, В.І. Бали. – Біла Цеква, 2007.–272 с. – С. 185.

5) *www.gatchina.org/news/566/*

17. **Андрій Матвійович Кобат**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В.О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл. – С. 207.

2) Білоцерківський національний аграрний університет – від витоків до сьогодення / за ред. акад. НААНУ В.М. Власенка. – Біла Церква: БНАУ, 2011. – 320 с. – С. 211.

18. **Павло Олексійович Ковальський**

1) Бондар А.В., Смуток Б.М. Історія Першої Білоцерківської гімназії в особах. Біла Церква.: Пшонківський О.В., 2012 – 128 с. – С.101–103.

2) Рудик Станіслав. Гордість української ветеринарії. – К.: «Аграр Медіа Груп», Національний університет біоресурсів і природокористування України. – 2015. – 120 с. – С.75.

19. **Шоель Хаімович Коган**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В. О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл. – С. 207.

20. **Олександр Миколайович Ко́рсунський**

1) Факультет ветеринарної медицини: історія і сучасність (1931-2006); За ред. В. М. Власенка і В.І. Левченка. – Біла Церква, 2006. – 480 с. – С. 242.

2) Рудик Станіслав. Гордість української ветеринарії. – К.: «Аграр Медіа Груп», Національний університет біоресурсів і природокористування України. – 2015. – 120 с. – С.78.

3) Корсунський Олександр Миколайович - Енциклопедія Сучасної ... esu.com.ua/search_articles.php?id=5285.

4) Київський ветеринарний інститут – Вікіпедія / https://uk.wikipedia.org/.../ Київський_ветеринарний_інстит.

21. **Ізидора Петрівна Косач-Борисова**

1) Мартиненко О.В., Поліщук О.В. Сестра Лесі Українки – викладач Білоцерківського сільськогосподарського інституту / Мартиненко О.В., Поліщук О.В. // Хронос: Зошит VII. Матеріали засідання краєзнавчого клубу 27 липня 2017 р. / Білоцерківська міська централізована бібліотечна система ; під заг. ред. Є. Чернецького. – Біла Церква : б/в, 2017. – С. 25-36.

2) Філіпова Л.М., Мартиненко О.В., Поліщук О.В. Викладач нашого інституту – сестра відомої української поетеси (до 130-річчя І.П. Косач-Борисової) // Університет. – 2018. – Квітень. – № 4 (2003). – С. 4.

3) В. А., та А. В. Демещук Молодша сестра Лесі Українки ізидора Петрівна Косач-Борисова викладала фізіологію рослин у Білоцерківському сільськогосподарському інституті // Юр'ївська земля. – № 24(950). – 16 червня. – 2016. – С. 22.

4) https://nubip.edu.ua/node/13990

5) http://old.lp.edu.ua/node/3966

22. **Галина Афанасіївна Кравченко**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В.О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл.

23. **Анатолій Валентинович Липинський**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В. О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл. – С. 208.

2) Фонд музею БНАУ. Випускний альбом І-ий випуск інженерів-зоотехніків БЦСГІ 1932-1936 рр., фото нач. канц. Ліпінський А.В.(С.8).

24. **Килина Тимофіївна Литвин**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В. О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл. – С. 208.

25. **Микола Петрович Личенко**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В. О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл. – С. 208.

26. **Василь Антонович Мазур**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В. О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл. – С. 208.

27. **Михайло Адамович Максай**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В.О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл. – С. 216.

28. **Олександр Олексійович Маторін**

1) Біолого-технологічному факультету – 75. Історія і сучасність (1932–2007) / За ред. В.С. Бомка, В.І. Бали.– Біла Церква, 2007.– 272 с. – С.185.

2) www.ihst.ru/projects/sohist/repress/professors.htm

3) Списки жертв – Жертвы политического террора в СССР. – *lists.memo.ru /d22/f104.htm*

29. **Валентина Степанівна Міллер (Коваленко)**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В.О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл. – С. 222.

30. **Іван Ананійович Міхельман**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В.О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл. – С. 222.

31. **Іван Михайлович Новохацький**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В.О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл.

32. **Марія Феофанівна Обертюк**

1) Бурлака С.І. Скоріше припинилися б знущання. Заява Р.М. Теодорович про перегляд її справи / Бурлака С.І. // Хронос: Зошит XII. Матеріали засідання краєзнавчого клубу 25 жовтня 2018 р. / Білоцерківська міська централізована бібліотечна система ; під заг. ред. Є. Чернецького. – Біла Церква: б/в, 2018. – С. 61-69.

2) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В. О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл.

33. **Володимир Тихонович Пелюшок**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В. О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл.

34. **Йосип Михайлович Пилецький**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В. О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл.

35. **Андрій Дмитрович Плюто**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В. О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл. (С. 243)

2) Керівники Білоцерківського національного аграрного університету: від суперіорів – до ректорів (довідник) / В.М. Власенко, О.В. Стародуб, Є.А. Чернецький. – Біла Церква: БНАУ, 2013. – 192 с. (С. 85-86)

36. **Іван Омелянович Поваженко**

1) Архів БНАУ. Особова справа №58 Поваженка І.О.

2) Лановик Л. Зі спогадів Івана Омеляновича Поваженка / Л. Лановик [Електронний ресурс]. – http://nubip.edu.ua/node/15302.

3) Наукова школа хірургів // Національний університет біоресурсів і природокористування України [Електронний ресурс]. http://nubip.edu. ua/node/10311.

4) Загальна ветеринарна хірургія / І.С. Панько, В.М. Власенко, М., В. Рубленко, М. Г. Ільницький, В. Й. Іздепський, О. Ф. Петренко, В. П. Сухонос, Я. Г. Крупник. – Біла Церква: Видво «КВЩ», 2008. – 324 с.

5) Коротка історія розвитку ветеринарної хірургії // Освіта аграрна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://agroosvita-online.com.ua/ rozdili-posibnikiv/item/84-1-2-korotka-istoriia-rozvytku-veterynarnoi-khirurhii.

6) Поважено І. О. «Ворог народу». Спогади доктора ветеринарних наук, професора Івана Омеляновича Поваженка (4.08.1901 – 21.04.1991) / І. О. Поваженко // Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. – К.: Синопсис, 2009. – 208 с. – С. 142–148.

7)Факультет ветеринарної медицини: історія і сучасність (1931-2006); За ред. В.М. Власенка і В.І. Левченка.– Біла Церква, 2006.– 480 с. (С. 403–405)

8) Рудик Станіслав. Гордість української ветеринарії. – К.: «Аграр Медіа Груп», Національний університет біоресурсів і природокористування України. – 2015. – 120 с. (С. 95).

37. **Дмитро Леонідович Похилевич**

1) Керівники Білоцерківського національного аграрного університету: від суперіорів – до ректорів (довідник) / В.М. Власенко, О.В. Стародуб, Є.А. Чернецький. – Біла Церква: БНАУ, 2013. – 192 с. (С. 86–90).

2) Ярмола О.В. Життєвий шлях Дмитра Леонідовича Похилевича / Ярмола О.В. // Хронос: Зошит 4. Матеріали засідання краєзнавчого клубу 17 листопада 2016 р. / Білоцерківська міська централізована бібліотечна система; під заг. ред. Є. Чернецького. – Біла Церква : б/в, 2016. – С. 31-42.

38. **Петро Кіндратович Прилипа**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В.О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл.

39. **Іван Федорович Розгін**

1) Факультет ветеринарної медицини: історія і сучасність (1931-2006); За ред. В. М. Власенка і В.І. Левченка. – Біла Церква, 2006. – 480 с. (С. 262).

2) Київський ветеринарний інститут – Вікіпедія https://uk.wikipedia.org/.../ Київський ветеринарний інстит.

3) Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів; Київ: Глобус, 1955 – 2003. – Т. 7. – С. 2553.

4) Чабан М. Розгін Іван Федорович // Українська журналістика в іменах. – Випуск 6. – Львів, 1999. – С. 288 – 291.

5) Чабан М. Забутий вчений // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2007 рік: Бібліографічний покажчик / Упорядник І. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2006. – С. 108 – 110.

6) Рудик Станіслав. Гордість української ветеринарії. – К.: «Аграр Медіа Груп», Національний університет біоресурсів і природокористування України. – 2015. – 120с. – С. 101.

40. **Олена Климентіївна Романовська**

1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В.О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл.

41. **Петро Дмитрович Рудько**

1) Архів БНАУ. Особова справа №88 Рудька П.Д.

2) Факультет ветеринарної медицини: історія і сучасність (1931-2006); За ред. В. М. Власенка і В.І. Левченка.– Біла Церква, 2006.–480с. (С.10, 160, 162).
3) www.irbis-nbuv.gov.ua.

42. **Захар Іванович Рябокінь**
1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В.О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл.

43. **Роман Миколайович Савицький**
1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В.О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл.

44. **Олександр Федорович Синельников**
1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В. О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл. С. 261–262).

45.**Олександр Леонтійович Скоморохов**
1) Факультет ветеринарної медицини: історія і сучасність (1931-2006); За ред. В.М. Власенка і В.І. Левченка.– Біла Церква, 2006. – 480 с. – С. 211-212, 221.
2) Газета «За сельскохозяйственные кадры» Кировского СХИ № 24 (245) 26.10.1965. – С. 2.
3) https://ru.wikipedia.org/wiki/Городомля

46. **Антон Каленникович Скороходько**
1) Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів ; Київ : Глобус, 1955 – 2003.
2)Український радянський енциклопедичний словник. – Т. 3. – К., 1968.
3) Біолого-технологічному факультету – 75. Історія і сучасність (1932–2007) / За ред. В.С. Бомка, В.І. Бали.– Біла Церква, 2007. – 272 с. (С. 207).
4) Білоцерківський національний аграрний університет – від витоків до сьогодення / за ред. акад. НААНУ В.М. Власенка. – Біла Церква: БНАУ, 2011. – 320 с. (С. 93).
5) Рудик Станіслав. Гордість української ветеринарії. – К.: «Аграр Медіа Груп», Національний університет біоресурсів і природокористування України. – 2015. – 120с. (С. 106).

47. **Вікторія Іполитівна Славинська**
1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В.О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл.

48. **Петро Андрійович Старинський**
1) Архів БНАУ. Особова справа №153 Старинського Петра Андрійовича
2) Агрономічному факультету – 90. Історія і сучасність (1920-2010) / А.С. Даниленко, Л.А. Козак, О.С. Городецький та ін. За ред. О.С. Городецького, В.М. Ткачука. – Біла Церква, 2010.– С. 145.
3) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В.О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.

49. **Костянтин Іларіонович Татарко**
1) *irbis-nbuv.gov.ua*
2) http://history.org.ua/
3) http://www.reabit.org.ua
4) https://uk.wikipedia.org/.../Лауреати_Державної_премії_У...

50. **Дмитро Людвигович Томашевич**
1) Н. Черныш. Дмитрий Томашевич. Он не был генеральным конструктором. https://books.google.com.ua/books

2) Космический мемориал. Сайт http://space-memorial.narod.ru, 2012 г.
3) Черныш Н. Ракетчик Томашевич. // Зеркало недели. 14.11.2009 г.

51. **Естер-Лея Ізраїлівна Тонконога (Крельман)**
1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В.О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл. – С. 279.

52. **Софія Гнатівна Шигель**
1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В.О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл. – С. 292.

53. **Іван Іванович Шимковський**
1) Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упорядн. В.О. Коломиєць – Біла Церква: Білоцерківське Добровільне Товариство Незаконно Репресованих, 2011. – 544 с.: іл. – С. 292.